

Ə. T. NAĞIYEV

***Sosial – iqtisadi inkişafın
metodoloji aspektləri***

BAKI - 2002

51
x H 14

Elmi redaktorlar:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü,
Akademik Ə.M.Abbasov,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü,
Professor A.F.Musayev,
Rəyçilər:

İqtisad elmləri doktoru, professor **Ə.Q.Əlirzayev**
İqtisad elmləri doktoru, professor **Ş.Ə.Səmədzadə**

283948

**Ə.T.NAĞIYEV. Sosial-iqtisadi inkişaf
metodoloji aspektləri.**

Kitabda bazar iqtisadiyyatının bir sıra mühüm tətbiqi və nəzəri problemlərinə metodoloji aspektdən baxış nümayiş etdirilmişdir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının konkret aspektləri-iqtisadi inkişafın statistik qiymətləndirilməsi, bazar iqtisadiyyatında dövlətin rolu, büdcə-vergi və pul-kredit siyasətinə sistemli baxış, Azərbaycan Respublikasının sosial sferasının əsas inkişaf göstəricilərinin dinamik təhlili, xarici kapitalın hərəkət dinamikası ilə milli iqtisadiyyatın inkişaf tendensiyasının qarşılıqlı əlaqəsi və ekoloji-iqtisadi inkişafın metodoloji prinsipləri vəsaitdə geniş müzakirə olunmuşdur.

Kitabdan sosial-iqtisadi inkişafın metodoloji problemləri ilə maraqlanan mütəxəssislər və həmçinin "İqtisadi kibernetika", "İdarəetmənin nəzəri və tətbiqi problemləri" və s. yönümlü ixtisaslaşan ali məktəblər də dərs vəsaiti kimi istifadə edə bilərlər.

BBK 33M21
№-16

Ə. Nağıyev
№-16 Sosial iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri.
Bakı, Azərnəşr, 2002 – 270 səh

№-16 0607000000
M - 651(07) - 2002

© Ə.T. Nağıyev - 2002

Bu gün Azərbaycanın sosial – iqtisadi inkişafında yeni mərhələnin möhkəm təməli qoyulmuş və yüksək iqtisadi artım üçün əsaslı zəmin yaradılmışdır. Yeni minilliyin başlanğıcı iqtisadi islahatların dərinləşməsində dönüş nöqtəsi olacaq və onun əsas istiqamətləri iqtisadiyyatın strukturlarının yenidən qurulması və yeni şəraitə uyğun təsisat dəyişikliklərinin həyata keçirilməsindən ibarət olacaqdır.

*Heydər Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti*

Ə. Nağıyev

Sosial iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri.

ISBN 5-86874-007-6

© «Səda» nəşriyyatının mətbəəsi

Böyük Qala, 28 **Bakı-2002**

REDAKTORLARDAN

Sosial-iqtisadi inkişafın metodoloji problemləri ilə maraqlanan mütəxəssislər və həmçinin geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitin əsas məzmunu ümumilikdə sosial-iqtisadi inkişafın konkret aspektlərinə həsr olunmuşdur.

Müasir bazar iqtisadiyyatının belə aktual problemlərinin araşdırılması və təhlilinə həsr olunan vəsait onun müəllifinin uzun illər boyu apardığı elmi-tədqiqat yaradıcılığı və Bakı Dövlət Universitetində artıq 10 ildir ki fəaliyyət göstərən “İqtisadi kibernetika” ixtisası üzrə təhsil alan bakalavr və magistr pilləli mütəxəssislərə oxuduğu “Tətbiqi iqtisadiyyatın elementləri”, “İqtisadi riyazi modellərdə ekoloji faktorların modelləşdirilməsi” fənlərinin tədrisinin məhsuludur.

Kitab üç fəsildən ibarətdir. “İqtisadi həyatın təşkilinin tətbiqi aspektləri” adlanan birinci fəslin tələb, təklif, tarazlıq qiyməti, milli məhsul və gəlir, istehsal funksiyası və digər ümumi elmi kateqoriyalarının köməyi ilə yerinə yetirilməsi müasir iqtisadi təlimdə və tədris üslubunda yeni baxışlarla tanışlığa şərait yaradır. Həmçinin bu bölmədə müasir dövr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən ekoloji faktorların iqtisadi artım modellərində təsir mexanizmlərinin nəzərə alınması iqtisadi-sosial inkişafın əsas göstəricilərinin proqnozlaşdırılması nöqteyi nəzərindən təhlil olunmuşdur.

“Sosial-iqtisadi inkişafın müasir problemləri” adlı ikinci fəsildə əsas diqqət büdcə-vergi və pul-kredit siyasətinin nəzəri əsaslarının öyrənilməsinə və statistik prinsiplərin tətbiqinə yönəlmişdir. Bu bölmədə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi sahədə inteqrasiya prosesində Müstəqil Dövlətlər Birliyində rolunu əks etdirən bir sıra mühüm statistik göstəricilər və həmçinin pensiya təminatı siyasəti sahəsində beynəlxalq təcrübə müzakirə olunmuşdur.

Son dövrlər sosial-iqtisadi inkişafın artıq formalaşmış meylləri göstərir ki, Azərbaycan keçmiş SSRİ respublikalarından fərqli olaraq səmərəli investisiya siyasəti yürüdərək milli iqtisadiyyatında böyük miqdarda xarici kapital cəlb etməyə nail olunmuş və bu göstəriciyə görə Şərqi Avropa

ölkələri arasında qabaqcıllar sırasındadır. Bu baxımdan kitabın üçüncü fəslı Azərbaycan iqtisadiyyatında daxili və xarici mənbələr hesabına investisiya qoyuluşlarının təhlili və strateji istiqamətlərinə, investisiya mühitin formalaşdırılmasında dövlətin rolu və investisiya risklərinin qiymətləndirilməsi məsələlərinə həsr olunmuşdur.

Hesab edirəm ki, təqdim olunan vəsait monoqrafiya kimi qiymətləndirilə bilər, həmçinin “İqtisadi kibernetika”, “İdarəetmənin nəzəri və tətbiqi problemləri” və s. yönümlü ixtisaslaşan ali məktəblər üçün dərs vəsaiti kimi də istifadə oluna bilər.

**Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universitetinin rektoru
akad. Ə.M. ABBASOV**

Müasir iqtisadi nəzəriyyədə son zamanlar iqtisadiyyatın transformasiya nəzəriyyəsinə daha çox diqqət yetirməyə başlamışlar. Bununla əlaqədar olaraq, postsovet ölkələri məkanında son illər baş verən transformasiya proseslərinin və onun xüsusiyyətlərinin araşdırılması və sistemli təhlili üçün iqtisadi-riyazi üsulların tətbiqi məsələləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, plan, keçid və bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu üsulların tətbiqi öz spesifikasiyi ilə fərqlənir və onların araşdırılması, yeni iqtisadi mexanizmlərə görə təkmilləşdirilməsi məsələləri iqtisad elminin aktual problemlərindən biridir.

Redaksiyaya təqdim edilmiş monoqrafiya keçid iqtisadiyyatı mexanizmləri ilə fəaliyyət göstərən iqtisadi sistemdə iqtisadi-riyazi üsulların tətbiqi xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş tədqiqat əsəridir və Azərbaycanda bu səpkidə işlənmiş elmi-tədqiqat əsərlərindən biridir.

Monoqrafiyanın birinci fəslə əsasən müasir iqtisadi nəzəriyyənin əsas bölmələrinin müasir riyazi aparat istifadə edilməklə şərhinə və təhlilinə həsr olunmuşdur. Bu fəsildə yeni iqtisadi münasibətlərin mahiyyəti açıqlanır, tələb və təklif, tarazlı qiymətlər, milli məhsul və milli gəlir, istehsal funksiyaları və s. kimi iqtisadi anlayışlar riyazi və qrafiki üsullarla araşdırılır. Müəllif, iqtisadi artım nəzəriyyəsini ekoloji amil nəzərə almaqla şərh edərək bu sahədə yeni nəticələr almağa müvəffəq olmuş, istehsal funksiyalarını iqtisadi proseslərin sistemli təhlilində səmərəli istifadə olunması haqqında təkliflər vermişdir.

Monoqrafiyanın ikinci fəslə vergi-büdcə siyasətinin formalaşması məsələlərinə, ekonometrik üsulların iqtisadi proseslərin təhlilində tətbiqi xüsusiyyətlərinə, Azərbaycanın sosial-iqtisadi sahədə inteqrasiya prosesində MDB daxilində rolunu göstərən parametrlərin təhlilinə və pensiya təminatı sisteminin formalaşmasının dünya təcrübəsinin təhlilinə və onun əsas xüsusiyyətlərinin və meyllərinin aşkar edilməsinə, onun əsasında Azərbaycanın xüsusiyyətlərini nəzərə alan pensiya təminatı sisteminin formalaşma istiqamətləri müəyyən olunmasına həsr olunmuşdur.

Qeyd edək ki, bu bölmədə büdcə gəlirlərinin əsasını təşkil edən vergi daxilolmalarını qiymətləndirmək üçün Laffer modellərindən istifadə edərək hər bir vergi növü üçün xüsusi proqnoz üsulları təklif edilərək praktikada onun tətbiq imkanları araşdırılır.

Monoqrafiyanın son fəslində milli iqtisadiyyata xarici investisiyaların cəlb olunması, bu prosesin sürətləndirilməsi üçün investisiya “iqliminin” formalaşması məsələlərinə, investisiya riski və investisiya multiplikatoru anlayışlarına əsaslanaraq xarici investisiyaların ÜDM-un artım tempinə təsiri məsələlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Bu təhsil tədris prosesində əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: xarici kapitalın milli iqtisadiyyatda rolunun müəyyən olunması, dünya kapital bazarında kapital idxal uğrunda gedən mübarizənin vəziyyəti, investisiya “iqlimi” və riskinin xarici kapitalın cəlb olunmasında rolu, xarici investisiya siyasətinin formalaşması və s. məsələlər geniş şəkildə və zəngin materiallarla şərh olunmuşdur.

Ümumilikdə, prof. Ə.T.Nağıyevin “Sosial-iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri” mövzusunda monoqrafiyası öz yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti ilə seçilir. Bizim fikrimizcə, monoqrafiya anlaşıqlı və məntiqi ardıcılıqlı yazılışı ilə fərqlənir, bəzi iqtisadi-riyazi üsulların keçid iqtisadiyyatının mexanizmləri nəzərə alınmaqla yeni şərh verilir. Bütün bunlar göstərir ki, monoqrafiya sosial-iqtisadi inkişafın metodoloji aspektlərinin tədqiqi və ali məktəblərdə tədrisi prosesində elmi işçilər, aspirantlar, magistrələr və bakalavrlar tərəfindən istifadə oluna bilər.

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
“Vergi siyasəti və vergi qoyma” kafedrasının
müdiri, MEA-nın müxbir üzvü,
iqtisad elmləri doktoru, professor
Musayev A.F.**

ÖN SÖZ

2001-ci ilin oktyabrın 18-də Azərbaycan xalqının həyatında əlamətdar tarixi hadisənin – Respublikamızın Dövlət Müstəqilliyinin bərpa edilməsinin – 10 ili tamam oldu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin Onuncu ildönümü haqqında» fərman imzaladı (20 mart 2001-ci il). Fərmanda deyildiyi kimi Azərbaycan Respublikasının öz dövlət müstəqilliyini əldə etməsi keçmiş SSRİ-də və bütün dünyada 80-ci illərin ortalarından başlayaraq gedən siyasi, sosial-iqtisadi və ictimai proseslərin labüd nəticəsidir.

Milli müstəqillik və dövlət suverenliyimizin qorunması, möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, iqtisadiyyatımızın yeni münasibətlər zəminində qurulması baxımından ötən minilliyin son illəri Respublikamızın ictimai siyasi və iqtisadi həyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən dövr olmuşdur.

Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan bu vəsait elmi tədqiqat məhsulunun və rəsmi sənədlərin təhlili əsasında yazılmışdır. Kitabın yazılmasında həmçinin müəllifin Bakı Dövlət Universitetinin «İqtisadi kibernetika» ixtisası üzrə təhsil alan bakalavr və magistr pilləli tələbələrə oxuduğu mühazirə materiallarından da istifadə edilmişdir.

«İqtisadi həyatın təşkilinin tətbiqi aspektləri» adlanan birinci fəsil iqtisadi fəaliyyətin konkret praktik problemlərinə həsr olunmuşdur. Bu proseslərin dolğun təsviri tələb, təklif, tarazlıq qiymətləri, milli məhsul, milli gəlir və istehsal funksiyası kimi ümumi elmi kateqoriyaların köməyi ilə yerinə yetirilmişdir. Bu fəsildə Makroiqtisadi artım modellərinin hazırlanmasında çox mühüm rol oynayan ekoloji faktorların, cəmiyyətlə ətraf mühitin qarşılıqlı münasibətinin öyrənilməsinin metodoloji aspektləri müzakirə olunmuşdur.

Fəsildə bir sıra nəzəri problemlərin riyazi aparatın köməyi ilə təhlili və Azərbaycan Respublikasının iqtisadi fəaliyyətinin vacib göstəricilərindən bir çoxu da öz əksini tapmışdır.

«Sosial-iqtisadi inkişafın müasir problemləri» adlı ikinci fəsildə əsas diqqət büdcə – verqi siyasətinin nəzəri əsaslarının öyrənilməsinə və statistik prinsiplərin tətbiqinə yönəlmişdir. Azərbaycan Respublikasının sosial iqtisadi sahədə inteqrasiya prosesində Müstəqil Dövlətlər Birliyində rolunu əks etdirən bir sıra mühüm statistik göstəricilər və həmçinin pensiya təminatı siyasəti sahəsində Beynəlxalq təcrübə müzakirə olunmuş, Azərbaycana xarici kapitalın cəlb olunması problemləri araşdırılmışdır.

Kitabın üçüncü fəslə Azərbaycan iqtisadiyyatında daxili və xarici mənbələr hesabına investisiya qoyuluşlarının təhlilinə həsr olunmuşdur. Eyni zamanda bu fəsildə milli iqtisadiyyatda investisiya qoyuluşlarının strateji istiqamətləri, investisiya mühitinin formalaşdırılmasında dövlətin rolu, ölkənin neft sektoruna və digər sahələrə qoyulmuş investisiya risklərinin qiymətləndirilməsi məsələlərinə baxılmışdır.

Kitab sosial-iqtisadi inkişafın metodoloji problemləri ilə maraqlanan mütəxəssislər və həmçinin geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

GİRİŞ

Mütəxəssis və geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulan kitab müəllifin tək və müştərək müəllifli yazdıqları «Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı» (Azərnəşr, 1998), «Введение в современную экономику» (Azərnəşr, 1999), «Tətbiqi iqtisadiyyatın elementləri» (Səda nəşr. 2001), «Элементы экономической теории» (Центр «Иршад», 1992), «Pensiya təminatının inkişaf perspektivləri» (BDU nəşr. 2001), «Имитационное моделирование эколого-экономических систем» (BDU nəşr. 1995), «Проблемы формирования социально-ориентированной эффективной экономической системы» (Центр «Иршад», 1994) - monoqrafiya və dərs vəsaitlərinin, elmi tədqiqat məhsulunun və son dövr rəsmi statistik sənədlərin təhlili əsasında yazılmışdır.

Vəsaitin adının «Sosial-iqtisadi inkişaf» termini ilə bağlılığı onun məzmununun iqtisadi və sosial fəaliyyətin konkret metodoloji aspektlərinə yönümlülüüyü ilə əlaqədardır. Belə ki, cəmiyyətin bütün tarixi inkişaf mərhələlərində ən başlıca problem iqtisadiyyatın səmərəli təşkili və idarə olunması əsasında insanların sosial həyat səviyyəsinin getdikcə yüksəldilməsi olmuş və olmaqda davam edir.

Təsadüfi deyil ki, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının son illərdə qəbul etdiyi əksər sənədlərdə sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatına keçid xüsusi ilə vurğulanır. Bu baxımdan kitabda bazar münasibətlərinə keçid şəraitində iqtisadi inkişaf və əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində baş verən dəyişikliklərin metodoloji baxımdan təhlilinə bu sahələrdə əldə olunmuş fəaliyyətlərinin düzgün qiymətləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Müasir dövrdə dünyada baş verən qloballaşma prosesləri, ölkələrin iqtisadiyyatında inteqrasiya meyllərinin güclənməsi, sosial faktorların rolunun artması, əhalinin həyat səviyyəsinin sosial-iqtisadi göstəricilərinin formalaşmasına mahiyyət etibar

ilə yeni tələblər qoyur. Bu nöqteyi nəzəri əldə əsas tutaraq Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi sahədə fəaliyyətinin vacib göstəricilərindən olan – əhəlinin məşğulluğu və yaşama standartları dinamikası prosesində əldə olunan uğurlar, Müstəqil Dövlətlər Birliyində inteqrasiyanı əks etdirən bir sıra mühüm statistik göstəricilər də geniş müzakirə olunmuşdur. Bu baxımdan struktur islahatlarının hərəkətverici qüvvəsi sayılan xarici investisiyaların milli iqtisadiyyatın inkişafı naminə səmərəli işlənməsini təmin etməyin beynəlxalq standartlara və milli xüsusiyyətlərə əsaslanan mümkün variantlarının təhlili aparılmışdır.

Vəsaitin son variantı nəşrə hazırlanarkən bir sıra mütəxəssis təkliflərindən və fikirlərindən istifadə edilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, müəllif həmin şəxslərə – kitabın redaktorları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, akademik Ə.M.Abbasova, Az.MEA-nın müxbir üzvü, professor A.F.Musayevə, rəycilər – professor Ə.Q.Əlirzayevə və professor Ş.Ə.Səmədzadəyə, o cümlədən kitabın əlyazmasının müzakirələrində yaxından iştirak etmiş Ali Diplomatıya Kollecinin dosenti N.M.Nərimanova, Bakı Dövlət Universitetinin «Riyazi iqtisadiyyat və iqtisadi-ekoloji sistemlərin modelləşdirilməsi» kafedrasının dosenti R.M.Quliyevə öz səmimi minnətdarlığını bildirir.

**FƏSİL 1.
İQTİSADI HƏYATIN TƏŞKİLİNİN
TƏTBİQİ ASPEKTLƏRİ.**

**1.1. İqtisadiyyat – məhdudiyyətlər və seçim haqqında elmdir.
Əsas makroiqtisadi parametrlər.**

XIX əsrin axırlarından başlayaraq, «Siyasi iqtisad» anlayışı dəbdən düşmüş və sadəcə iqtisadiyyat (Ekonomiks) anlayışı ilə əvəz olunmağa başlamışdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində inkişaf edən ölkələr iqtisadi hadisə və prosesləri Ekonomiks vasitəsilə öyrənmişlər. İqtisadiyyat elminin predmeti, obyektı cəmiyyətin məhz iqtisadi bazisi, həmin sahələrdəki münasibətlərdir.

Məşhur amerikan iqtisadçılarının (P.Samuelson, R.Makkonnel, L.Bryu) yazmış olduqları müxtəlif Ekonomiks dərslikləri dünyada çox geniş yayılmış — ABŞ-da, Qərbi Avropada, Şərqi bir çox ölkələrində dərslik kimi istifadə edilir.

«İqtisadiyyat» termini müxtəlif mənalarda işlədilir. Əksər hallarda bu, istehsal və istehlak sahələri arasında qarşılıqlı əlaqələri bildirir.

Maddi ne'mətlərin-ərzaq, geyim, ev, və s.-daimi istehsalı, bölgüsü və istehlakı olmadan müasir cəmiyyətin yaşayışı mümkün deyil.

Bu prosesləri təmin edən mexanizm daimi fəaliyyətdədir.

Deməli, iqtisadiyyat maddi dəyərlər, insan və pulun birgə və dairəvi hərəkəti prosesidir.

Bütün bu məsələləri (istehsal, istehlak, bölgü) iqtisadiyyat elmi öyrənir.

İqtisadiyyat elminin müxtəlif tərifləri mövcuddur. Məşhur amerikan iqtisadçısı, Nobel mükafatı laureatı R.Samuelson iqtisadiyyata bir neçə tərif vermişdir: «İqtisadiyyat – cəmiyyət üzvlərinin fəaliyyəti haqqında elmdir»; «İqtisadiyyat – istehsal və istehlak haqqında elmdir»; «İqtisadiyyat – cəmiyyətin sərvətləri haqqında elmdir».

Əslində iqtisadiyyat elminin mahiyyətini açıqlamaq üçün ona imkanlar və tələblər nöqtəyi-nəzərindən tərif vermək daha

məqsədəuyğun olardı: cəmiyyətin imkanları məhdud, tələbatları isə sonsuzdur. İmkanların məhdudluğu dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur: Hər bir cəmiyyət təbii ehtiyatların məhdudluğu ilə hesablaşmalı, dövlət öz büdcəsinin, ailələr və ayrı-ayrı fərdlər isə öz «ciblərinin» imkanlarını nəzərə almalıdırlar.

Məhdudluq problemi həm də ona görə kəskinidir ki, bəzi sərvətlər həm məhduddur, həm də bunların təkrar istehsalı qeyri mümkündür (məsələn: bəzi faydalı qazıntılar).

Bütün bu məhdudluğa baxmayaraq, cəmiyyətin tələbatı günbəgün artmaqdadır.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, belə fikir söyləmək olar ki, iqtisadiyyat elminin əsas məqsədi məhdud imkanları sonsuz tələbata uyğunlaşdırmaqdır.

Müəyyən tələbatı ödəmək üçün müxtəlif imkanlardan istifadə edə bilərik. Bu zaman seçim qarşısında qalırıq: müxtəlif imkanlardan ən optimalını seçməliyik. Optimal seçim dedikdə, məhdud imkanlar daxilində bizim tələbatımızı maksimum ödəyə bilən seçim nəzərdə tutulur. Bu isə iqtisadi proseslərin bütün iştirakçıları üçün ümumi, tipik məsələdir. Belə məsələlərin həllində seçim təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında olan ehtiyatlardan ən səmərəli istifadə istiqamətində həyata keçirilir.

Belə həllər (qərarlar) çoxluğu iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətini təyin edir. Bəzən insanlar məqsədlərini həyata keçirmək üçün müəyyən nemətlərdən nədənsə imtina etməli olurlar. Belə vəziyyət iqtisadçıların alternativ dəyər və ya alternativ xərclər adlandırdıqları şəraitə gətirib çıxarır. Məsələn, əgər cəmiyyət xəstəxana, məktəb tikmək əvəzinə bu vəsaitləri yolların çəkilməsinə sərf edirsə, onda əvəz olunmuş obyektlərin tikilməsinə çəkilən xərclər adlanır.

Beləliklə, mövcud iqtisadi ehtiyatların mümkün təsərrüfat sahələrinin birinə yönəldilməsi problemi alternativ xərclərin hesablanması zəruriyyətini meydana çıxarır.

İstər əmək, istərsə də təbii ehtiyatların, investisiya ehtiyatı hesab olunan kapitalın məhdudluğu onlardan səmərəli istifadə olunmasını tələb edir. Cəmiyyətin tələbatının maksimal şəkildə ödənilməsi şərti daxilində bu problemin həlli iqtisadiyyatın predmetini təşkil edir.

Hər bir iqtisadi fəaliyyət faktiki olaraq müəyyən bir tələbatın ödənilməsinə istiqamətlənir. Bu fəaliyyət həmçinin hal-hazırkı vəziyyətdə bütün digər tələbatların ödənilməsindən imtina etməkdir. Eyni zamanda hər bir iqtisadi fəaliyyət ehtiyatların müəyyən hissəsinin sərf olunması, yə'ni digər tələbatların ödənilməsi deməkdir. Buradan belə çıxır ki, müəyyən tələbatın ödənilməsi üçün ayrılan məhdud ehtiyatlardan digər tələbatları ödəmək üçün istifadə etmək olmur. Beləliklə, seçim probleminin əks tərəfi qənaət problemi, yə'ni iqtisadi subyektin başqa tələbatlarını ödəmək imkanı yaratmaq üçün əsas tələbata ayrılmış vəsaitlərdən səmərəli şəkildə istifadə etmək lazımdır. İqtisadi fəaliyyətlə bağlı olan xərclərin (mə'lumat almaq, qərar qəbul etmək və s.) nəzərə alınması vəsait məhdudluğunu daha da aktuallaşdırır. Deməli, seçim problemi xərclər probleminə gətirib çıxarır. Xərclərin nəticə ilə müqayisəsi isə alternativ variantlar arasından daha optimal olanını seçməyə imkan verir.

Bu seçilən qərarlar həmişə səmərəli olurmu? Əlbəttə, yox. İqtisadiyyatın hər bir subyekti çox vaxt düzgün və tam olmayan informasiyaya əsaslanaraq öz maraqları baxımından fəaliyyət göstərir. Bazar özü də əsas məsələnin – ehtiyatlardan səmərəli istifadənin optimal həllini avtomatik yerinə yetirə bilmir. Bu isə vəsaitlərin natamam istifadəsinə gətirir və nəticədə bütün cəmiyyət «ziyan» çəkir. Buna görə vəsaitlərdən səmərəli istifadə olunması yollarının öyrənilməsi iqtisadiyyat elminin əsas predmetini təşkil edir.

Səmərəli istifadə dedikdə, az xərclər daxilində çox gəlir əldə etmək nəzərdə tutulur. Hər bir cəmiyyətdə insan tələbatını ödəmək üçün zəruri olan ehtiyat limiti mövcuddur ki, bu da bütün ehtiyatlardan istifadə olunmasına gətirib çıxara bilər.

İqtisadiyyatda belə hal «tam məşğulluq» adlanır.

«Tam məşğulluq» əmək ehtiyatlarından, təbii resurslardan, istehsal vasitələrindən tam istifadə olunması şərti ilə baş verir.

«Tam məşğulluq» alternativ şəraitə gətirib çıxarır. Alternativ şərait müəyyən məhsulun istehsalını artırmaq məqsədilə başqa məhsula sərf olunacaq ehtiyatların məhz bu məhsulun istehsalına yönəldilməsi zərurətini nəzərdə tutur. Hər hansı məhsulun istehsalının həcmi artırılması üçün yeganə

Sosial – iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri

yol digər məhsul istehsalının həcmnin azaldılması və ya dayandırılmasına gətirib çıxarır. Alternativ imkan prosesini aşağıdakı cədvəl üzrə şərh edək [6].

Tutaq ki, hər hansı dövlət öz ehtiyatlarından tam istifadə etməklə iki növ məhsul istehsal edə bilər: Qırıcı təyyarə və sualtı gəmi. X_1 – təyyarələrin, X_2 – gəmilərin sayını göstərir. Aşağıdakı cədvəldə alternativ «məhsulların» istehsal həcmələrinin kombinasiyaları göstərilib.

Cədvəl 1.1.1.

İmkanlar	X_1 (təyyarələrin sayı)	X_2 (gəmilərin sayı)
1	150	0
2	140	10
3	120	20
4	90	30
5	50	40
6	0	50

Təbiidir ki, qərar qəbul etməni iki alternativ istiqamətə yönəltmək mümkündür: Ya bütün ehtiyatları qırıcı təyyarələr istehsalına sərf etmək, ya da təyyarə istehsalı həcmi azaldaraq sualtı gəmilər də istehsal etmək və ya əksinə.

Cədvəldən görünür ki, birinci alternativ vəziyyətdə iqtisadiyyat bütün ehtiyatlarını təyyarə istehsalına, altıncı alternativ vəziyyətdə isə bütün imkanlarını gəmi istehsalına sərf edib. Aydındır ki, təyyarə istehsalını, yəni X_1 -i artırmaq üçün yeganə yol gəmi istehsalının, yəni X_2 -nin azaldılmasıdır.

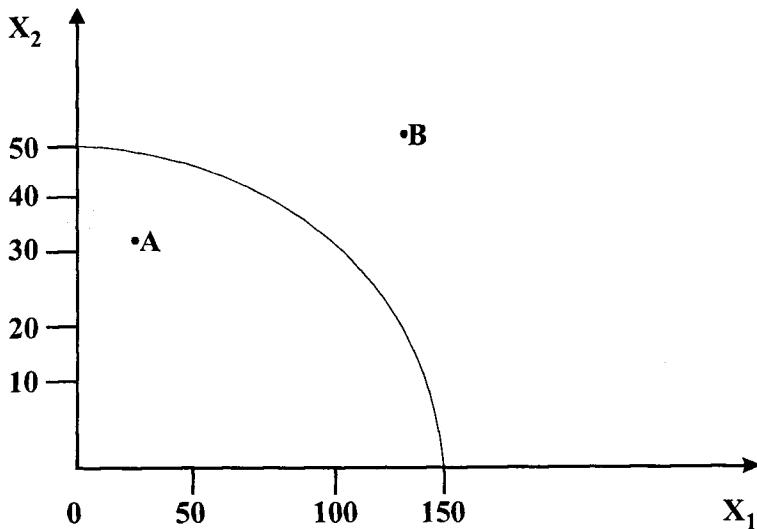
İndi isə cədvəlin verilənlərini X_1OX_2 Dekart koordinat müstəvisinə köçürək. OX oxunda təyyarə istehsalı həcmi, OX_2 -də isə gəmi istehsalı həcmi təsvir edək. Koordinat oxları üzrə miqyas seçərək (x^1, x^2), $i = 1, 2, 3, 4, 5, 6$ cütlərinin əmələ gətirdiyi nöqtələri birləşdirsək müəyyən bir müstəvi əyrisi almış olarıq. Bu əyriyə istehsal imkanları əyrisi deyilir. (şək. 1.1.1.)

Bu əyrinin nöqtələri onu ifadə edir ki, iqtisadiyyatda tam məşğulluq şəraitində hər hansı ne'mət istehsalını artırmaq üçün digərini azaltmamaq olmaz.

283948 Bu baxımdan şəkildəki A nöqtəsinə uyğun seçimə baxılan iqtisadi proses üçün uğursuz hesab olunmalıdır, çünki bu vəziyyətdə bütün ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmur və X_1 növünün istehsalının artması X_2 növünün istehsalının azalmaması şəraitində də baş verə bilər (və əksinə).

Qeyd edək ki, şəkildəki V vəziyyətinə uyğun istehsal ümumiyyətlə qeyri mümkündür. Belə ki, bu hal istehsal imkanları sərhəddindən kənardır.

Beləliklə, istehsal imkanları əyrisi iqtisadiyyatda tam məşğulluq vəziyyətini əks etdirir. P. Samuelsonun fikrinə "tam məşğulluq iqtisadiyyatı həmişə elə olmalıdır ki, bir əmtənin istehsalı digər əmtə istehsalını azaltmış olsun".

Şək. 1.1.1. İstehsal imkanları əyrisi.

Tətbiqi riyaziyyatda istehsal imkanları əyrisi italyan iqtisadçısı və sosioloqu V.Paretonun ortimallıq prinsirini əks etdirir: "istənilən dəyişmə nəticəsində bir vəziyyətin yaxşılaşması digər vəziyyətin pisləşməsi hesabına əldə olunur".

Beləliklə, istehsal imkanları əyrisi üzərindəki istənilən nöqtə iqtisadiyyatda səmərəli vəziyyəti təyin edir. “cəmiyyət istehsal imkanları sərhəddindən kənara çıxa bilirmi?” sualının cavabı aşağıdakı kimi izah olunur. İstehsal imkanları əyrisini sağa hərəkət etdirmək intensiv üsulun (elmi-texniki tərəqqidən, bütün ehtiyatlardan, o cümlədən, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması), ya da ekstensiv üsulun (yeni təbii ehtiyatların kəşfi, yeni əmək ehtiyatlarının cəlb edilməsi) sayəsində mümkündür.

Ekonomiks bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatı makro və mikro səviyyədə öyrənməyi qarşısına məqsəd qoyur. O, həm nəzəri, həm də tətbiqi xarakter daşıyır. Ekonomiks məhdud istehsal ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməklə, insanların maddi tələbatının ödənilməsini öyrənməyi öz vəzifəsi hesab edir.

Ekonomiksdə marjinalizm nəzəriyyəsi də ifadə olunur. Marjinalizm ingilis sözü olub, hədd deməkdir. Bu nəzəriyyəyə görə iqtisadiyyatda təsərrüfat subyektləri qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Bu əlaqələrdə maksimum və minimum hədlər gözlənilməlidir. Məsələn, istehsal xərclərini artırmaq və bunun hesabına istehsalı genişləndirməklə daha çox mənfəət götürmək olar. Lakin bu müəyyən həddi keçdikdən sonra gəlirdən çox zıyan gətirə bilər.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, iqtisadiyyat cəmiyyətin bütün tarixi boyu məhdudluq və seçmə problemi ilə məşğul olan elm sahəsidir. İnflyasiya, işsizlik, iqtisadi böhran və s. kimi problemlər – törəmə problemləridir. Bütün iqtisadi problemləri şərti olaraq iki böyük sinfə ayırmaq olar. Birinci sinfə cəmiyyətin iqtisadi həyatının qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi, ikinciyə isə müəyyən prinsipi əsas tutan iqtisadi validin – ayrıca istehlakçının (ailə təsərrüfatı), yaxud istehsalçının (müəssisənin) özünü neçə aparmasını öyrənməyi aid etmək olar. Beləliklə iqtisadi araşdırmada mikroiqtisadiyyat və makroiqtisadiyyat kimi iki müxtəlif təhlil səviyyəsi mövcuddur.

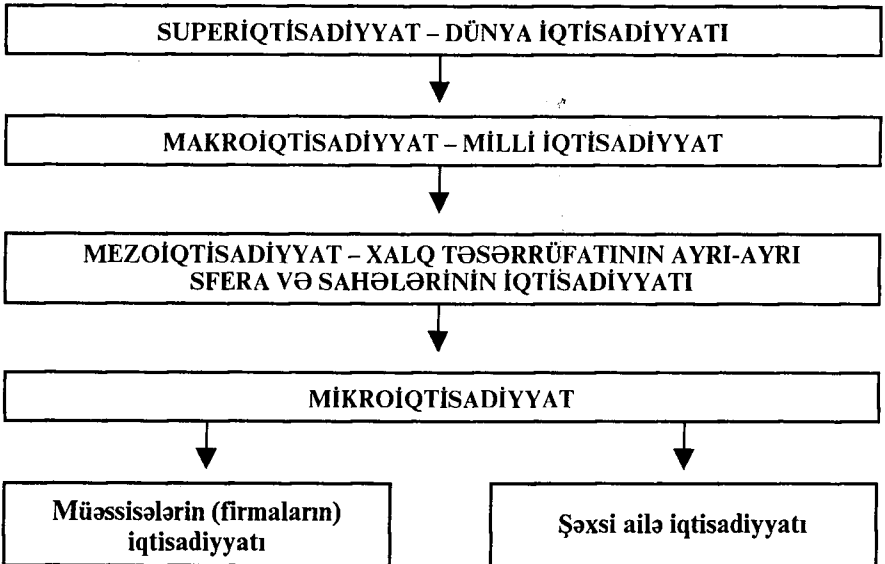
Makroiqtisadi təhlil səviyyəsi ya bütövlükdə iqtisadiyyata, ya onun əsas bölməsinə, ya da dövlət sektoru, ailə təsərrüfatı və özəl sektor kimi göstəricilərin birləşməsinə (aqreqasiya) aiddir. Mikroiqtisadiyyat – müasir iqtisad elminin əsası olub, istehlakçı və firmaların davranışını öyrənən elm sahəsidir.

Qeyd edək ki, makro və mikroiqtisadiyyat kimi müəyyən mə'nada şərti anlayışların bir-birindən fərqlənməsindən belə nəticəyə gəlinməməlidir ki, iqtisad elminin predmeti iki müxtəlif hissəyə bölünmüşdür və onun istənilən mövzusu ya birinci, ya da ikinci bölməyə aid edilməlidir. İqtisadiyyatda mövcud qlobal problemlər ailə təsərrüfatı və firmaların qarşılıqlı tə'sirinin nəticəsi olduğundan makro və mikroiqtisadiyyat öz aralarında qırılmaz tellərlə bağlıdır. Başqa sözlə, makroiqtisadiyyatın əsası mikro səviyyədə yonulmuşdur.

Deyilənlərdən o nəticəyə gəlirik ki, iqtisadiyyatın tədqiqat səviyyəsi çoxpilləlidir, makro və mikroiqtisadiyyata görə bölünmə isə tədqiqat miqyasından asılıdır.

Son zamanlar iqtisadi nəzəriyyəyə aid bir sıra dərsliklərdə superiqtisadiyyat (dünya təsərrüfatını) və mezoiqtisadiyyat (aqrar-sənaye, hərbi-sənaye kompleksləri və s.) aralıq sistemlərin və ya xalq təsərrüfatı sahələrinin dinamikasını tədqiq edən anlayışlara rast gəlinir.

Belə olan tərzdə iqtisadiyyatın çoxpilləli strukturu aşağıdakı blok-sxem vasitəsilə təsvir edilə bilər.

Şək. 1.1.2. İqtisadiyyatın müxtəlif səviyyələrinin sxemi.

Sxemdə ev təsərrüfatlarını əks etdirən ailə iqtisadiyyatının ayrıca qeyd olunması təsadüfi deyil. Hər bir şəxs, ailə gəlir və xərclərinə uyğun olaraq müxtəlif iqtisadi yönümlü qərarlar qəbul edir. Bu halda əsas iqtisadi proses – ailədə əmək məşğuliyyəti, istirahət, uşaqların tərbiyə olanması və s. qəbul olunur.

Qeyd edək ki, son dövrlərdə makro və mikroiqtisadiyyatın birləşməsi prosesi müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, iqtisadiyyatın bir sıra qlobal problemlərini bütün sferaların qarşılıqlı əlaqəsində həll etmək mümkündür.

Elmi tədqiqatçı bütövlükdə iqtisadi sistemi təhlil etdikdə bir sıra makroiqtisadi göstəricilərlə qarşılaşmalı olur. Bunlardan birincisi milli gəlirdir. O, cəmiyyətin əsas məqsədi, insanların həyat səviyyəsini yüksəltməyə, bu səviyyəni təyin etməyə imkan verən amildir.

Milli gəlir geniş təkrar istehsalın nəticəsi olub, əsasən maddi istehsalda yaranan məcmu ictimai məhsula (MİM) görə təyin edilir.

Məcmu ictimai məhsul. Müəyyən bir dövrdə (bir il ərzində) iqtisadi sistemin istehsal etdiyi ümumi məhsulun və yerinə yetirdiyi ümumi xidmətlərin dəyərinə (həmin dövrün qiymətləri ilə pulla ifadəsinə) MİM deyilir. Müxtəlif hallarda istehlak olunan milli məcmu məhsul, məcmu milli istehsal, ümumi məhsul anlayışları da mahiyyət etibarilə MİM anlayışı ilə eynidir.

Azərbaycan Respublikasında 2000-ci ildə 19175020 min manatlıq MİM istehsal edilmişdir.

Maddi nemətlər istehsalı kəsilməz bir prosesdir. Cəmiyyətin varlığı və inkişafı bu obyektiv əsasla təyin edilir. İstehsalın kəsilməzliyini təmin etmək üçün yaradılmış ümumi məhsulun bir hissəsi müntəzəm olaraq, istehsal vasitələrinin təmininə, istehsal istehlakının ödənilməsinə, yəni xammal, yanacaq, enerji, maşın və avadanlıqların bərpası, istehsal yönümlü bina və tikililərinin saxlanması və genişləndirilməsinə ayrılmalıdır.

MİM-un həmin hissəsinə amortizasiya ayırmaları və ya amortizasiya xərcləri deyilir.

Xalis milli gəlir (XMG) və ya xalis milli hasilat MİM-dən amortizasiya ayırmaları çıxıldıqdan sonra yerdə qalan hissəsinə deyilir.

Məsələn, Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə XMG-i 8254003 min manat təşkil etmişdir.

Dolayı vergilər (DV) – XMG-dən əlində qalmayan və dövlət xəzinəsinə birbaşa deyil, istehsal etdikləri mal və göstərdikləri xidmətin bazar qiymətlərindən dolayı olaraq ödədikləri hissəyə deyilir.

Milli gəlir (MG) – XMG-dən bütün DV çıxıldıqdan sonra yerdə qalan hissəsinə deyilir. Həmin gəlirin hesabına əmək haqqı, sərmayə, torpağın dəyəri, təşəbbüsün dəyəri və s. ödənilir.

Şəxsi gəlir (ŞG). İnsanların bir qismi qeyri-istehsal sahələrində çalışdığından bilavasitə maddi nemətlər istehsalında iştirak etmir: təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, incəsənət, sosial təminat, sərnişin daşıma, rabitə, əhaliyə xidmət sahələri, maliyyə-kredit sistemi, ümumi idarə orqanları, mənzil-kommunal təsərrüfatı və ölkənin müdafiəsində çalışanlar bilavasitə MG yaratmır. Lakin qeyri-istehsal sahələrində çalışan insanların əməyi cəmiyyət üçün faydalı əməkdir və istehsalın inkişafı üçün zəruridir. Onlara çəkdikləri əməyə görə ödənilən ümumi gəlirə transfert ödəmələri deyilir. MG-dən transfert ödəmələri üçün ayrılan hissəyə ŞG deyilir.

Birbaşa vergilər (BV) – ŞG-in dövlət xəzinəsinə ödənilən hissəsinə deyilir. BV-ya misal olaraq fiziki şəxslərdən gəlir vergisini göstərmək olar.

İstifadə edilə bilən gəlir – FG-dən bütün BV çıxıldıqdan sonra qalan hissəsinə deyilir.

İstehlak xərcləri (İX) – insanların ehtiyacını ödəyən nemət və xidmətlərin əldə edilməsi üçün çəkilən bütün xərclərə deyilir.

Yığım – gəlirdən IX kimi istifadə olunmayıb artıq qalan hissəsinə deyilir.

İnvestisiya və ya kapital qoyuluşu – istehsal sahələrinə qoyulan və ya iqtisadiyyatda kapital ehtiyatına, müəyyən dövrdə edilən əlavələrə deyilir. Bu kəmiyyətin sərmayə qoyuluşu, investisiya, kapital qoyuluşu kimi sinonimlərdən də istifadə edilir.

Qiymətin ümumi səviyyəsi – iqtisadiyyatda yaradılan bütün nemət və xidmətlərin qiymətlərinin müəyyən dövrdə orta kəmiyyəti kimi təyin edilir. Bunun üçün hər hansı ilin qiymət səviyyəsi əsas götürülür və 100 qəbul edilir. Sonrakı illər üçün

Sosial – iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri

qiymət səviyyəsi bu qiymətə görə təyin edilir. Hər il qarşıya çıxan dəyişikliklər əsas ilə görə zəncirvari olaraq hesablanır.

Məşğulluq səviyyəsi (MS). İşləmək və gəlir əldə etmək istəyən hər kəsin bundan istifadə etməsinə məşğulluq deyilir. Cəmiyyətdə işləyənlərlə, iş axtaranların məcmusu işçi qüvvəsini və ya əmək ehtiyatını təşkil edir. Əgər işçi qüvvəsini **IQ**, işləyənlərin sayını **I** və iş axtaranların sayını **IA** ilə işarə etsək, onda **MS** – məşğulluq səviyyəsi

$$MS = \frac{I}{IQ}$$

nisbəti ilə təyin olunur.

Eyni qayda ilə işsizliyin ümumi səviyyəsi **IS**

$$IS = \frac{IA}{IQ}$$

kimi təyin edilir.

İşsizliyi konyuktur və mövsümlülük kimi iki qrupa ayırmaq olar.

1-ci növ işsizlik təbii səbəblərdən iqtisadiyyatda vaxtaşırı baş verən ixtisarlar nəticəsində yaranır. Mövsümdən asılı olan işsizlik əsasən kənd təsərrüfatı sahəsində geniş yayılmışdır. Digər tərəfdən inkişaf etməkdə olan ölkələrin çoxunda özəlləşdirmə prosesi nəticə etibarilə bir çox işçiləri öz iş yerlərindən məhrum edir və işsizlər ordusunun yaranmasına səbəb olur.

Bir işsizlik növünə də diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı. Konkret istehsal sahəsində məşğul olan işçilərin müəyyən bir qisminin istehsaldan ayrılması həmin sahənin ümumi məhsulunun həcminə təsir etmirsə, onda bu işçilərin gizli işsiz olduğu aşkarlanır. Bu hal keçmiş Sovet İttifaqında geniş yayılmışdı.

1. 2. İSTEHSAL FAKTORLARI. İSTEHSAL FUNKSİYASI. MAKROİQTİSADI İSTEHSAL FUNKSİYALARI.

İstehsal-ehtiyatların əmtəə və xidmətlərə çevrilməsi prosesidir. Geniş mə'nada istehsal-cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün tələbatını ödəmək üçün zəruri olan maddi ne'mətlərin yaradılmasında insanların məqsədyönlü fəaliyyət prosesidir. İstehsal prosesinin baş verməsi bilavasitə maddi və mə'nəvi faktorların qarşılıqlı əlaqəsində mümkündür. İstehsal faktorları dörd qrupa bölünür: təbii ehtiyatlar, kapital, işçi qüvvəsi və sahibkarlıq qabiliyyəti.

Təbiət, yaxud təbii resurslar dedikdə, torpaq, mineral və meşə ehtiyatları, su və s. amillər başa düşülür.

Əmək və ya işçi qüvvəsi hər hansı istehsal prosesində müəyyən məqsədə çatmaq üçün fiziki və intellektual fəaliyyətdir. Bu fəaliyyətin nəticəsinə verilən qiymət əmək haqqı formasını alır.

P.Samuelsonun fikrincə, kapital iqtisadiyyatda digər əmtəələrin istehsalı zamanı uzun müddət istifadə olunan ne'mətlərdir. Son dövrlərdə «kapital» terminini biznesmenlər zavod, avadanlıq və istehsal ehtiyatları əldə etmək üçün çəkdikləri pul xərcləri ifadəsində işlədirlər. Kapitala olan baxışın müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, onun bir ümumi xüsusiyyəti vardır ki, o da gəlir gətirmək qabiliyyətidir. Deməli əgər pul mənfəət gətirmək məqsədi ilə istehsal vasitələri, iş qüvvəsi əldə edərək, istehsalı təşkil etmək niyyəti ilə sərf olunarsa (avans forması), bu pula kapital deyilir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti dedikdə yuxarıdakı istehsal amillərini səmərəli formada birləşdirmək qabiliyyəti başa düşülür.

Deməli, sahibkarlıq fəaliyyəti – əmtəə və xidmət istehsalını tə'min etmək məqsədilə istehsalın digər üç faktorunun kombinasiyasını və koordinasiyasını nəzərdə tutur.

Müasir şəraitdə «sahibkarlıq» termini altında adətən əmtəə istehsalına və xidmətə zəruri olan idarəetmə və təşkilatçılıq bacarığı da aid edilir.

Qeyd edək ki, inzibati – amirlik iqtisadi sistemində sahibkarlıq qabiliyyəti və fəaliyyəti istehsal faktoru hesab

olunmurdu. Hal-hazırda respublikamızın iqtisadiyyatının inkişafı üçün bacarıqlı sahibkarlara ehtiyacı böyükdür. Digər tərəfdən onların hazırlanması üçün kifayət qədər vaxt lazımdır.

İstehsal prosesi kəsilməz (fasiləsiz) olub, təkrar olunandır. Məhz istehsal prosesinin təkrarlanması təkrar istehsal adlanır. Təkrar istehsal müasir iqtisadi nəzəriyyənin vacib problemlərindən olub, iqtisadiyyatın kəsilməz hərəkətini idarə edən qanunları təkrar istehsalın mərhələləri üzrə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda, vəhdət halında öyrənir. Bu problemin düzgün açıqlanması cəmiyyətin keyfiyyətə hərtərəfli yeniləşməsinin elmi əsasını təşkil edir.

Təkrar istehsalın iki – sadə və geniş növlərini fərqləndirmək lazımdır.

Sadə təkrar istehsal ilbəil əvvəlki miqyasda təkrarlanması başa düşülür. Belə olan halda istehsal olunmuş məhsul bütövlüklə ancaq şəxsi istehlaka və xərclərin ödənilməsinə sərf olunur.

Artan miqyasda təşkil olunan istehsal prosesinə geniş təkrar istehsal deyilir. Sadə təkrar istehsaldan fərqli olaraq geniş təkrar istehsal zamanı əmələ gələn izafi məhsulun bir hissəsi istehsal amillərinin artımına sərf olunur ki, bu da nəticə e'tibarilə istehsalın həcmünün artması deməkdir.

Beləliklə, V_t və V_{t+1} ilə uyğun olaraq zamanın istənilən t və $(t+1)$ -ci illəri üçün istehsalın həcmi ni işarə etsək, $\gamma_t = V_{t+1}/V_t$ nisbəti təkrar istehsalın müəyyən mə'nada səviyyəsini (artımını) xarakterizə edir. Aydın ki, $\gamma_t = 1$ və $\gamma_t > 1$ halları uyğun olaraq sadə və geniş təkrar istehsalı səciyyələndirir. $\gamma_t < 1$ şərti abstrakt vəziyyətdə «sıxılmış» təkrar istehsal adlanır.

Geniş təkrar istehsal iki formada həyata keçirilir: ekstensiv və intensiv.

Geniş təkrar istehsalın ekstensiv növü işçilərin və istehsal vasitələrinin artması hesabına baş verir. İntensiv forması isə ilk növbədə elmi-texniki tərəqqinin nəticələri ilə bağlıdır. İstehsalın intensivliyi ehtiyatların sayından yox, keyfiyyətindən və qənaətlə istifadə olunmasından asılıdır.

Qeyd olunduğu kimi, əmtəə və xidmətlər istehsalı üçün tətbiq olunan təbiət, əmək, kapital və sahibkarlıq qabiliyyəti iqtisadi resurs formalarını təşkil edir. İstehsal faktorları

arasında işçi qüvvəsi (**L**-labour) və kapitalın (**K**-kapital) xüsusi yeri vardır. Əmək – sərvətin yaradılması və artırılmasında əsas amillərdən biridir və yalnız insana məxsus olduğundan, **L**-faktorunu işləyənlərin sayı ilə təyin olunur. İşləyənlər sayı (**L**) əmək qabiliyyətli əhalinin istehsal və xidmət sahələrində çalışan hissəsi hesab olunur. Müxtəlif ölkələrdə, ölkənin əmək qanunvericiliyinə əsaslanıb, müxtəlif yaş həddi ilə əmək qabiliyyətli əhalinin sayı müəyyən edilir. Aktiv əhali arasında bu və ya digər səbəbdən işləməyənləri, lakin əmək qabiliyyətinə malik olub işləmək istəyi olanları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki hər bir dövlətin iqtisadi inkişafı əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsindən asılıdır. Lakin təcrübə göstərir ki, işsizlik insanların arzu və istəyindən asılı olmayıb, həmişə mövcuddur. Bu bazar iqtisadiyyatına xas olan bir prosesdir. Əmək ehtiyatları arasında rəqabətin yaranması sahibkarların maraq dairəsi olub, müəyyən qədər işsizlərin olmasını zəruri edir. Normal inkişaf etmiş ölkələrdə iş qabiliyyətli əhalinin 10 faizə qədəri işsiz ola bilər. Keçid dövrləri üçün bu miqdardan müəyyən sapmalar mümkündür.

İşçi qüvvəsi ya işləyənlərin say miqdarı ya da iş vaxtının qədəri ilə təyin olunur.

Kapital (**K**) və ya kapital ehtiyatları istehsal prosesində istifadə üçün insanlar tərəfindən yaradılmaqla əsas və dövriyyə kapitalı formasında mövcuddur. Əsas kapital məhsuldar kapitalın elə hissəsinə deyilir ki, bu hissə istehsal prosesində uzun müddət iştirak edir və öz dəyərini hissə-hissə yaradılmış məhsulun üzərinə keçirir. Əsas kapitaldan fərqli olaraq, dövriyyə kapitalı konkret istehsal dövrü ərzində bütövlüklə iştirak edərək öz dəyərini tamamilə yaradılmış məhsulun üzərinə keçirir.

Mə'lumdur ki, təkrar istehsal prosesi nəticəsində əsas fondlar istismar olunaraq sıradan çıxmağa bilər. Köhnə (aşınmış) dəzgahların (avadanlıqların və s.) yenilərlə əvəz olunması prosesi amortizasiya fondunu əmələ gətirən amortizasiya ayırmaları hesabına yerinə yetirilir. Amortizasiya ayırmaları hesabına müəssisə, firmalar tam sıradan çıxmış avadanlıqların əvəzinə yenisini əldə edir.

Qeyd edək ki, amortizasiya ayırmalarının illik həcminin hesablanması ən'ənəvi düsturu aşağıdakı kimidir:

$$A = \frac{K_i - K_q}{T}$$

Burada K_i – əsas kapitalın ilkin qiyməti; K_q – əsas kapitalın istifadədən çıxması müddətində qalıq qiyməti; T – işə əsas kapitalın real daşıyıcısının illər üzrə xidmət vaxtıdır.

İnvestisiya xərcləri amortizasiya ayırmalarına və mövcud fiziki kapitalı artıran (genişləndirən), və nəticədə cəmiyyətdə iqtisadi artıma gətirən xalis investisiyalara ayrılır. Aydınır ki, amortizasiya ayırmalarının optimal miqdarı istehsalın daha yaxşı inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait yaratmış olar.

Kapitaldan alınan mənfəət satışdan əldə olunan gəlirlə dəyişən xərclər arasındakı fərq kimi təyin olunur, üç hissəyə bölünür.

Birinci hissə – amortizasiya ödənişləridir, yəni maşınların, binaların, dəzgahların və s. istehsal əlamətlərin payına düşən paydı. İkinci hissə – kapital üzrə xalis, yəni mülkiyyətçinin kapitalı normal (risksiz) yerləşdirməsindən əldə edilən gəlirdir. Bazar iqtisadiyyatı praktikasında kapital qoyuluşunun yalnız bir risksiz yolu var. Bu da dövlətin qiymətli kağızlarının, yəni obliqasiyaların alınmasıdır. Deməli, kapital üzrə xalis gəlir – dövlət qiymətli kağızlarına ödənilən faizdir. Əgər gözlənilən mənfəət qiymətli kağızlardan əldə olunacaq gəlirdən azdırsa, onda təbiidir ki, sahibkar pulu biznesə qoymayıb istiqrazlara üstünlük verəcək.

Kapital üzrə ümumi gəlirin üçüncü hissəsi-riskə görə mükafatdır. Əgər risk yüksək mənfəət norması ilə ödənilərsə, bu sahə kapital qoyuluşunun vacibliyini təmin edir.

Nəhayət, kapital üzrə ümumi gəlirin dördüncü hissəsi – xalis mənfəətdir. Belə gəlir müsbət, mənfə və ya sıfıra bərabər olan qalıq kəmiyyətdir. Bu onu göstərir ki, firma sıfıra bərabər xalis mənfəət şəraitində də öz fəaliyyətini davam etdirə bilər, belə ki, bu halda amortizasiyaya olan tələbat örtülür, kapital üzrə xalis gəlir və həmçinin riskə görə mükafat ödənilir.

İstehsal olunmuş məhsulun miqdarı ilə istehsal prosesinə sərf edilmiş amillərin miqdarı arasında birbaşa asılılıq mövcuddur.

Bu konkret asılılığa istehsal funksiyası deyilir. Başqa sözlə istehsal funksiyası iqtisadi-riyazi tənlik olub, resursları ifadə edən dəyişən kəmiyyətlərin istehsal amillərini məhsul buraxılışı kəmiyyəti ilə əlaqələndirir.

Başqa sözlə, istehsal funksiyası – istehsalın nəticəsini istehsal amillərindən asılılığını əks etdirən kəmiyyət münasibətidir. Makroiqtisadiyyatda bu münasibət məsələn, milli gəlirin istehsal fondları, işçi qüvvəsindən asılılığı, mikroiqtisadiyyatda isə istehsal olunmuş məhsul həcmnin firmanın (müəssisənin və s.) kapitalı, dövriyyə vəsaitləri və işçilərin sayından asılılığıdır.

Qeyd edək ki, hər bir firmanın özünün istehsal funksiyası var və digər firmaların istehsal funksiyasından fərqlənir. Ancaq iqtisadi sistemdə fəaliyyət göstərən bütün firmaların istehsal funksiyalarını bir ümumi istehsal funksiyası adı altında cəmləşdirmək mümkündür.

İstehsal funksiyalarının öz arqumentlərindən qeyri - xətti asılılığını aşağıdakı sadə iqtisadi proses üzərində izah edək.

Tutaq ki, hansı müəssisə konkret növ məhsul istehsal edir. Onda bu müəssisənin əsas iqtisadi göstəricisi olaraq baxılan zaman müddətində y -məhsul buraxılışı miqdarını, ikinci xarakterik göstəricisi olaraq isə x -əməyə, xammala, enerjiyə və s. çəkilən pul miqdarı ilə ifadə olunan xərcləri qəbul etmək olar. Bu göstəricilər arasındakı təbii asılılığı $x = \varphi(y)$ şəklində yazaq. Müəssisənin konkret olaraq hansı növ məhsul istehsal etdiyi bizi maraqlandırmadığından $\varphi(y)$ funksiyasını kifayət qədər sadə $x = \varphi(y) = (1/2r) \cdot y^2$ şəklində götürək. Burada r – müəssisənin səmərəliliyini ifadə edən kəmiyyətdir, belə ki, eyni növ məhsul istehsal edən iki müəssisədən r – göstəricisi böyük olanı eyni həcmli məhsulu daha az xərclə istehsal edir.

Əgər istehsal olunmuş məhsulun vahid miqdarının qiymətini λ ilə işarə etsək, onda satış həcmi $\lambda \cdot y$ – pul miqdarı və nəticədə bu müəssisənin gəlirini ifadə edən funksiya aşağıdakı şəkildədir:

$$G(y) = \lambda y - x = \lambda y - (1/2r) \cdot y^2$$

Beləliklə,

$$G(y) \rightarrow \max$$

məsələsinin həlli məhsul buraxılışının optimal partiyasını (həcmi) təyin edər:

$$G'(y) = 0 \Rightarrow y_{\text{opt}} = \lambda r,$$
$$\text{Max } G(y) = G(\lambda \cdot r) = \lambda \cdot (y/2)$$

Əgər biz $\varphi(y)$ funksiyasını y kəmiyyətinin xətti funksiyası, yəni $x = \varphi(y) = ky$ şəklində qəbul etmiş olsaydıq, onda

$$G(y) = (\lambda - k) \cdot y,$$

və $\lambda < k$ ($\lambda > k$) hallarında $G(y) \rightarrow \max$ məsələsinin həlli uyğun olaraq $y_{\text{opt}} = 0$ - ziddiyyətli, $y_{\text{opt}} = +\infty$ - qeyri-real qiymətləri olardı.

İstehsal funksiyası ideyasını 1928-ci ildə iqtisadi tədqiqatlara gətirən Amerika iqtisadçısı P. Duqlas və riyaziyyatçısı C. Kobb olmuşlar (Kobb G.W., Douglas P.H. «A theory of production». Amer. Ekon. Rev., 1928). Onların şərafinə də istehsal funksiyası Kobb-Duqlas funksiyası adı ilə məşhurlaşmışdır. İlk dəfə olaraq onlar ABŞ-in e'mal sənayesində (1899-1922-ci illər) əmək və kapital məsrəflərinin məhsulun həcminə olan təsirini müəyyənləşdirməyə cəhd etmişlər.

Beləliklə, **K** və **L** faktorlarının qarşılıqlı təsirindən alınmış məhsulun **Y** həmi nəticə e'tibarı ilə kapital və əmək məsrəflərinin funksiyası olmuşdur:

$$Y = F(K, L),$$

F – asılılığın xarakteridir.

İstehsal funksiyasını əks etdirən Kobb-Duqlas düsturu

$$Y = A \cdot L^a \cdot K^{1-a}$$

şəklində şərh olunmuşdur.

Burada Y – məcmu məhsul, A – istehsalın texnoloji parametri, L – əmək məsrəfi, K – kapital məsrəfidir.

Qeyd edək ki, iqtisadi proseslərin riyazi metodlar vasitəsi ilə tədqiqində Kobbə-Duqlas funksiyasında iştirak edən istehsal faktorlarının qüvvətlərinin (dərəcələri) cəmi vahidə bərabər olmaya da bilər. Məsələn,

$$F(K, L) = AK^aL^b \quad (A > 0, 0 < a < 1, 0 < b < 1).$$

Aydındır ki, $a+b=1$ şərti daxilində $F(K, L) = AK^aL^b$ istehsal funksiyası birinci funksiya olub, iqtisadi mə'naca onu ifadə edir ki, fond (K) və əmək resursları (L) eyni zamanda $\lambda > 0$ dəfə artırıldıqda, məhsul buraxılışının həcmi (Y) dəfə artar:

$$F(\lambda K, \lambda L) = A(\lambda K)^a(\lambda L)^b = A\lambda^{a+b}K^aL^b = \lambda F(K, L) = \lambda Y$$

İstehsal funksiyasının bu xüsusiyyətinə adətən «miqyasdan qeyri-asılılıq» və ya «miqyasdan asılı sabit verim» xassəsi deyilir.

İndi isə istehsal funksiyaları üzərinə qoyulmuş iqtisadi fərziyyələrlə (aksiomlar) tanış olaq.

Əvvəlcədən qəbul edək ki, $F(K, L)$ funksiyası hər iki arqumentinə nəzərən ikinci tərtib törəməyə malikdir.

1. İstehsal prosesində resurslardan heç olmasa, onda istehsal mümkün deyil, yə'ni

$$F(0, L) = 0, \quad F(K, 0) = 0 \quad (K, L \geq 0).$$

Kobbə-Duqlas istehsal funksiyası üçün

$$Y = A \cdot 0^a \cdot L^b = A \cdot K^a \cdot 0^b = 0$$

2. İstehsal prosesində istifadə olunan resurslardan hər hansı birinin miqdarı artırıldıqda, istehsal olunan məhsulun miqdarı azalmır. Bu riyazi olaraq

$$F_K = \frac{\partial F(KL)}{\partial K} \geq 0, \quad F_L = \frac{\partial F(KL)}{\partial L} \geq 0$$

şəklində yazılır. F_K və F_L kəmiyyətləri uyğun olaraq K və L ehtiyatlarının son səmərəliliyi (yaxud son məhsuldarlığı) adlanır. Son səmərəlilik məhsul artımının istehsal resursunun kiçik artımına olan nisbətini xarakterizə edir.

Kobba-Duqlas istehsal funksiyası üçün

$$F_K = A \cdot a K^{a-1} \cdot L^b > 0, \quad F_L = A \cdot b \cdot K^a \cdot L^{b-1} > 0.$$

3. İstehsal prosesində istifadə olunan resurslardan yalnız birinin miqdarını artırıb, digərinin miqdarını sabit saxladıqda, artıq istifadə olunan resursun son səmərəliliyi artmır. Bu riyazi olaraq

$$F_{KK} = \frac{\partial^2 F(K, L)}{\partial K^2} < 0, \quad F_{LL} = \frac{\partial^2 F(K, L)}{\partial L^2} < 0$$

şəklində yazılır.

Kobba-Duqlas funksiyası üçün

$$F_{KK} = A \cdot a \cdot (a-1) \cdot K^{a-2} \cdot L^b < 0$$

$$F_{LL} = A \cdot b \cdot (b-1) \cdot K^a \cdot L^{b-2} < 0$$

Qeyd edək ki, ekstensiv istehsalat istehsal zamanı üçüncü fərziyyə əyani iqtisadi məna kəsb edir: miqdarı artan resursun hər bir sonrakı vahidi məhz bu resursun əvvəlki vahidinə nisbətən az səmərəlidir. Buna azalan məhsuldarlıq və ya azalan səmərəlilik qanunu deyilir.

Bu qanunun mahiyyətini çörək istehsal edən kiçik müəssisə təmsalında şərh edək.

Kapital (K) - müəssisənin dəzgahları (sobaları), əmək (L) - çörək bişirənlərin sayı olarsa, bişirilən çörəyin miqdarı (Y)-bu faktorlardan asılı istehsal funksiyası olar: $Y = F(K, L)$. Bu funksiya ilə təsvir olunan müəssisədə dəzgahların sayını sabit saxlayıb çörək bişirən işçilərin sayını artırısaq bir dəzgaha düşən işçilərin sayı artar. Nəticədə bişirilən çörəklərin say miqdarı müəyyən vaxta qədər artar. Əgər texnologiya dəyişməzsə, hər sonrakı kömək (yeni işçilərin cəlb olunması) əvvəlkinə nisbətən məhsul miqdarını azaldar. Bunun səbəbi-hər dəzgah arxasında

sıxlığın yaranması və əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsinədir.

İstehsal prosesində elə hallara rast gəlinir ki, K və L faktorlarından yalnız birinin buraxılışı miqdarına (Y) təsiri öyrənilir.

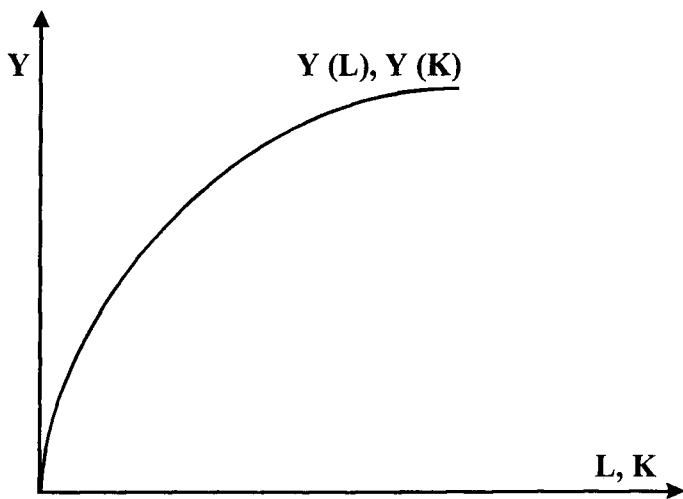
Məsələn, $K=K_0= \text{const}$ halı üçün istehsal funksiyası

$$Y = F(K_0, L) \equiv Y(L),$$

$L = L_0= \text{const}$ halı üçün isə

$$Y = F(K, L_0) \equiv Y(K)$$

Azalan məhsuldarlıq qanunu göstərir ki, $Y(L)$ və $Y(K)$ funksiyalarının qrafiki şəkl. 1.2.1.-də təsvir olunduğu kimidir.

Şəkl. 1.2.1. Bir sabit faktorlu istehsal funksiyaları.

Makroiqtisadi səviyyədə istehsalın mühüm amilləri canlı əmək (işçi qüvvəsi) və istehsal fondları, istehsalın nəticəsi isə – son ictimai məhsul (yaxud milli gəlir) olur. Ona görə aşağıdakı kimi amilli istehsal funksiyasına baxmaq kifayətdir (t – zaman amilidir):

$$y(t) = f [L(t), K(t), t],$$

Burada $y(t)$ – milli gəlir (son məhsulun həcmi), $L(t)$ – istifadəolunan əmək məsrəfləri, $K(t)$ – əsas istehsal fondlarıdır.

Bəzi sadə makroiqtisadi modellərə baxaq.

1. Artım makromodeli.

Artım modellərinin tərkibinə istehsal əmsalları dəyişən olan neoklassik model daxildir. Bu modellərin hər birində

$$Y = F(K, L)$$

istehsal funksiyası miqyasın dəyişməz effekti ilə xarakterizə olunur, parametrlər isə t -dən asılı funksiyalardır.

Baxılan istehsal funksiyasının əsas dəyişəni kapital – əmək münasibəti, yəni

$$X = \frac{K}{L}$$

kəmiyyətidir.

Bu bərabərliyin hər iki tərəfini natural əsasa görə loqarifmləyək:

$$\ln X = \ln K - \ln L$$

Sonuncu bərabərliyin hər iki tərəfinə t -yə görə diferensiallasaq, aşağıdakı münasibəti alırıq:

$$\frac{\dot{X}}{X} = \frac{\dot{K}}{K} - \frac{\dot{L}}{L}$$

Burada

$$\dot{X} = \frac{dx}{dt}, \quad \dot{K} = \frac{dk}{dt}, \quad \dot{L} = \frac{dl}{dt}$$

Əgər istehsal funksiyasının xətti bircins olmasını və

$$y = \frac{Y}{L}$$

əvəzləməsini nəzərə alsaq, istehsal funksiyasını

$$y = F\left(\frac{K}{L}, 1\right),$$

bə ya $y = f(x)$ şəklində yazmaq olar, burada y əmək məhsuldarlığını, $x = \frac{K}{L}$ fondla silahlanmanı göstərir.

Fərz edək ki, aşağıdakı şərtlər ödənilir:

a) Hər bir zaman intervalında milli gəlirin istifadə edilməyən hissəsi, yəni $\alpha = \frac{Y - C}{Y}$ yığım norması sabitdir və hər bir vaxt intervalında kapital yığımının artması həmin intervalda yeni investisiya tələbinə bərabərdir:

$$I = \dot{K}$$

b) Əməyin təklif artımı sabit ədəddir:

$$\frac{\dot{L}}{L} = h,$$

burada n -əmək artımının tempidir.

Qöstərilən şərtləri nəzərə almaqla makroiqtisadiyyatın artım tənliyini çıxartmaq olar. İkinci şərtə görə differensial tənliyi

$$\dot{x} = \frac{\dot{K}}{K} \cdot x - n \cdot x$$

şəklində yazmaq olar.

Milli gəlirin istehsal ilə yığım təşkil etdiyini nəzərə alıb bəzi sadə çevirmələr aparaq:

$$\frac{\dot{K}}{K} \cdot x = \frac{I}{K} \cdot x = \frac{I \cdot x \cdot Y}{L \cdot x \cdot Y} = \frac{I}{Y} \cdot \frac{Y}{L} = y \cdot \frac{Y - C}{Y} = \alpha \cdot f(x)$$

Deməli, tənlik aşağıdakı kimi yazılır:

$$\dot{x} = \alpha \cdot f(x) - n \cdot x$$

Vahid zaman intervalında alınan $\Delta x = \alpha f(x) - n \cdot x$ fərq tənliyi tam məşğulluq zamanı artımın müvazinət əyrisini təyin edir.

2. İşgüzar dövr modeli.

İqtisadiyyat uzunmüddətli dövrdə sabit artım ənənəsini bürüzə versə də, onun inkişafı konyukturanın yüksəlmə və düşmə dalğalarının nəticəsində təşəkkül tapır. İqtisadi dinamikanın xarakterinin dalğavarı olması qanunauyğunluğu iqtisadçıların diqqətini çoxdan cəlb etmişdir. Belə problemin ifadə edilməsi işgüzar dövr problemini verir.

Milli gəlirin təkrar istehsalının ən sadə modeli olan

$$y(t) = B \frac{dy(t)}{dt} + C(f)$$

differensial tənliyində **B** əmsalı milli gəlirin kapital tutumunu xarakterizə etdiyindən onu aşağıdakı şəkildə götürək:

$$B = \frac{I(t)}{Y(t-1) - Y(t-2)}$$

İstehlak tələbi milli gəlirin xətti funksiyası olduğundan $c(t) = a \cdot Y(t-1) + b$ ($0 < a < 1$ - tələbə meyllilik parametri, $b > 0$ isə istehlak xərclərinin ilkin-baza səviyyəsini xarakterizə edən kəmiyyətdir).

Tələb və təklifin tarazlığı şərtində yuxarıdakı münasibətləri nəzərə alsaq:

$$Y(t) = aY(t-1) + b + I(t) = a \cdot Y(t-1) + b + B \cdot Y(t-1) - B \cdot Y(t-2) = (a+B) \cdot Y(t-1) - B \cdot Y(t-2) + b$$

Əqər zamana görə dəyişən $G(t)$ dövlət tələbini nəzərə alsaq,

$$Y(t) = c(t) + I(t) + G(t)$$

və

$$Y(t) = (a+B) \cdot Y(t-1) - B \cdot Y(t-2) + G(t) + b$$

alınar.

Yuxarıdakı çevirmələrdə fərz edilir ki, investisiyalar $(t-1)$ dövründə planlaşdırılır və t dövründə həyata keçirilir.

Yuxarıdakı $Y(t) = (A+B)Y(t-1) - BY(t-2) + b$ tənliyinin

$$Y(t) = Y(t-1) = Y(t-2)$$

Bərabərliyi ödəyən müvazinətli həlli

$$Y^* = \frac{b}{1-a}$$

şəklində olar.

Əqər $y(t) = Y(t) - Y^*$ əvəzlənməsində istifadə etsək, tənlik aşağıdakı şəkllə gətirilər

$$y(t) = (A+B)y(t-1) - By(t-2)$$

Sonuncu tənliyin həllini

$$y(t) = \lambda^t$$

Şəklində axtaraq və uyğun xarakteristik üçhəddini yazaq :

$$\lambda^2 + (A+B)\lambda + B = 0$$

Əqər bu tənliyin λ_1, λ_2 – həqiqi müxtəlif kökləri varsa, yuxarıdakı tənliyin ümumi həlli

$$y(t) = c_1\lambda_1^t + c_2\lambda_2^t$$

şəklində ifadə olunur.

3. Kleyın makromodeli.

Bu model üç quruluş tənliyindən və üç eynilikdən ibarətdir.

$$G = \beta_{11} + \beta_{12} \cdot Z_0 + \beta_{14} \cdot (W_1 + W_2) + V_1,$$

$$I = \beta_{21} + \beta_{22} \cdot Z_1 + \beta_{23} \cdot Z_2 + \beta_{24} \cdot K + V_2,$$

$$W_1 = \beta_{31} + \beta_{32} \cdot (Y + T - W_2) + \beta_{33} \cdot (Y + T - W_2)_0 + \dots,$$

$$Y + T = c + I + G, \quad Y = W_1 + W_2 + Z,$$

$$\Delta K = (K - K_0) - I,$$

Burada Y milli gəliri, K əsas kapitalı I investisiyanı, c istehlakı, Z gəliri, W əmək haqqı kimi alınan gəliri göstərir.

1. 3. ÖLKƏNİN İQTİSADI İNKİŞAFININ STATİSTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ. EKONOMETRİYADA EHTİMAL PRİNSİPLƏRİ.

O dövlət daha inkişaf etmiş olar ki, həmin dövlətdə həm təbii ehtiyatlar, həm də əvvəlki nəsillərin əməyi hesabına toplanmış maddi və mənəvi resurslardan səmərəli istifadə edilsin. Ölkə potensialının vacib tərkib hissəsi milli sərvətdir. Milli sərvət-cəmiyyətin cari anda malik olduğu, əvvəlki əmək hesabına toplanmış məhsulların və təbii ehtiyatların iqtisadi dövriyyəsinə cəlb edilmiş maddi ehtiyatların məcmusudur.

Milli sərvətin statistikasını bütün sərvətlərin və onun ayrı-ayrı elementlərinin sistem göstəricilərin öyrənilməsinə və onların öyrənilmə metodologiyasına xidmət edir:

Milli sərvətin təhlili zamanı istifadə olunan statistik göstəricilər sistemi aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri özündə birləşdirir:

- 1) Sərvətin həcmi və strukturu;
- 2) Onun əsas hissələrinin təkrar istehsalı;
- 3) Bütün sərvətin və onun tərkib elementlərinin dinamikası;
- 4) Təbii ehtiyatların qorunması və onların bərpası.

Bu sistemdən istifadə etməklə (uyğun qruplaşdırma aparmaq, dinamik sıralar qurmaq, indeks hesablamalar), milli sərvətin və onun ayrı-ayrı hissələrinin balansını qurmaqla sərvətin həcmində və tərkibindəki dəyişikləri bütün istiqamətlər üzrə xarakterizə etmək olar.

Milli sərvətlərin statistikasını bütövlükdə toplanmış sərvətin və təbii ehtiyatların statistikasını kimi qurulur. Toplanmış sərvət-müxtəlif təyinatlı və istehlak olunan maddi nemətlərin toplusu şəklində çıxış edir. Sərvətin kəsilməz tamlığı, yəni onun sadə geniş təkrar istehsalı, istehsal olunmuş məhsul hesabına bərpa olunur. Sərvətin göstəriciləri baxılan an üçün ümumi istehsalın və cəmiyyətin həyatının maddi şəraitini bütövlükdə xarakterizə edir. Ümumi məhsulun həcmi isə mövcud zaman ərzindəki istehsal prosesinin nəticəsi kimi çıxış edir. Belə ki, toplanmış sərvət və ümumi məhsulun həcm göstəriciləri ölkənin iqtisadi potensialını və gücünü xarakterizə edir. Toplanmış əmlakın həcmi və tərkibini müxtəlif aspektlərdə pul və natural ölçü şəklində statistika vasitəsi ilə öyrənirlər.

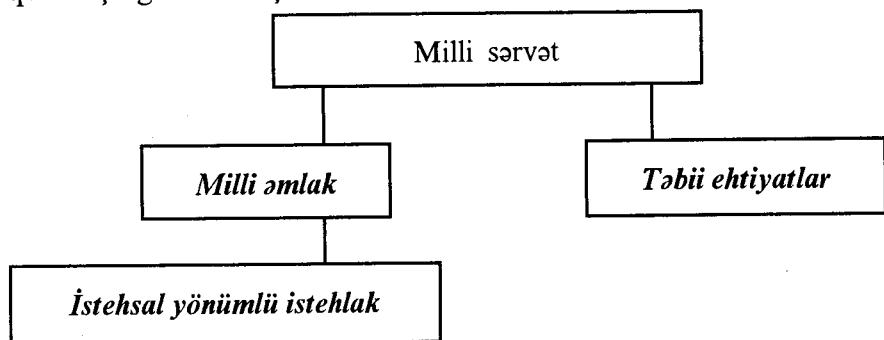
Adətən sərvətin tərkib elementlərinin qruplaşdırılması onların dövretmə xüsusiyyətlərinə görə (əsas və dövriyyə istehsal fondları, maddi və sığorta ehtiyatları, qeyri istehsal sahələri və ev təsərrüfatında istifadə olunan cari istehlak alətləri ehtiyatları və s.) aparılır. Natural-maddi görə sərvətin elementlərinin bölünməsi yenidən qruplaşdırma aparmağa imkan verir. Belə ki, əhalinin sosial qrupları və əmlakın formasının bölüşdürülməsi üzrə aparılan qruplaşdırma daha çox maraq doğurur.

Adətən milli sərvətin qiymətləndirilməsi üçün xarici ölkələrin statistikasında istifadə olunan kəsilməz inventarizasiya üsulu mühüm rol oynayır. Aşağıdakı misal üzərində bu üsulun mahiyyətini izah edək.

Fərz edək ki, 2002 –ci ilin sonu üçün milli sərvətin dəyərini müəyyən etmək lazımdır. Aydındır ki, milli sərvətin əsas elementləri olan-bina qurğular, uzunmüddətli istifadəyə xidmət edən bəzi istehlak mallarının orta xidmət müddəti təxminən 20

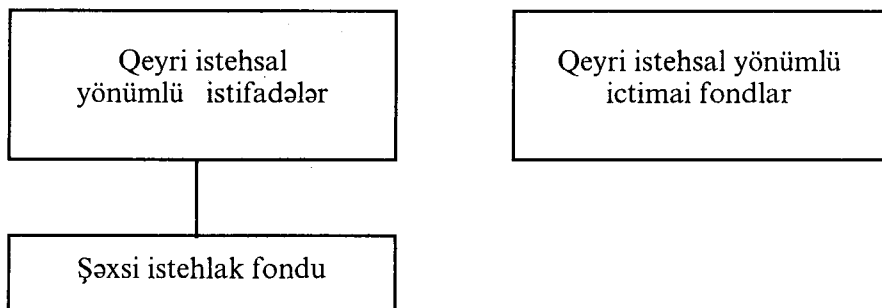
ilə bərabərdir. Bu nöqteyi nəzərdən çıxış edərək ötən 20 illik müddətin (1983-cü ildən 2002-yə qədər) hər bir ili üçün uzunmüddətli istehlak mallarına olan kapital qoyuluşlarının və xərclərin həcmi hesablanır. Alınmış dinamik sıra sabit qiymətlərlə hesablandıqdan sonra cəmlənir : 2002-ci il üçün 100%-lə, 2001-ci il üçün 95%-lə, 2000-ci il üçün 90%-lə və nəhayət 1983-cü il üçün 5%-li kəmiyyətə qədər. Alınmış məbləğ 2002-ci ilin sonu üçün milli sərvətin əsas elementləri olan əsas fondların və uzun müddətli istehlak mallarının dəyərini əks etdirir. Onlara milli sərvətin digər elementlərinin dəyərləri (sabit qiymətlərilə) də əlavə olunur. Alınmış kəmiyyətlərə qiymət indeksini tətbiq etməklə, ayrı-ayrı elementləri cari qiymətlərlə və ya başlanğıc qiymətlərlə ifadə edirlər. Bu üsulla alınmış qiymətlər milli sərvətin qalıq (amortizasiya çıxıldıqdan sonra) dəyərini ifadə edir. Əgər hesablamaların əsasını real və sıradançıxma kəmiyyətləri təşkil edərsə onda yuxarıdakı prosesin nəticəsi sərvətin tam başlanğıc və ya tam bərpa dəyərini əks etdirəcək. Kəsilməz inventarizasiya üsulunun müsbət xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ümumi istehsal prosesi zamanı insan əməyi sayəsində yaradılmış real sərvətin dəyərini qiymətləndirməyə imkan verir.

Aşağıdakı sxemdə milli sərvətin natural-maddi tərkib üzrə quruluşu göstərilmişdir.

- torpaq fondu;
- əsas istehsal fondları;
- dövriyyə fondları;
- istehsal alətlərinin;
- ictimai ehtiyatları.

- meşə fondu;
- faydalı qazıntılar ehtiyatı;
- su ehtiyatları.

-Təhsil, mədəniyyət, idman, səhiyyə təşkilatlarının əsas qeyri-istehsal fondları;
-İstehlak malları istehsalının hazır məhsulları;
-Əhalinin şəxsi əmlakı;
-İstehlak mallarının ictimai ehtiyatı.

-Elmi müəssisələrin, dövlət idarəetmə təşkilatlarının maliyyə sisteminin, digər siyasi və ictimai təşkilatların əsas fondları;
-Bu təşkilatlardakı dövriyyə fondları tipli material ehtiyatları;
-Müdafiə imkanları, hərbi əmlakın digər ehtiyatları.

Hər bir istehsal prosesi əmək vasitələrinin nəticə etibarlı ilə yenidən formalaşması prosesidir. Əmək vasitələrinin məcmusu əsas istehsal fondlarını təşkil edir. Əsas istehsal fondlarına maşın və avadanlıq, nəqliyyat vasitələri, binalar və s. aid edilir. Belə ki, əsas istehsal fondlarına bütün əmək vasitələri daxil edilmir. Bura yalnız müəyyən dəyərə malik olan və ictimai əmək məhsulları yaradan vasitələr daxil edilir. Digər tərəfdən dəyərə malik olub, natural formada istehsal vasitəsinə aid olan hər bir əşya istehsal fondlarının tərkibinə daxil edilmir. Məsələn hazır məhsul şəklində anbarda ehtiyat formasında özünün reallaşma vaxtını gözləyən maşın və ya dəzgahlar əsas istehsal fondlarına aid olmayıb, dövriyyə fondlarına aid edirlər.

Beləliklə, əsas istehsal fondları maddi istehsalda iştirak edib, öz dəyərini hissə-hissə istehsal olunmuş məhsullar üzərinə köçürürlər.

Əsas istehsal fondları ilə yanaşı xalq təsərrüfatında əsas qeyri istehsal fondları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlara öz maddi formasını saxlayan və dəyərini tədricən itirən uzun müddətli qeyri istehsal istifadəli obyektlər (mənzil-kommunal təsərrüfat fondları, mədəniyyət, elm, səhiyyə və sair təşkilatların fondları) aiddir. Əsas qeyri istehsal fondları istehlak dəyərinin yaradılmasında iştirak etmirlər.

Qeyd edək ki, xammal, əsas və köməkçi materialları, yanaçağı və s. özündə cəmləşdirən dövriyyə fondlarını əsas fondlardan fərqləndirmək lazımdır. Dövriyyə fondları bir istehsal dövründə istifadə olunur və tərkibcə məhsula daxil ediləcək öz dəyərini bütövlükdə onun üzərinə keçirir.

Hər bir müəssisənin həm əsas, həm də dövriyyə fondları var. Dövriyyə və əsas istehsal fondlarının toplusu müəssisənin istehsal fondunu təşkil edir.

Sosial-iqtisadi mə'nə baxımından əsas fondların statistik öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsas istehsal fondlarının «hərəkəti» və istifadəsinin təyini mexanizmlərinin vacibliyindən irəli gəlir.

Əməyin əsas istehsal fondları ilə silahlanmasının öyrənilməsi.

Əsas istehsal fondlarının ayrı-ayrı hissələrinin və onların bütövlükdə mövcudluğu moment və orta göstəricilər vasitəsi ilə xarakterizə oluna bilər. Statistik hesabatlarda hesabat ilinin sonu əvvəli üçün əsas istehsal fondlarının vəziyyəti və orta illik dəyəri haqqında məlumatlar gətirilir. Hər bir ayın axırı üçün əsas fondların təyini mühasibat balansının verilənləri əsasında, orta illik dəyər isə aylar üzrə mövcud verilənlərin xronoloji ortası kimi təyin edilirlər.

Fərz edək ki, hər hansı müəssisədə əsas istehsal fondların mövcudluğu aşağıdakı kimidir (milyon manatla):

Hesabat ilinin əvvəli üçün (1 yanvar)	800
1 fevral	820
1 mart	880
1 aprel	880
1 may	870
1 iyun	900
1 iyul	960

FƏSİL I. İQTİSADI HƏYATIN TƏŞKİLİNİN TƏTBİQİ ASPEKTLƏRİ

1 avqust	950
1 sentyabr	960
1 oktyabr	960
1 noyabr	950
1 dekabr	950
Hesabat ilinin sonu	1000

Verilənlərə görə əsas fondların orta illik dəyərini hesablayaq:

$$\frac{800}{2} + 820 + 880 + 880 + 870 + 900 + 960 + 950 + 960 + 960 + 950 + 950 + \frac{1000}{2} =$$

(13-1)

$$= \frac{10980}{12} = 915 \text{ mln/man}$$

Bu misaldan görünür ki, əsas fondların orta illik dəyərini sadəcə olaraq hesabat ilinin əvvəli və sonu üçün mövcud qalıqların cəminin yarısı kimi: $((800+1000):2 = 900)$ təyin etmək adətən qeyri dəqiqliyə gətirir. Əgər hesabat ilində əsas fondların daxil olması və sıradan çıxması prosesi müntəzəm olmazsa bu qeyri dəqiqlik kifayət qədər böyük olar.

Əsas fondların orta illik dəyərini aşağıdakı düstürlə hesablamaq olar [19]:

$$\Phi = \Phi_d + \frac{\sum \Phi_B \cdot T_d}{12} - \frac{\sum \Phi_K \cdot T_K}{12}$$

Düsturda

Φ_d - ilin əvvəli üçün əsas fondların dəyəri;

Φ_B - il ərzində təyin edilmiş əsas fondların dəyəri;

Φ_K - il ərzində sıradan çıxmış fondların dəyəri;

T_d - il ərzində istifadəyə verilmiş əsas fondların fəaliyyət vaxtı (ayla);

T_K - il ərzində əsas fondların sıradan çıxmasından sonra keçən vaxt (ayla).

Sosial – iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri

Misalda əsas fondların daxilolma dəyərini (milyon manatla) aşağıdakı kimi qəbul edək: yanvarda – 2-, fevralda – 60, mayda – 30, iyunda – 60, avqustda – 10, dekabrda – 50, apreldə – 10, iyulda – 10, oktyabrda – 10 – sıradan çıxma miqdarı olsun.

Onda

$$\Phi = 800 + (20 \cdot 11 + 60 \cdot 10 + 30 \cdot 7 + 60 \cdot 6 + 10 \cdot 4) : 12 - \\ (10 \cdot 8 + 10 \cdot 5 + 10 \cdot 2) : 12 = 800 + \frac{1430}{12} - \frac{150}{12} = 906,7 \text{ mln. manat.}$$

Göründüyü kimi birinci və ikinci üsulla alınmış nəticələrdə müəyyən fərq mövcuddur. Bu onunla izah olunur ki, fondların orta xronoloji daxil edilməsi və sıradan çıxması 1-ci düsturla ayın ortasına, 2-ci düsturla isə sonuna hesablanır.

Xalq təsərrüfatında əsas fondların tərkibi olduqca müxtəlifdir. Əsas fondların yuxarıdakı kimi istehsal və qeyri-istehsal tərkibə bölünməsindən başqa digər qruplaşdırma da mövcuddur. Bu ilk növbədə əsas fondların xalq təsərrüfatının sahələri üzrə fərqləndirilməsidir. Bu halda adətən istehsal fondlarından sənaye, tikinti, kənd təsərrüfatı və digər istehsal sahələrinin fondlarının aşınması dinamikası ayrılıqda öyrənilir. Deyilənləri əsas qeyri istehsal fondlarına (təhsil, səhiyyə və s. sosial sahələrin fondları) da şamil etmək mümkündür.

Təbii ki, əsas fondların ayrı-ayrı növləri istehsal prosesində müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Belə ki, onlardan bəziləri istehsal prosesində aktiv (məsələn, dəzgahlar) digərləri isə passiv (məsələn bina, qurğular) iştirak edir.

Əsas istehsal fondlarının aktiv və passivliyə görə növlər üzrə qruplaşdırma adlanır.

Əsas istehsal fondlarının strukturu bir sıra faktorların təsiri altında dəyişir. Bu ilk öncə texniki proseslərin, istehsalın təşkili metodlarının, əmək vasitələrinin ayrı-ayrı növlərinin dəyişdirilməsinin təsirindən irəli gəlir.

Praktikada fondların qeydiyyatı və statistikasını üçün əsas fondların qiymətləndirilməsinin bir neçə üsulundan istifadə olunur:

- tam başlanğıc dəyər;
- aşınma nəzərə alınmaqla başlanğıc dəyər (başlanğıc qalıq dəyər);
- tam bərpa olunmuş dəyər;
- aşınma nəzərə alınmaqla bərpa olunmuş dəyər (bərpa olunmuş qalıq dəyər).

İstismar zamanı əsas fondların elementləri aşınaraq nəticədə öz başlanğıc dəyərinin bir hissəsini itirir. Əsas fondların aşınmasının ölçüsü kimi ümumi aşınmanın pul ifadəsi götürülür. Obyektin tam başlanğıc dəyərindən qeydiyyat vaxtına olan ümumi aşınma dəyərini çıxdıqda qalıq başlanğıc dəyər alınır.

Əsas fondun fəaliyyət müddəti nə qədər çox olarsa qalıq başlanğıc dəyər kəmiyyətcə bir o qədər az olar.

Tamamilə aşınmış obyektlər fəaliyyətlərini dayandırır və əsas fondların tərkibindən xaric olunur. Aşınma nəticəsində sıradan çıxmış fondların qalıq dəyərini likvidləşmiş dəyər adlandırırlar.

Texniki tərəqqi, ictimai əməyin əmək məhsuldarlığının artması və digər faktorlar ona gətirib çıxarır ki, əsas fondun eyni növ obyektlərinin dəyəri zamana görə sabit qalır.

Deməli, tam bərpaolunmuş dəyər mövcud əsas fondları ilkin formada və carı qiymətlərlə əldə etməyə çəkilən zəruri pul vəsaitlərinin məcmusudur. Təbiidir ki, aşınmanın çıxılması ilə əsas fondların bərpa olunmuş dəyəri tam bərpa olunmuş dəyərin müəyyən hissəsidir.

Əsas fondların qiymətləndirilməsinin hər bir növü özünün təyinatına malikdir. Tam başlanğıc dəyər həm əsas fondlara qoyulmuş vasitələrin qeydiyyatı üçün, həm də fondun fəaliyyətinin tam müddəti ərzində statistik qeydiyyatın aparılması üçün zəruridir. Başlanğıc dəyər üzrə amortizasiya ayırmaları, rentabellik və digər göstəricilər hesablanı bilər. Lakin belə qiymətləndirmə bütün konstruktiv verilənlərinə görə eyni olan obyektlər zamanı əsas fondların aşınma səviyyəsinin xarakteristikasının müəyyən olmasına kifayət etmir. Belə ki, müxtəlif dövrlərdə əldə olunmuş eyni obyektlər müxtəlif qiymətə malik ola bilər. Bərpa olunmuş dəyər əsas fondların dinamikasının xarakteristikasının qiymətləndirilməsi üçün daha yararlıdır. Çünki, özünün eyni məbləğlə qiymətləndirilir.

Bərpa olunmuş dəyər əsas fondların əsasında təyin olunur. Bu çətin iş olub çoxlu sayda inventarlaşdırma yolu ilə yenidən qiymətləndirilməsi mütəxəssislərin cəlb edilməsini və kifayət qədər böyük vaxt itkisini tələb edir.

Bu günə qədər sovet statistikasında əsas fondların sənayedə yenidən qiymətləndirilməsi 5 dəfə aparılmışdır (1925, 1940, 1945, 1960 və 1972-ci illərdə).

İndi isə iqtisadi-riyazi tədqiqatlarda geniş istifadə olunan ehtimal yönümlü bəzi prinsiplərlə tanış olaq.

Ekonometriya-riyazi statistika metodları vasitəsi ilə iqtisadiyyatda kəmiyyət qanunauyğunluqları və asılılıqlarını tətqiq edən elm sahəsidir. Bu metodların əsasını korelyasiya-reqressiya analizi təşkil edir. Riyazi statistikanın müasir metodları ilk dəfə olaraq biologiya elmində istifadə edilmişdir. XIX əsrin axırında rübündə ingilis biologu K.Pirson insan orqanizminin ədədi xarakteristikalarının paylanma ayrılığını tədqiq edərək müasir riyazi statistikanın əsasını qoymuşdur.

Ekonometriyaya aid ilk elmi işlər XIX əsrin əvvəlində meydana gəlmişdir. 1897-ci ildə iqtisadi nəzəriyyədə riyaziyyat məktəbinin banilərindən olan V.Paretonun müxtəlif ölkələrdə əhalinin gəlirlərini statistik üsulun köməyi ilə öyrənilməsinə həsr olunmuş elmi işi dərc olunmuşdur. Pareto ayrısı $y = A(x-a)^{-\alpha}$ formada təklif olunmuşdur (x – gəlirin miqdarı; y – gəlirləri x -dan böyük olan şəxslərin sayı; a – minimal gəlir; A və α – statistik metodlarla alınan asılılıq parametrləridir).

Sonralar riyazi statistika nəzəriyyəsi və onun iqtisadi analizin praktik tətbiqlərində uğurla istifadə olunan çoxlu sayda elmi nəticələr alındı. Onlara misal olaraq R. Fişerin dispersiya təhlilinə aid məqalələrini, istehsal funksiyalarının tədqiqi və qiymətləndirilməsinə həsr olunmuş Kobba və Duqlasın 1928-ci ildəki klassik işini gətirmək olar.

Hal-hazırda ekonometrik model və üsullar iqtisadiyyatda nəinki yeni biliklərin əldə olunması üçün güclü alətdir, o, həmçinin proqnozlaşdırmada, bank işində, sahibkarlıq fəaliyyətində və s. geniş tətbiq olunan yönəmlı aparatdır.

İqtisadçı üçün ehtimalın hesablanması əhəmiyyəti çox böyükdür, çünki heç bir iqtisadi dəyişən dəqiq ölçülə bilmir.

FƏSİL 1. İQTİSADI HƏYATIN TƏŞKİLİNİN TƏTBİQİ ASPEKTLƏRİ

Bundan əlavə riyazi modelə daxil olan bəzi kəmiyyətlər sabit qəbul edilsə də əslində dəyişən kəmiyyətlərdir.

Sadə bir hala baxaq. Hər hansı j istehsal sahəsində i sahəsinin məhsulunun istehlak səviyyəsinin nəzərdən keçirsək və qəbul etsək ki, $1\text{kvT}/\text{saat}$ elektrik enerjisi istehsal etmək üçün α_{ij} qədər mazut işlədilir, onda aşağıdakı xətti münasibəti yazmaqla bilirik:

$$X_{ij} = \alpha_{ij} \cdot X_j$$

Bu xətti asılılığın qəbul edilməsi aşağıdakı səbəblərdən düzgün deyil:

- a) Bütün mazut növləri üçün α_{ij} eyni olmur,
- b) Elektrik stansiyalarının hər birində başqalarından fərqlənən fərdi xüsusiyyətlərə görə α_{ij} eyni olmur.

Bütün sahələr üzrə α_{ij} qiymətlərini tapmaq üçün sınaqlar aparmaq və $\frac{x_{ij}}{x_j}$ nisbətlerini hesablamaq lazımdır. Onda α_{ij} qiymətinin sınaqlara uyğun müxtəlif qiymətləri alınacaq. Deməli, əslində bu kəmiyyət sabit deyil.

Ona görə də ya α_{ij} qiymətinin statistik orta qiymətini götürmək, ya da determinik tənliyi stoxastik tənliyə çevirmək lazımdır.

Tutaq ki, X dəyişəni n dəfə ölçmə nəticəsində k müxtəlif qiymət alır: x_1, x_2, \dots, x_k . Bu qiymətlərin tezliklərini n_1, n_2, \dots, n_k , nisbi tezliklərini w_1, w_2, \dots, w_k qəbul etsək olduqda P_1, P_2, \dots, P_k

Ehtimalları ilə əvəz etsək,

$$\begin{bmatrix} x_1 & x_2 & \dots & x_k \\ P_1 & P_2 & \dots & P_k \end{bmatrix}$$

matrisini alırıq. Uyğun hadisələr tam qrup təşkil etdiyindən

Sosial – iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri

$$P_1 + P_2 + \dots + P_k = 1$$

Alınan qiymətlərin riyazi gözləməsi

$$M(x) = x_1 \cdot P_1 + x_2 \cdot P_2 + \dots + x_k \cdot P_k$$

Düsturu ilə hesablanır. Əgər $W_i = \frac{n_i}{n}$ - nisbi tezliklərdən istifadə etsək, $x = (x_1, x_2, \dots, x_k)$ – təsadüfi kəmiyyətinin

$$\bar{x} = \frac{n_1 x_1 + n_2 \cdot x_2 + \dots + n_k \cdot x_k}{n} = \frac{1}{n} \cdot \sum_{i=1}^k n_i \cdot x_i$$

orta qiymətini tapmış olarıq.

Məlumdur ki, nə riyazi gözləmə, nə də orta qiymət təsadüfi kəmiyyəti tam xarakterizə edə bilmir.

Təsadüfi kəmiyyətlərin orta qiymətdən – meyllərinin orta qiymətini hesablayaq:

$$\frac{1}{n} \sum_{i=1}^k n_i \cdot (x_i - \bar{x}) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^k n_i \cdot x_i - \frac{1}{n} \cdot \bar{x} \cdot \sum_{i=1}^k n_i = \bar{x} - \bar{x} = 0$$

Bu qiymət həmişə sıfıra bərabər olduğundan təsadüfi kəmiyyətlərin orta qiymətindən fərqi xarakterizə etmir. Ona görə də dispersiya kəmiyyəti hesablanır:

$$D(x) = \frac{1}{n} \cdot \sum_{i=1}^k n_i \cdot (x_i - \bar{x})^2$$

Diqər tərəfdən

$$D(x) = \frac{1}{n} \cdot \sum_{i=1}^k n_i \cdot x_i^2 - 2 \cdot \bar{x} \cdot \frac{1}{n} \sum_{i=1}^k n_i \cdot x_i + \frac{1}{n} \cdot (\bar{x})^2 \cdot \sum_{i=1}^k n_i = \bar{x}^2 - 2(\bar{x})^2 + (\bar{x})^2 = \bar{x}^2 - (\bar{x})^2$$

Dispersiya statistik analizin əsas göstəricisidir və sıra münasibətlər onunla əlaqədardır. Dispersiyanın kvadrat kökü

$$\sigma(x) = \sqrt{\frac{1}{n} \cdot \sum_{i=1}^k n_i \cdot (x_i - \bar{x})^2}$$

orta kvadratik meyl və ya standart meyl adlanır.

İqtisadi parametrlər təsadüfə kəmiyyət olduğundan onların xarakteristikalarını təyin etmək mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İqtisadi-riyazi modellərdə parametrlər arasında təsadüfə asılılıqların təyini də riyazi statistika üsulları ilə aparılır.

Fərz edək ki, öyrənilən iqtisadi proseslərin hər birində müəyyən sayda ölçmə aparılmışdır. Alınan qiymətləri x_{ij} ilə işarə edək. Eyni zamanda paralel olaraq gedən prosesdə də həmin sayda ölçmə apararaq və fərz edək ki, alınan y_j qiymətləri x_{ij} qiymətlərindən asılıdır. Elə çevirmə qaydası tapmaq lazımdır ki, bu asılılıq müəyyənləşdirilsin.

Sınaqların nəticələrinin bu cür qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmək üçün də riyazi statistika üsullarından istifadə edilir.

İqtisadiyyatda riyazi statistikanın tətbiqi ilə ekonometriya məşğul olur. Qeyd etmək lazımdır ki, ekonometriya riyazi statistikanın yalnız müəyyən hissəsindən istifadə edir və digər riyazi üsulların tətbiqi əlverişsiz olduqda daha əhəmiyyətlidir.

1. 4. BAZAR VƏ ONUN TƏSNİFATI. BAZAR İQTİSADIYYATINDA DÖVLƏTİN ROLU. İQTİSADI FƏALİYYƏTİN NƏTİCƏLƏRİ.

İctimai vəsaitin ictimai istehsalın müxtəlif sahələri arasında bölünməsi prosesi bazarda tənzimlənir. Aydınır ki, bölünmə prosesi bazar mexanizmindən asılıdır. Ona görə də belə üsul bazar üsulu adlanır. Bu baxımdan makroiqtisadi təhlilin əsas istiqamətlərindən biri yığılmış milli sərvətin bölünməsi deyil, istehsal və paylama nisbətlərinin təyin olunmasıdır.

İqtisadi tədqiqatlarda bu problemin nəzəri əsaslarının müxtəlif sxemləri təklif olunur. Ona görə də bu problem xüsusi tədqiqat tələb edir.

1785-ci ildə F. Kene ilk dəfə yüksək dərəcədə aqreqasiya olunmuş göstəricilərə əsaslanaraq çap etdirdiyi iqtisadi cədvəl adlandırılan tədqiqatında ictimai məhsulun dəyərini sistemli şəkildə təhlil etmişdir. Akademik V. S. Nemçinov bu tədqiqatın iqtisad elminin inkişafındakı rolunu aşağıdakı kimi qiymətləndirmişdir: «Keni cədvəlini müasir iqtisad terminləri ilə xarakterizə etmiş olsaq, ona məcmu ictimai məhsulun makroiqtisadi təhlilinin ən birinci primitiv tədqiqi kimi baxa bilərik».

Bu sahədə müasir tədqiqatların əsasını 1877-ci ildə Leon Valras qoymuşdur. L.Valrasa görə hər bir istehsal sahəsində istehsal göstəricilərinə rəqabətli tələb istehlak sahələrində isə onların məhsullarının qarşılıqlı əvəz olunması prinsipinin olması, iqtisadiyyatın istehsal sahələrinin qarşılıqlı asılılıqlı olması ilə xarakterizə olunur.

İnzibati-amirlik iqtisadi sistemdən sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatına keçidi qarşısına məqsəd qoymuş ölkələrin inkişaf tendensiyasını öyrənmək üçün bazar qanunlarının fəalliyət mexanizmini bilmək vacibdir.

Bazar istehsalçılarla istehlakçılar arasında sövdələşmələrin baş verdiyi yerdir. İqtisadçılar bazarı bə'zən səsvermə kabinəsi ilə də müqayisə edirlər. Seçkilərdə, adətən, siyasətçilərə səs verirlər. Bazar isə alıcıya azad seçim verməklə aldığı məhsula və ya ona göstərilən bu və ya digər xidmətə səs verilməsini tə'min etmiş olur. İstehsalçılar isə bu cür səsverməyə onlara gəlir gətirən məhsulları istehsal etməklə cavab verirlər.

Kənardan müşahidə edən şəxs bazar haqqında qeyri-səlis məkan təəssüratında olur. Çoxlu sayda istehsalçının, alıcı və məhsulun varlığı ona belə bir sualı cavablandırmaq istəyi aşılayır: istehsalçı ilə alıcı öz hərəkətlərini necə razılaşdırır? çünki onlardan hər biri ilk növbədə öz xeyirləri haqqında fikirləşir, məqsədlərinə çatmağa can atır. Bütün bunlara baxmayaraq, bazarda tarazlıq formalaşır: nə qədər tələb olunursa, o qədər də məhsul istehsal edilmiş olur. Məhz azad bazar mexanizmi və

obyektiv qanunları bu cür tarazlığın əldə olunmasına şərait yaradır.

İndi isə qısa şəkildə bazarın elə funksiyalarını nəzərdən keçirək ki, məhz həmin funksiyaların sayəsində bazarda tarazlıq formalaşır:

- informasiya funksiyası – daimi dəyişən qiymətlərə əsasən bazar məhsulların çeşidi və keyfiyyəti haqqında obyektiv qiymət verir;

- tənzimləmə funksiyası – **NƏ, NECƏ, KİMİN ÜÇÜN** suallarına cavab verməklə bazar kapitalın iqtisadiyyatın bir sahəsindən digər sahəsinə axınını tə'min edir;

- qiymətyaratma funksiyası – bazar dəyərlə qiymət arasında əlaqəni tə'min edir;

- vasitəçilik funksiyası – bazar müxtəlif istehsalçılar arasında əlaqəni tə'min edir;

- təmizləmə–seçmə funksiyası – rəqabətli mübarizə şəraitində zəif istehsalçılar bazarı tərk etməli olur.

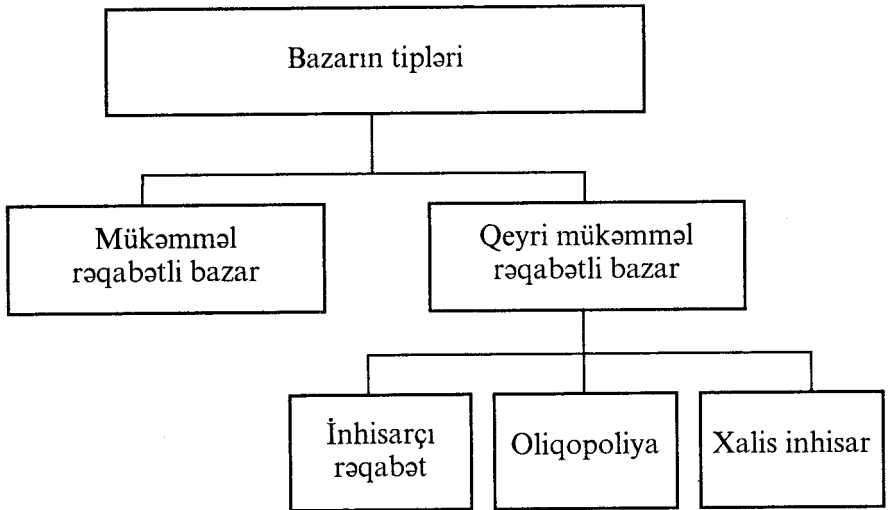
Beləliklə, bazar təkliflə tələbi mübadilə yolu ilə birləşdirən iqtisadi kateqoriya olub, mübadilə mühitində yaranan iqtisadi əlaqələrin məcmusudur [12].

Bazar müxtəlif növ məhsulların, xidmətlərin istehsalçı və alıcılarını bir yerə toplayan instituttur (özünəməxsus mexanizmlə fəzadır, məkandır).

Təbiidir ki, insanların almaq və ya öz məhsullarını, xidmətlərini satmaq məqsədi ilə cəmləşdikləri hər bir yerdə bazar əmələ gəlir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində alıcı və satıcılar müxtəlif rəqabətli bazarlarda məhsul və xidmətlərini mübadilə edirdilər. Qarşılıqlı fəaliyyət göstərən çoxlu bazarlar var – istehlak bazarı, işçi qüvvəsi bazarı, maliyyə bazarı, texnologiya bazarı, istehsal vasitələri bazarı və s. Bir bazarda istehlakçı kimi çıxış edən tərəf digər bazarda istehsalçı kimi çıxış edə bilər. İqtisadçılar bazarın strukturu haqqında danışarkən bazardakı alıcı və satıcıların (istehsalçı və istehlakçıların) say və imkanlarını nəzərdə tuturlar. İqtisadiyyatın bəzi sahələrində, məsələn, maşınqayırmada 3-4 firma milyonlarla istehlakçının tələbini ödəyir. Qiymətli kağızlar bazarında isə eyni zamanda çoxlu sayda alıcı və satıcı iştirak edir. Deyilənləri

ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, bazarın tipləri rəqabətin dərəcəsinə görə müəyyən olunur.

Bazar tiplərinin müəyyən olunma əlaməti kimi ayrı-ayrı satıcıların bazar qiymətinə tə'siretmə dərəcəsi götürülür. Qeyd edək ki, «rəqabət» termini altında təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan iqtisadi subyektlər arasında məhsulların və xidmətlərin daha əlverişli istehsal sahələrində və satış bazarlarında üstünlük uğrunda mübarizə prosesi (formas) başa düşülür.

Şək. 1.4.1. Bazarların təsnifatı.

Mükəmməl rəqabətli bazar aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

1) Bu bazarda çoxlu sayda alıcı və satıcı iştirak edir. Onların sayı o qədər çox olur ki, heç biri qiymətlərə tə'sir və nəzarət edə bilmir.

2) Satış üçün bircins, yə'ni eyni məhsul və xidmətlər təklif olunur.

3) Alıcı və satıcılar bazar haqqında eyni səviyyəli mə'lumata malik olurlar.

4) Alıcı və satıcılar bazara sərbəst daxil olub, istədikləri anda onu tərk edə bilirlər.

Mükəmməl rəqabətli bazar modeli olub, digər bazar strukturları ilə özünü müqayisə etməyə imkan verir, yə'ni bu, sərbəst rəqabət şəraitində aparılan iqtisadi bəhsləşmədir.

Qeyri-mükəmməl rəqabətli bazarın üç növü mövcuddur: **inhisarçı rəqabət, oliqopoliya, xalis inhisar.**

Inhisarçı rəqabət bazarının mükəmməl rəqabətli bazar ilə oxşar cəhətləri çoxdur. Burada da çoxlu sayda satıcı var, sahəyə daxil olma şəraiti nisbətən asandır. Amma bu bazarda satılan məhsullar qeyri-bircins olub, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu vəziyyət isə hər bir inhisarçı rəqabətçiyə bazarda müəyyən hakimiyyət (üstünlük) verməklə, ona qiymətləri bu və ya digər miqdarda artırmağa imkan verir. Qiymətlərin artımı zamanı istehsalçı çalışmalıdır ki, alıcı onu tərk etməsin. Məsələn: restoran sahibi dadlı yeməklərinə tələbin miqdarını dəyişməməklə, menyudakı qiymətlərdə cüz'i dəyişiklik edə bilər. Digər tərəfdən, bazara giriş üçün heç bir maneə olmadığından digər yeni restoranlar da eyni yeməkləri təklif edə bilər. Bu isə həmin yeməklərə olan qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olacaq. Ona görə də inhisar rəqabəti şəraitində firmalar uzun müddətli dövr üçün yüksək gəlirə bel bağlaya bilməzlər.

Oliqopoliya – (yunan sözü olub, mə'nası «az satıram» deməkdir) bir neçə iri firmanın mövcud məhsul üzrə bazardakı hakimiyyətdir. Başqa firmaların bazara daxil olması çətinləşir, lakin rəqabət aradan tam qaldırılmaz. Oliqopoliya inhisarla rəqabətin qovuşmanın forması modeli olmaqla, inkişaf etmiş ölkələrin, demək olar ki, bütün kütləvi istehsal sahələri üçün xarakterikdir, məsələn, dünya maşın bazarında bir neçə avtomobil və ya məişət texnikası firmasının hökmranlığı. Yeni rəqiblərin bu cür bazara daxil olması üçün əsaslı maneələr mövcuddur. Bu maneələrdən biri bazara daxil olmaq üçün lazım olan yüksək qiymətdir (avtomobil sahəsində bunun üçün lazım olan kapital milyard dollar həcmindədir). Sistemə daxil olan hər bir firma təksə alıcıların fikrini deyil, həm də bu sahədəki firmaların hərəkətlərini nəzərə almaqla qərar qəbul etmək qarşısında qalır. Oliqopoliya bazarda alıcıları cəlb etmək üçün rəqabətli qiymət qoyma əvəzinə, özünün ən'ənəvi qiymət qoyma siyasətinə əsaslanır. Belə ki, sahənin aparıcı kompaniyası öz

qiymətlərini tə'yin edir. Digər firmalar isə ona riayət edir. Belə vəziyyətdə istehsalçılar özlərini müxtəlif cür apara bilər:

1) mükəmməl rəqabətdə olduğu kimi, digər firmaların fəaliyyətini nəzərə almamaq;

2) digər istehsalçılarla sövdələşməyə girərək vəziyyəti əvvəlcədən qiymətləndirməyə cəhd etmək və onun qarşısını almaq.

Qeyd edək ki, oliqopolıyanın xüsusi növləri- duopolıya-duopol bazar (alıcının çox, lakin satıcının iki subyektinin mövcudluğu) və oliqopsoniya – bir neçə satıcı ilə təsvir olunan bazar strukturudur.

Xalis inhisar – monopol bazar, alıcıların çox, satıcıların isə bir olduğu bazardır. Uyğun olaraq, əmtəə və ya xidmət əldə etmək üçün bir alıcının daxil olduğu bazar monopsoniyadır. Monopoliyanın mövcudluğu şəraitində məhsullara olan təklif bir firma tərəfindən tənzimlənir. Bu vəziyyət ona imkan verir ki, maksimal gəlir əldə etmək üçün öz məhsuluna qiymətləri istədiyi kimi tə'yin etsin. İnhisar şəraitində bazara giriş çox maneəli prosesdir. Belə ki, bu maneələr digər satıcıların bazara girməsinin qarşısını alır. İnhisarın müəyyən tiplərinin mövcudluğu təbiidir və əsasən, aşağıdakı səbəblərdən asılıdır:

1) bir çox məhsulların istehsalı iri həcmli kapital və ərazi tələb edir. Bu isə bəzi firmaların imkanları daxilində deyil (məsələn, kosmik tədqiqatlar);

2) əhalini zəruri xidmətlərlə tə'min edən ümumi kommunikasiya sistemi dövlət təşkilatlarının nəzarəti altındadır;

3) patent, müəlliflik hüququ, lisenziya, əmtəə nişanı bazara girmək üçün mövcud maneələrdir.

Reallıq elədir ki, iqtisadiyyatda xalis inhisarçılıq model mə'nasında mükəmməl rəqabət kimi abstraksiyadır. Digər tərəfdən, inhisarçılıq bu və ya digər məhsulun istehsalı və satışının mühüm hissəsini öz əlində cəmləyən və bazarda hökmranlıq edən kifayət qədər iri müəssisə və dövlətin verdiyi müstəsna hüquqdur.

İqtisadi həyatın çoxsaylı iştirakçıları müxtəlif məhsulları istehsal edərək onlardan istifadə edirlər. İstehsalçılar hansı əmtəə və xidmətləri və nə qədər miqdarda istehsal etməli olduqlarını bilməlidirlər. Onlar maksimal gəlir əldə etmək üçün

bu məhsulları hansı üsullarla istehsal edəcəklərində maraqlıdırlar. Bundan başqa, istehsal olunmuş məhsul hər hansı yolla paylanmalıdır. Beləliklə, hər bir cəmiyyət qarşısında üç mühüm sual durur:

1. Nə istehsal etmək?
2. Necə istehsal etmək?
3. Kimin üçün istehsal etmək?

Bu sualların cavabları cəmiyyət üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətin xarakterini müəyyən edir. Hər bir cəmiyyət bu suallara özünəməxsus yollarla cavab verir. Cavablanma tərzindən asılı olaraq, iqtisadi sistemlər üç növə bölünür: ən'ənəvi iqtisadiyyat, amirlik iqtisadiyyatı və bazar iqtisadiyyatı.

Ən'ənəvi iqtisadi sistemlər dünyanın kifayət qədər ucqar yerlərində yaşayan geridə qalmış tayfa və xalqlara xasdır. Təsərrüfat orada adət və ən'ənələrə uyğun olaraq aparılır və bunlara uyğun olaraq nə, necə və kimin üçün suallarına cavablar verilir. İstehsal olunmuş məhsulun bölüşdürülməsi məsələsi, bir qayda olaraq, tayfa başçısı və ya ağsaqqallar şurası tərəfindən həll edilir.

Amirlik (planlı və ya mərkəzləşdirilmiş) iqtisadiyyatında resurslardan istifadə olunmasına aid bütün qərarlar mərkəzi orqan tərəfindən qəbul olunur. Keçmiş SSRİ-də bu funksiyaları KP Mərkəzi Komitəsi yerinə yetirirdi. Bu orqan ümumi daxili məhsulun həcmi, onun paylanma yollarını, respublikalar arasında planların bölüşdürülməsini, qiymətlərin və əmək haqqının səviyyəsini və iqtisadiyyatın bir sıra digər məsələlərini tə'yin edirdi. İstehsalçılar yerlərdə bütünlüklə bu orqana tabe olur, istehlakçılar isə öz tələbatlarını sabit əmək haqqı səviyyəsinə uyğun ödəyə bilirdilər.

İnzibati-amirlik sisteminin üstünlüyü onda idi ki, makroiqtisadi qeyristabilliyə (işsizlik, inflyasiya, böhran və s.) yol verilmirdi. Mərkəz tərəfindən birbaşa idarə olunma yerlərdə qarşıya çıxan bir sıra məsələlərin operativ surətdə həll edilməsinə mane olurdu. Bu isə amirlik sisteminin çatışmamazlıqlarındandır. Mərkəz istehlakçıların maraqlarını tam şəkildə nəzərə almadığı üçün istehsalçılar bə'zən heç kimə lazım olmayan məhsul istehsal edirdilər. Həmçinin, istehsalçılar əmək məhsuldarlığının artırılmasına, məhsulun keyfiyyətinin

yüksəldilməsinə can atmırdılar, çünki əməyin və məhsulun qiyməti əvvəlcədən mərkəz tərəfindən tə'yin edilirdi.

70 il SSRİ tərkibində yerləşən Azərbaycanda inzibati-amirlik iqtisadi sistemi hökm sürmüşdür. Azərbaycan ümumi, mərkəzləşmiş iqtisadiyyatın bir bölməsi olduğundan, onun sənaye və kənd təsərrüfatı çoxsahəli idi və ayrı-ayrı sahələr arasındakı nisbət pozulmuş, respublika əsasən xammal bazası rolunu oynamışdır. Vəziyyətdən çıxış yolu cəmiyyətdə səmərəli bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılmasıdır.

Bazar iqtisadiyyatında «nə», «necə» və «kimin üçün» suallarına istehlakçı və istehsalçıların bazarda birgə fəaliyyəti nəticəsində cavab verilir. Alıcı və satıcılar bazarda görüşərək məhsul və xidmətlərin qiymətləri barədə razılığa gəlirlər. Tə'yin olunan qiymətlər və əldə edilən gəlirlər istehsalçılara gələcəkdə hansı məhsul istehsal etmələri üçün siqnal rolunu oynayır. Həmçinin, texnologiya, yə'ni istehsal üsulu da gəlirlərə müvafiq olaraq seçilir. Əgər məhsulun qiyməti istehsalçıları qane etmirsə, onlar öz fəaliyyətlərini başqa istiqamətə yönəldirlər. Bunun nəticəsində isə kapitalın bir sahədən digərinə yönəldilməsi baş verir. İstehsal olunmuş məhsulun bölüşdürülməsi isə istehsal vasitələrinin bölüşdürülməsi və resursların qiymətindən asılıdır. Bazar iqtisadiyyatında istehsal vasitələri üzərində şəxsi mülkiyyət forması üstünlük təşkil edir. Şəxsi mülkiyyət insanları satılan və gətirən məhsullar istehsal etməyə sövq edir.

Mənfəət motivi istehsalda əsas stimuldur. Bazar iqtisadiyyatının xarakterik cəhətlərindən biri də azad rəqabətdir. Rəqabət istehsalçıları daha səmərəli işləməyə vadar edir. Alıcılar da öz növbəsində yaxşı əmtəənin əldə edilməsi uğrunda rəqabət aparır və bu məhsula yüksək pul ödəməyə hazırdırlar.

Qeyd etməliyik ki, «xalis» amirlik və «xalis» bazar iqtisadiyyatı mövcud deyil. Əslində bütün iqtisadi sistemlər amirlik və bazar sistemlərinin elementlərini özündə birləşdirən «qarışıq sistemlərdir». Belə ki, amirlik iqtisadiyyatında planlaşdırma bazar mexanizmlərinin-təsərrüfat hesabı, özəlləşdirmə və s. kimi mexanizmlərin köməyi ilə yüngülləşdirilir. Bazar iqtisadiyyatında isə bazar qanunları vasitəsi ilə dövlət və müxtəlif ictimai təşkilatlar tərəfindən tənzimlənir. Beləliklə, biz tənzimlənen mərkəzləşdirilməmiş iqtisadiyyatla rastlaşırıq.

Məsələ tənzimlənmənin hansı səviyyəsinin məqsədəuğun olmasındadır. İqtisadiyyatın tarixi inkişaf prosesi dövlətin iqtisadiyyatdakı rolu ilə təyin olunur. Əgər dövlət milli gəlirin 10-50% -ni idarə edirsə, yə'ni milli gəlirin bir hissə dövlətin, bir hissəsi isə mülki şəxslərin əlində cəmlənibsə, onda bu iqtisadiyyat qarışıqdır. Məsələn, ABŞ-da dövlət sektoru 20-30%-dən ibarətdir, İsveç, Norveç, Böyük Britaniya, Fransa və Almaniyada bu pay 40-50% təşkil edir.

Yeni iqtisad sistemdə istehsalçılar və istehlakçılar arasında yaranan iqtisadi münasibətlərin qanunla müəyyən olunduğu kimi həyata keçirilməsində obyektiv hakim olmaq dövlətin iqtisadi funksiyalarının əsasını təşkil edir.

Bu gün dövlətin iqtisadi funksiyalarında baş verən transformasiyanın düzgün dərk edilməsi və ona əməl olunması, stabilləşmədən dinamik inkişafa keçidi təmin edən təkmil hüquqi baza yaradılması iqtisadi inkişafın vacib şərtinə çevrilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul olunandan indiyə kimi iqtisadi bloka aid 300-ə yaxın qanunlar, məcələlər qəbul edilmiş, mövcud qanunlara dəyişikliklər, əlavələr və düzəlişlər aparılmışdır. Bu qanunlar ölkədə makroiqtisadi stabilliyin yaranmasına və iqtisadi inkişafa xidmət edir.

İqtisadiyyatda yeni idarəçilik metodları və üsulları yaranır. Onların reallaşması və yüksək səmərə verməsi idarəçiliyin prinsipləri və qaydalarını müntəzəm olaraq təkmilləşdirməyi, iqtisadi artıma dinamizm gətirən hüquqi bazanın yaradılmasını zərurətə çevirir.

Bazar münasibətlərinə keçid dövründə beynəlxalq normalara əsaslanan yeni qanunların işlənilib hazırlanması, hüquqi dövlətin formalaşması və dövlət inhisarçılığının aradan qaldırılması ölkənin iqtisadi inkişafının və əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsində ilkin və əsas şərtlərdən biridir.

«Banklar və bank fəaliyyəti haqqında», «Milli Bank haqqında», «Səhmdar cəmiyyəti haqqında», «Dövlət rüsumları haqqında», «Qiymətli kağızlar haqqında», «Aksizlər haqqında», «Lizinq Haqqında» və s. qanunlar yenidən işlənmiş, onlarda müəyyən edilmiş qaydalar və prinsiplər hazırkı şəraitə və perspektiv inkişafa uyğunlaşdırılmalıdır.

14 iyul 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar haqqında qanunu işlənib hazırlandı və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən imzalandı. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızların buraxılışı və tədavülü qaydalarının müəyyən edilməsi və qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi işində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 9 sentyabr 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti bu qanunun tətbiq edilməsi haqqında öz Fərmanını verdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 30 dekabr 1998-ci ildə «Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması və 26 iyul 1999-cu ildə «Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyətinin təmin edilməsi» haqqında fərmanlar imzaladı və «Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında qiymətli kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi haqqında» Əsasnaməni təsdiq etdi.

Hal-hazırda Respublikamızda qiymətli kağızlar bazarı sahəsində ardıcıl olaraq mühüm tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

Dövlətin iqtisadiyyatda rolu barədə müzakirələr iqtisadçılar arasında daim mübahisəyə səbəb olmuşdur. Hələ A. Smitin rəhbərlik etdiyi klassik məktəbin nümayəndələri belə hesab edirdilər ki, dövlətin iqtisadiyyatda rolu minimuma endirilməlidir. Buna «laissez faire» (insanlara istədiklərini etməyə imkan verin!) siyasəti deyilir. Tanınmış iqtisadçı P. Samuelson qeyd etmişdir ki, klassik məktəbin bazara aid etmək istədiyi problemlərin çoxu bazarın təsirindən kənar qalır. Deməli, dövlət iqtisadiyyatın məqsədlərini öz üzərinə götürməli, bu məqsədlərə çatmaq üçün öz gücündən istifadə etməlidir.

Bazarın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi aşağıdakı iqtisadi məqsədlərə nail olunmasına yönəldilməlidir:

tam məşğulluq; qiymətlərin stabil səviyyəsi; gəlirlərin düzgün bölüşdürülməsi; sahibkarlığın iqtisadi sərbəstliyinin təmin edilməsi.

Bunları məqsədləri dövlətin aşağıdakı əsas iqtisadi funksiyaları yerinə yetirməsi vasitəsilə reallaşdırmaq olar:

- bazar iqtisadiyyatının hüquqi bazasının yaradılması;

- ictimai əmtəə və xidmətlərə təminat (yolların tikilməsi, küçələrin işıqlandırılması, nəqliyyat və s.);
- rəqabətin qorunması (antiinhisar qanunları);
- gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi;
- iqtisadiyyatda stabilliyin əldə olunması.

Dövlət iqtisadiyyata iki yolla müdaxilə edə bilər: bilavasitə; dolayı.

Bilavasitə təsirdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur: 1) sənaye obyektlərinin yaranması; 2) ziyanla işləyən müəssisələrin milliləşdirilməsi; 3) müəssisələrin səhm və istiqrazlarının alınması.

Bilavasitə tənzimləmə əmtəə və xidmətlərin istehsalının dövlət sektorunda yaranmasına gətirib çıxarır. Belə müdaxilə əsasən ictimai ne'mətlər istehsal edən sahələrə tətbiq olunur. Bu sahələrə infrastruktur sahələri deyilir (rabitə, nəqliyyat, kommunal təsərrüfatı, informatika, energetika və s.).

Dolayı təsir iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən qanunların yaradılması ilə həyata keçirilir. Müdaxilənin bu növü investisiyaların iştirakı olmadan həyata keçirilir. Dolayı tənzimləmə büdcə-vergi, pul-kredit və valyuta siyasəti sahələrini əhatə edir.

İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi dövlət büdcəsi ilə həyata keçirilir.

Dövlət büdcəsi gəlir və xərclərdən ibarətdir. Büdcənin gəlir hissəsi əsasən vergi ödənişləri (gəlir vergisi, mənfəət vergisi, əmlak vergisi, əlavə dəyər vergisi, aksiz vergisi və s.) hesabına formalaşdırılır. Dövlət büdcəsindən xərclər əsasən aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilir: milli müdafiə, əmtəə və xidmətlərin dövlət tərəfindən əldə olunması, təhsil, səhiyyə, sosial təminat və s.

Əgər büdcə xərcləri gəlirdən çoxdursa, onda hər bir dövlət üçün aradan qaldırılması vacib məsələyə çevrilən büdcə kəsiri yaranar. Bunu aradan qaldırmaq üçün ya gəlirləri artırmaq, ya da xərcləri azaltmaq lazımdır.

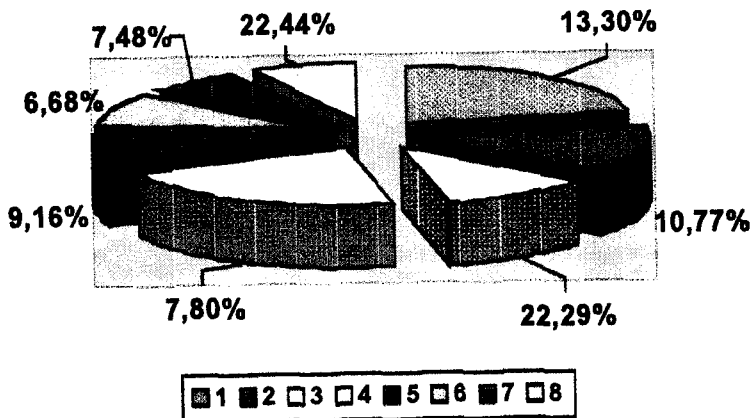
Vacib indikator hesab olunan büdcə kəsirinin həcmi Azərbaycanda, Ümumi daxili məhsula (ÜDM) nisbətə 1991-1993 illər 10-13%-dən 1997-ci ildə 4% enmişdir. Büdcə kəsirinin Milli Bankın kreditləri vasitəsi ilə maliyyələşdirilməsi 1996 –ci

Sosial – iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri

ildən dayandırılmışdır. 2000-ci ilin büdcə kəsiri 479 mln. manat olmuşdur ki, bu da ÜDM-un 2,6%-ni təşkil etmişdir.

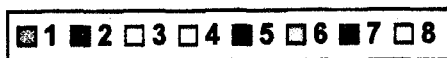
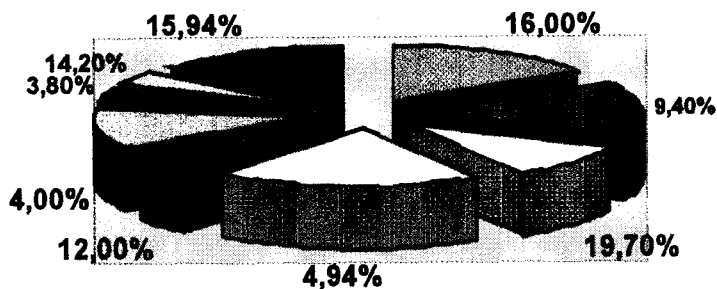
Aşağıdakı sxemlərdə uyğun olaraq büdcə gəlirinin və xərclərinin paylanması göstərilmişdir:

Əlavə 1.

Azərbaycan Respublikası büdcəsinin 2000-ci il üçün faizlə ifadəsi.

1. Əhalidən tutulan gəlir vergisi	13,30%
2. Mənfəətdən (gəlirlərdən) vergi	10,77%
3. Əlavə dəyər vergisi	22,29%
4. Azərbaycana gətirilən mallara əlavə dəyər vergisi	7,80%
5. Aksizlər	9,16%
6. Mədən vergisi	6,68%
7. Gömrük vergi və rüsumları	7,48%
8. Əlavə gəlir	22,44%

Xərclərin paylanması.

1. Azərbaycan Respublikası icra hakimiyyətinin saxlanma xərcləri	16%
2. Müdafiə xərcləri	9,40%
3. Təhsil xərcləri	19,70%
4. Səhiyyə xərcləri	4,94%
5. Sosial müdafiə xərcləri	12%
6. Sosial təminat xərcləri	4%
7. Kənd təsərrüfatı	3,80%
8. Naxçıvana ayrılan dotasiya	14,20%
9. Əlavə xərclər	15,94%

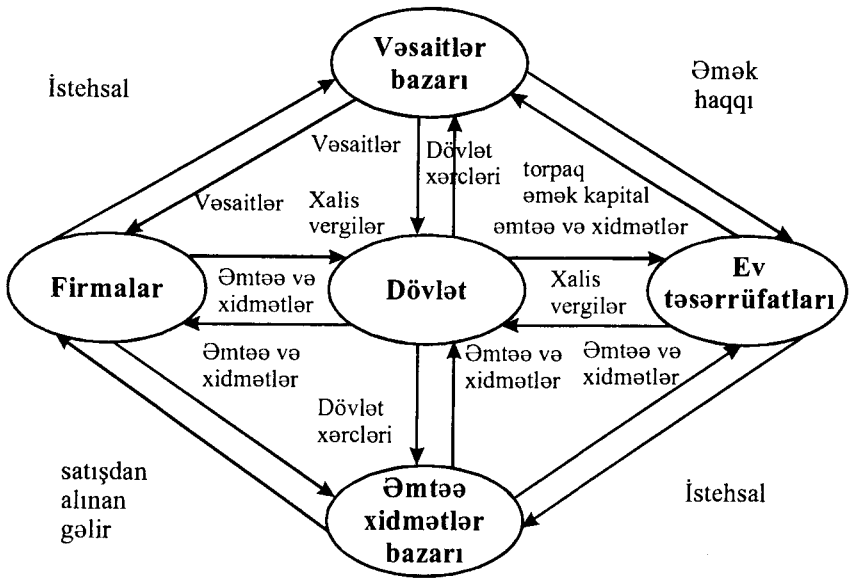
Dövlətin iqtisadiyyatı stabilləşdirmək istiqamətində fəaliyyəti növbəti bölmələrdə də müzakirə ediləcək.

İqtisadiyyatda iştirak edən subyektlər – istehsalçı və istehlakçılar arasında qarşılıqlı əlaqə onların malik olduqları vəsait mübadiləsi formasında həyata keçirilir. Bir subyekt təbii ehtiyatlara, digəri isə-kapitala malikdirsə, heç nəyi olmayan üçüncü subyekt öz işçi qüvvəsini satmaga məcburdur. İstehsal faktorları adlanan müxtəlif vasitələrdən istifadə zamanı insanlar əməkdaşlıq edərək ehtiyaclarını ödəmək üçün əmtəə istehsal edirlər. Bu cür fasiləsiz proses təkrar istehsal adlanır.

Təkrar istehsal prosesində iqtisadiyyatın iştirakçıları məhsullarla mübadilə etməlidirlər. Bu, bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabət, yəni bazarda pulun iştirakı ilə həyata keçirilir. Rəqabət aparan alıcı və satıcılar birgə fəaliyyətləri ilə hər zaman dövrü üçün məhsul və ehtiyatların qiymət sistemini təyin edirlər. İqtisadi sistemlərdə müxtəlif bazarlar fəaliyyət göstərir. Onları şərti olaraq ki, 2 yerə bölmək olar: ehtiyatlar və əmtəə-xidmətlər bazarı. İqtisadiyyatın eyni bir subyekti bir bazarda istehsalçı, digərində isə istehlakçı kimi çıxış edə bilər.

İndi isə iqtisadiyyatın iştirakçılarının qarşılıqlı əməkdaşlıq sxemini müzakirə edək: istehsalçı rolunda firmaları, istehlakçı rolunda isə ev təsərrüfatlarını təsvir edirlər (şək. 1.4.2.).

Ev təsərrüfatları bütün iqtisadi ehtiyatlara (əmək, kapital, torpaq) malikdir və onlar bu ehtiyatları müəssisələrə təklif edirlər. Təbiidir ki, müəssisələrin bu ehtiyatlara ehtiyacı var. Ev təsərrüfatları firmaların ehtiyaclarını ödəyərək, bunun müqabilində əmək haqqı, kreditə verilmiş kapital üzrə faizlər, icarə verilmiş torpaq və daşınmaz əmlak üzrə icarə haqqı şəklində renta əldə edirlər.

Şək. 1.4.2. İqtisadiyyatda gəlir və xərclər axınının sxematik təsviri.

Şəkildə göstərilən sxem iqtisadiyyatın dövriyyə sxemi adlanır. Burada iki axın mövcuddur: gəlir-xərclər axını və əmtə-ehtiyatlar axını.

Əgər ehtiyatlar bazarında ev təsərrüfatları satıcı şəkildə çıxış edərlərsə, əmtə bazarında onlar alıcı rolunu oynayır. Ev təsərrüfatlarının əmtə alınmasına və xidmətlərə yönəldilən xərcləri istehlak xərcləri adlanır. İqtisadiyyatda iştirakçıların birgə əməkdaşlığının əsas səbəbi ehtiyatların məhdud olmasıdır. Müəssisələri təchiz etmək üçün ev təsərrüfatları məhdud ehtiyatlara malikdir.

Bu, istehlakçıların istədikləri hər bir əmtə və xidməti əldə etmək imkanını məhdudlandırır. Ehtiyatların məhdudluğu əmtə və xidmətlər istehsalını da azaldır. Beləliklə, hər iki tərəfin qərar qəbul etməsi məsələsi yenidən ortaya çıxır.

Sxemin mərkəzində dövlətin rolu göstərilib. Dövlət hər iki bazarda alıcı və satıcı kimi iştirak edir: o, istər firmalara, istərsə

də ev təsərrüfatlarına həm əmtəə və xidmətlər, həm də ehtiyatlar təklif edir və alır. Bu əmtəə və xidmətlərin maliyyələşdirilməsi firma və ev təsərrüfatları tərəfindən ödənilən vergilər vasitəsilə həyata keçirilir. Sxemdə xalis vergilər kimi istifadə olunan termin firma və ev təsərrüfatları tərəfindən ödənilən vergilərlə dövlət tərəfindən ödənilən subsidiya və transfert ödəmələri arasındakı fərqi göstərir. Firmalar üçün vergilər dedikdə gəlir, əlavə dəyər vergisi, aksiz və s. nəzərdə tutulur. Dövlət tərəfindən firmalara subsidiyalar, imtiyazlı kreditlər təklif olunur. Bir tərəfdən, ev təsərrüfatlarından dövlət büdcəsinə gəlir və əmlak vergisi, gömrük rüsumları kimi ödəmələr daxil olur, digər tərəfdən isə dövlət onlara transfer ödəmələri (sosial ödəmələr, təqaüdlər, işsizliyə görə ödəmələr və s.) təqdim edir.

Bundan əlavə, dövlət tərəfindən firma və ev təsərrüfatlarına ictimai yönümlü xidmətlər (yolların bərpası, şəhər kommunal xidmətləri və s.) təklif olunur.

İstehlakçıların bütün xərcləri istehsalçıların gəlirini təşkil edir və əksinə. Buna görə də bu modeli gəlir, ehtiyat və əmtəələrin dövriyyə modeli adlandırırlar. Bu, iqtisadiyyatın əsas iştirakçıları arasındakı qarşılıqlı münasibəti və dövlətin bu prosesdə rolunu göstərir. Sxemdən aydın olur ki, dövlət gəlir və ehtiyatların yenidən bölüşdürülməsində iştirak edir, iqtisadiyyatın tənzimlənməsini həyata keçirir.

Üç əsas istehsal faktoru-işçi qüvvəsi (**L**), kapital (**K**) və təbii ehtiyatlar (**N**) istehsal funksiyasının köməyi ilə əlaqələndirilərək, istehsal fəaliyyəti nəticəsində yeni məhsul yaradır. İl ərzində istehsal həcminin bazar qiyməti ümumi milli məhsul (ÜMM) adlanır. Başqa sözlə, ÜMM-milli müəssisələrin harada yerləşməsindən asılı olmayaraq (ölkə daxilində və ya xaricində), milli iqtisadiyyatın hazır əmtəə və xidmətlərinin bazar qiymətidir.

ÜMM-u ölçəndə nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi əmtəələrin istehsalı bir neçə mərhələdən keçir, məsələn bir firma yarımfabrikat istehsal edir, digəri isə bu məhsuldan xammal kimi istifadə edərək yeni əmtəə buraxır. Beləliklə, eyni bir məhsulun istehsalı iki dəfə hesablanır.

Təkrar hesablamaya yol verməmək üçün ÜMM dəyərinə yalnız son məhsulun dəyəri daxil edilir. «Son məhsul» termini

FƏSİL I. İQTİSADI HƏYATIN TƏŞKİLİNİN TƏTBİQİ ASPEKTLƏRİ

altında təkrar (sonrakı) emal üçün yox, yekun istifadə üçün alınan əmtəə və xidmətlər nəzərdə tutulur. Bundan əlavə, ÜMM həcmi hesablandıqda nimdaş əmtəələrin alınıb satılması və qeyri- istehsal maliyyə əməliyyatlarının nəticələri (məsələn, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar) nəzərə alınmır. Əhalinin sayındakı dəyişikliklər adambaşına düşən ÜMM-in dəyişməsinə gətirir. Məsələn, əgər ÜMM 5% əhali isə 10% artmışsa, onda bir nəfərə düşən gəlir azalır.

ÜMM-la ümumi daxili məhsulu (ÜDM) fərqləndirmək lazımdır (ÜDM).

ÜDM mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ölkə ərazisində yerləşmiş müəssisələrin, maddi istehsal və xidmət sferalarının məhsullarının ümumi bazar dəyəridir.

Aşağıdakı cədvəldə 1995-2000-ci illərdə respublikada ÜDM-un dəyişməsi (%-lə) göstərilmişdir.

Real ÜDM-un əvvəlki ilə nəzərən dəyişməsi	1995	1996	1997	1998	1999	2000
	-11,8	1,3	5,8	10	7,4	11,4

İqtisadiyyatın 1996-ci ildən başlayaraq, 1998-ci ildə daha da artan meylinin sür'əti 2000-ci ildə qalxmışdır. Bu artım əsasən neft sektoru ilə bağlıdır. Bundan başqa milli iqtisadiyyatın digər sahələrindəki (tikinti, nəqliyyat və rabitə) artımın xüsusi çəkisini də qeyd etmək lazımdır.

İqtisadiyyatda iştirakçıların qarşılıqlı tə'sir modelini əks etdirən şəkl. 1.4.2. müraciət etsək, iki axının sxematik təsvirini görürük: əmtəələrin əldə olunmasına çəkilən xərclər və məhsul istehsalından əldə olunan gəlir.

Beləliklə, ÜMM hesablaması üçün iki yanaşma üsulu mümkündür: xərclər və gəlirlər üzrə.

Məhsulun istehsalına sərf olunan məbləğ məhsul istehsalı və onun bazarda satışına öz fiziki və maddi vəsaitlərini qoyanlar üçün gəlirdir. Onda gəlirlər və xərclər bərabərliyi qaydasını

$$\text{xərclər üzrə ÜMM} = \text{gəlirlər üzrə ÜMM}$$

prinsipi ilə ifadə etmiş olarıq.

Bu göstəricilərdən hər birini müzakirə edək.

Xərclər üzrə ÜMM əmtəə və xidmətlərin alınmasına yönələn xərclərin cəmi kimi müəyyən edilir. Bu cəm ev təsərrüfatlarının (S), firmalarının (I), dövlətin (G) və xalis ixrac (X) xərclərindən ibarətdir:

$$\text{ÜMM} = \text{S} + \text{I} + \text{G} + \text{X}$$

Burada S – şəxsi istehlak xərcləri olub, mahiyyət e'tibarı ilə üç yarımqrupa bölünür: qısamüddətli istifadə üçün mallar, uzunmüddətli istifadə üçün mal və xidmətlər.

Qısamüddətli istifadə üçün mallara yeyinti məhsulları və geyim kimi mallar aiddir. Uzunmüddətli istifadə üçün mallara avtomobil, yuyucu maşın kimi mallar, xidmətlərə isə hüquqi, səhiyyə, məişət xidmətləri və s. aid edilir.

I-investisiya xərcləri olub, tərkibcə üç yarımqrupdan ibarətdir:

- əsas fondlara investisiyalar (avadanlığa, maşınlara, tikililərə və s. çəkilən xərclər);
- mənzil tikintisinə investisiyalar (istər yaşayış üçün, istərsə də icarəyə vermək üçün yeni evlərin alınmasına çəkilən xərclər);
- ehtiyatlara qoyulan investisiyalar (firmanın əmtəə ehtiyatlarının dəyərinin artımı məqsədi ilə çəkilən xərclər).

G – dövlət xərcləri olub onun tərəfindən əldə edilən əmtəə və xidmətlərin ümumi dəyəridir. Onlara müdafiəyə qoyulan xərclər, dövlət aparatının təminatı, dövlət sektoru işçilərinin əmək haqlarının verilməsi, dövlət proqramlarının yerinə yetirilməsi və s. aiddir. Buraya sosial sığorta və s. kimi transfer ödənişləri aid deyildir. Bu ödənişlər ÜMM tərkibində nəzərə alınmır.

X – xalis ixracı göstərir və ölkənin digər ölkələrlə ticarət əməliyyatlarının nəticəsini əks etdirir. Onun dəyəri ölkədən əmtəə ixracı dəyəri ilə ölkəyə əmtəə istehsalı və xidmətlərin idxalı dəyərinin fərqinə bərabərdir.

Bə'zən xalis ixrac mənfə qiymətə malik olur: idxala çəkilən xərclər ixracdan gələn gəliri üstələyir. Bu, ÜMM azalmasına səbəb olur.

ÜMM-dan fərqli olaraq, ÜDM xərclərə görə

$$\text{ÜDM} = \text{ÜMM} - \text{X} = \text{S} + \text{I} + \text{G}$$

düsturu ilə hesablanır. Başqa sözlə, bu göstərici ÜMM-dan xalis ixrac kəmiyyəti qədər fərqlənir.

Gəlirlər üzrə ÜMM cari ilin əmtəə və xidmətlər istehsalından alınan gəlirin cəminə bərabərdir. İqtisadiyyatda məhsulun illik buraxılışından olan ümumi əmək haqqı, renta ödənişləri, faiz və mənfəət kimi ev təsərrüfatlarına daxil olur. Bundan, əlavə gəlirlər üzrə ÜMM-a həmçinin kapitalın istehlakına olan ayırmalar, yəni amortizasiya ayırmaları, həm də biznesə qoyulan dolayı vergilər daxil edilir. Mənfəət haqqında danışarkən əmlak gəliri adlanan qeyri-korporativ sahibkarlığın gəlirlərini və korporasiyaların mənfəətini ayırmaq lazımdır.

Beləliklə, gəlirlər üzrə ÜMM aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$\text{ÜMM} = w + r + i + \text{IP} + a + T_b + P_r$$

- Burada w – əmək haqqı və mükafatlar;
 r – renta ödənişlər;
 i – faiz ödəmələri;
 IP – əmlakdan gəlirlər (inkome of property);
 T_b – dolayı vergilər;
 P_r – korporasiyaların mənfəəti (profit);
 a – amortizasiya ayırmalarıdır.

Korporasiyaların mənfəəti öz növbəsində aşağıdakı tərkibə malik olur:

$$P_r = T_p + D + P_n$$

- T_p – mənfəətdən vergi (taxes of profit);
 D – dividend (divident);
 P_n – paylanmamış gəlir (sonralar ya istehsalın genişlənməsi, ya da işçilərin mükafatlandırılması üçün nəzərdə tutulur).

Gəlirlərə görə ÜMM ilə ÜDM arasındakı aşağıdakı bərabərlik doğrudur:

$$\text{ÜMM} = \text{ÜDM} + \text{XFG}$$

Burada XFG – xalis faktor gəlirləri, yəni müəyyən ölkənin vətəndaşlarının xaricdəki gəlirləri ilə xarici dövlətin bu ölkədə

çalışan vətəndaşlarının gəlirləri arasındakı fərkdir. Bu gəlirlərə aşağıdakılar aid edilir:

1) ölkə müəssisələrinin xaricdəki investisiya fəaliyyətindən əldə olunan gəlirləri ilə bu ölkədəki xaricilərin fərqi;

2) miqrantlar tərəfindən ölkəyə və ölkədən göndərdikləri pul köçürmələri arasındakı fərqi;

3) dövlətin rezidentlərinə mənsub olan və icarəyə verilən xaricdəki əmlakdan alınan icarə haqqı və bu dövlətdə yerləşən qeyri-rezidentlərə mənsub olan əmlakın icarə haqqının fərqi.

Əgər faktor gəlirlərinin idxalı ixracından çoxdursa, onda xalis faktor gəliri müsbətdir və deməli: $\dot{U}MM > \dot{U}DM$.

Beləliklə, $\dot{U}MM$ iqtisadiyyatda iştirakçıların qarşılıqlı tə'sir modelindəki iki axınla təsvir olunan xərclərin və gəlirlərin ümumi həcmi xarakterizə edir.

İndi isə $\dot{U}MM$ -dan müxtəlif komponentləri çıxmaqla alınan digər makroiqtisadi göstəricilərlə tanış olaq.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, $\dot{U}MM$ və $\dot{U}DM$ hesablanarkən nəzərə almaq lazımdır ki, il ərzində cəmiyyətdə istehsal olunan əmtəə və xidmətlər yalnız bir dəfə hesablanır. Bu, son məhsulun hesablanması zərurətini yaradır.

Əgər $\dot{U}MM$ -dan xammal və materialların dəyərini çıxsaq, son milli məhsulu alırıq (SMM):

$SMM = \dot{U}MM - XMD$ (xammal və materialların dəyəri).

Son milli məhsuldan istehlak olunmuş kapitalın bərpası üçün zəruri olan vəsaitləri çıxsaq, xalis milli məhsulu alırıq (XMM):

$$XMM = SMM - A$$

A – amortizasiya ayırmalarıdır.

$\dot{U}MM$ -dan çıxılan sonrakı element biznesə dolayı vergilərdir (məsələn, satışdan gələn vergi, aksiz rüsumları). Buna oxşar vergilər istehlakçının əmtəəyə sərf etdiyi qiymətlə firmanın satış qiyməti arasındakı fərqi əks etdirir. Firmalar bu fərqi aldıklarından həmin miqdar onların gəlirlərinə aid olmur. Beləliklə, XMM-dan biznesə olan dolayı verqiləri çıxsaq, milli gəliri (MG) alırıq:

$$MG = XMM - D_v$$

D_v – biznesə olan dolayı verqilərdir.

Milli gəlir bütün iqtisadi agentlərin aldığı gəlirlərin məcmusunu göstərir. Qeyd edək ki, milli gəlirin əlavə dəyər üzrə hesablanma üsulu da mövcuddur. Müəssisədə əlavə dəyər – müəssisənin istehsal etdiyi məhsula özünün əlavə etdiyi dəyərdir.

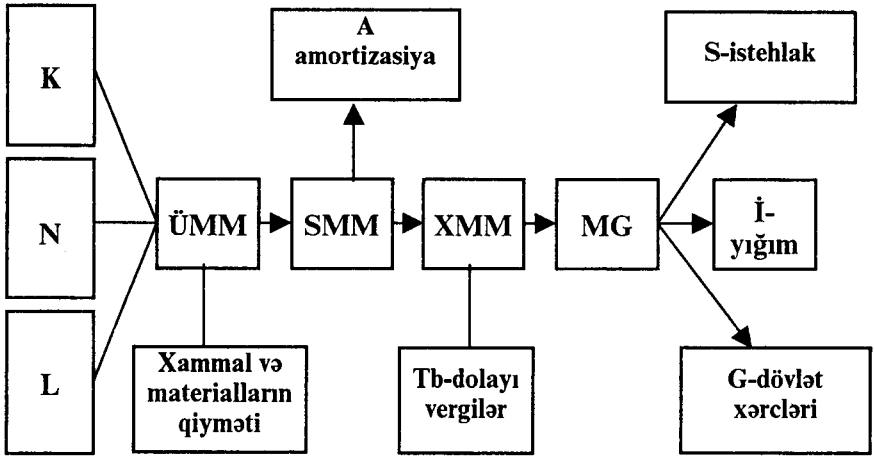
Bu, satışdan gələn gəlirlərlə xammal, yarımfabrikat alınmasına çəkilən xərclər və həmçinin amortizasiya ayırmalarının miqdarı arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Əgər əlavə dəyəri biznesə olan dolayı vergilərdən təmizləsək, təmizlənmiş əlavə dəyəri alarıq. Bu müddət ərzində iqtisadiyyatın bütün sahələrində istehsal olunmuş əmtəə və xidmətlərdən alınmış bütün təmizlənmiş əlavə dəyərlərin cəmi həmçinin ümumi daxili məhsul (ÜDM) adlanan milli gəlirlə üst-üstə düşür.

Bə'zi ölkələrdə iqtisadi fəaliyyətin əsas göstəricisi kimi məhz ÜDM çıxış edir.

Milli gəlirdən fərqli olaraq, ev təsərrüfatları və fərdi təsərrüfatlardan əldə olunan şəxsi gəliri bilmək vacibdir. Şəxsi gəlir milli gəlirdən sosial sığorta haqlarını, korporasiyaların bölüşdürülməmiş mənfəətlərini, kreditə görə faizləri çıxdıqdan sonra yerdə qalan miqdara dövlətdən transfert ödənişlərini və həmçinin dividendləri əlavə etməklə alınır.

Əgər şəxsi gəlirdən vergi ödənişlərini (gəlir vergisi, əmlak vergisini, gömrük rüsumu və s.) çıxsaq, əldə qalan gəliri (Y) almış olarıq. Bu gəlir, öz növbəsində $Y = S + I$ cəmi ilə tə'yin olunmaqla, yığıma (I) və istehlaka (S) ayrılır.

Beləliklə, milli gəlirin yaranması və bölüşdürülməsini aşağıdakı sxemdə təsvir etmək olar (şək. 1. 4. 3.).

Şək. 1.4.3. Milli gəlirin yaranma sxemi

1.5. EKOLOJİ – İQTİSADI İNKİŞAFIN METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Müasir dövrdə ekoloji təhlükəsizlik səviyyəsi cəmiyyətin sivilizasiya me'yarına çevrilmişdir. Uzun illər ərzində təbiəti mühafizə fəaliyyətinin diqqət mərkəzindən kənar qalması nəticəsində əsas diqqətin maddi istehsala verilməsi ciddi ekoloji problemlərə səbəb olmuşdur. Bu problemlərin həlli dünya təcrübəsində tətbiq olunan ekoloji təhlükəsiz və iqtisadi sabit konsepsiyaların mövcudluğu mümkündür. Təbiətdən istifadənin iqtisadi qiymətləndirmə sistemi ekoloji problemlərin həllində böyük rol oynayır. Bu sistem təsərrüfat obyektlərini öz istehsal fəaliyyətlərini ekoloji faktorların uçotu ilə modelləşdirməyə sövq edir. Ekoloji-iqtisadi modelləşdirmə müəssisələrə ətraf mühitin çirkləndirilməsi ilə bağlı ödəniləcək məsrəflərin minimallaşdırılması imkanını verir. Bunun nəticəsində ətraf mühitin çirkləndirilmə səviyyəsinin aşağı olması və təbii ehtiyatlardan qənaətlə istifadə tə'min olunur.

70-80-ci illərə qədər iqtisadi nəzəriyyədə əsas diqqət iqtisadi artımın iki faktoruna – əmək və kapitalla verilir. İqtisadi

artımın üçüncü faktoru – təbii ehtiyatlar tükənməz hesab olunur və istehsal funksiyalarının öyrənilməsi zamanı nəzərə alınmırdı. İqtisadi inkişafın ətraf mühitin müxtəlif növ çirklənmələrinə səbəb olan nəticələri də diqqət mərkəzindən kənar qalırdı. Həmçinin, iqtisadi tənəzzül və iqtisadi inkişaf, əmək ehtiyatlarının vəziyyəti, əhalinin həyat səviyyəsi arasındakı əks tə'sir, əks əlaqə də öyrənilmirdi. Belə inkişaf tipi iqtisadi inkişafın texnogen tipi kimi tə'yin olunur. Bu, ekoloji məhdudiyətlərin uçotu nəzərə alınmadan yaranan sün'i üsullarının istifadəsinə əsaslanan təbiət tutumlu (təbiət dağıdıcı) inkişaf tipidir. Texnogen inkişaf tipinin xarakterik xüsusiyyəti faydalı qazıntıların, torpağın, meşənin, suyun bərpaolunmaz növlərinin tez və tükənən istifadəsidir. Qeyri-məhdud ərazilər, ehtiyatlar və s. malik olan iqtisadi sistem «frontal iqtisadiyyat» adlanır. «Frontal iqtisadiyyat» konsepsiyasının məğzi 70-ci illərə – güclü texnogen iqtisadi inkişafın nəticəsində ozon qatı, tuqş xassəli yağışlar, şirin su qıtlığı, dünya okeanı çirklənmələri, bə'zi heyvan və bitki növlərinin tükənməsi kimi güclü ekoloji problemlərin yaranmasına qədər təkzib doğurmurdu. Bütün bunlar dünyəvi inkişafın yeni konsepsiyalarının yaradılmasına gətirib çıxartdı: «Ətraf mühitin mühafizəsi», «Ekotopiya» – iqtisadi inkişafın hər cür məhdudiyəti (mənfi artım). Texnologiyanın müasir səviyyəsində inkişafın belə tipi istehsalın sənəsinə, kənd təsərrüfatına istiqamətlənməyə gətirib çıxara bilər. Yeni ekoloji yanaşmalar içərisində ən optimalı sabit iqtisadi inkişaf konsepsiyası hesab olunur. Sabit inkişaf elə inkişafdır ki, cari zamanın tələblərinə cavab verir və gələcək nəsillərin maraqlarına ziyan vurmur.

Sabit inkişafın aşağıdakı əsas me'yarlarını göstərmək olar:

1) Təbii ehtiyatların kəmiyyətinin uzun müddət ərzində azalmaması, yə'ni, sadə təkrar istehsal rejiminin tə'min olunması.

2) Bərpaolunmaz təbii resurs ehtiyatlarının qeyri- məhdud resurs növləri ilə əvəz edilməsi perspektivi ilə tükənmə tempinin ləngiməsi.

3) Aztullantılı texnologiyadan istifadə yolu ilə tullantıların minimumlaşdırılması imkanı.

4) Ətraf mühitin çirklənməsinin perspektivdə onun müasir səviyyəsini keçməməsi.

Bu me'yarların uçotu ətraf mühiti gələcək nəsillər üçün qorumağa imkan verəcək və ekoloji yaşayış şəraitinə mənfi tə'sir göstərməyəcək.

İqtisadi göstəricilər arasında sabit inkişafın effektiv me'yarları iqtisadiyyatın təbiət tutumluluğunun azalması və məhsulun nisbi kütləsinin və təbiəti istismar sektorları sahələrinin investisiyalarının azalmasını əks etdirən struktur göstəricisidir.

Ümumi halda zaman üzrə sabit inkişafı belə təsvir etmək olar:

$$F_t(L, K, N, I) \leq F_{t+1}(L, K, N, I), \quad t \geq 0$$

Burada $F_t(L, K, N, I)$ – inkişaf funksiyası;

L – əmək ehtiyatları;

K – kapital;

N – təbii ehtiyatlar

I – institusional faktor;

İqtisadi yanaşmadan asılı olaraq “zəif” və güclü” sabitlik anlayışları meydana çıxır. “Güclü sabitlik” iqtisadiyyatın miqyaslarının azaldılması, istehlakın kəskin məhdudlaşdırılması və s. nəzərdə tutur. “Zəif sabitlik” tərəfdarları ekoloji məhdudiyətlərin uçotu ilə modifikasiya edilmiş iqtisadi artıma üstünlük verirlər. Hər iki axın azad bazarın qeyri-məhdud inkişafına, xalis iqtisadi artıma istiqamətlənməyə, istehlakın maksimumlaşdırılmasına əsaslanan texnogen inkişaf konsepsiyasına qarşı durur.

Texnogen inkişaf tipinin sabit tiplə əvəz olunması vacibliyi növbəti məhdudiyətlərlə müəyyən olunur.

a) Ekoloji məhdudiyətlər. Ekstensiv iqtisadi artımı təcridən daha çox məhdudlaşdırırlar.

b) İqtisadi (investisiya) məhdudiyətlər. Təbii ehtiyatların hasilatı və istismarı həcmi əvvəlki səviyyədə saxlamaq üçün məsrəflər artımı ilə bağlıdır.

v) Sosial məhdudiyətlər – ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində qlobal miqyaslarda əhalinin sağlamlığının pisləşməsi

(immunitetin zəifləməsi, genetik dəyişikliklər). Həmçinin, ətraf mühitin deqradasiyası ilə yaranan milli və miqrasiya problemləri.

Buna görə ətraf mühitdən istifadənin yeni ideologiyası, iqtisadi inkişafa yeni yanaşmalar lazımdır:

1) Ekoloji problemlərin həlli üçün alternativ variantların işlənməsi.

2) Aztullantılı və ehtiyata qənaət edən texnologiyaların inkişafı.

3) Təbiəti mühafizə tədbirləri (təmizləyici qurğular, mühafizə olunan ərazilərin yaradılması).

N_a ilə bütün istifadə olunan resursları işarə edək

N_r - təbii ehtiyatların rəasional istifadəsi

N_s - resursların ifazi istifadəsi.

Burada,

$$N_a = N_r + N_s$$

N_s kəmiyyəti geridə qalmış texnologiyalarla, təbiəti istismar və e'mal sahələrinin inkişafında disproporsiyalarla bağlıdır.

Əgər bu düsturun bütün elementlərini ümumi məhsulun miqdarına bölsək, təbiət tutumluluğunun göstəricilərini alarıq:

$$l_a = \frac{N_a}{V} = \frac{N_r}{V} + \frac{N_s}{V} = l_r + l_s$$

l_a - ümumi təbiət tutumluluğu;

l_r - rəasional təbiət tutumluluğu;

l_s - izafi təbiət tutumluluğu;

İqtisadiyyatın intensiv inkişafının xarakterik xüsusiyyəti təbiət tutumluluğunun azalmasıdır:

$$L_a - \text{min və ya } l_s - \text{min.}$$

Təbii resursların sün'i resurslarla əvəz edilməsi məsələsi prinsiplədir. Təbii kapitalın sün'i kapitalla əvəz edilməsi imkanı ilə bağlı olaraq kritik təbii kapital (nadir bitki və heyvan növləri,

Sosial – iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri

ozon qatı, landşaftlar, qlobal iqlim, həmçinin, bərpaolunmaz ehtiyat növləri) konsepsiyası yarandı.

Böhran təbii kapitalın uçotu sabit inkişaf nisbəti məhdudiyətlə tamamlana bilər.

$$\begin{aligned}F_t(L, K, P, I) &\leq F_{t+1}(L, K, P, I) \\ P_{ct} &\leq P_{st+1} \\ P_t &= P_{ct} + P_{st},\end{aligned}$$

Burada,

P_t – təbii kapital;

P_{ct} – böhran təbii kapitalı;

P_{st} – sün'i kapitala əvəz edilə bilən təbii kapitaldır.

Ekoloji-iqtisadi siyasətin işlənməsində xammalın son məhsula çevrilməsinin bütün mərhələlərində, yə'ni, təbii məhsul şaqulisinin mərhələlərində təbii ehtiyatlara qənaəti nəzərdə tutan makroyanaşma vacibdir.

Bütün iqtisadiyyatı əsasında təbiəti istismar edən sahələr (ilkin iqtisadiyyat, dağ-mə'dən sənayesi, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıq sənayesi) duran piramida formasında təsəvvür etmək olar.

İkinci qata xammalın ilkin e'malı ilə məşğul sahələr daxildir-metal istehsalı, elektrik enerjisi istehsalı və s.

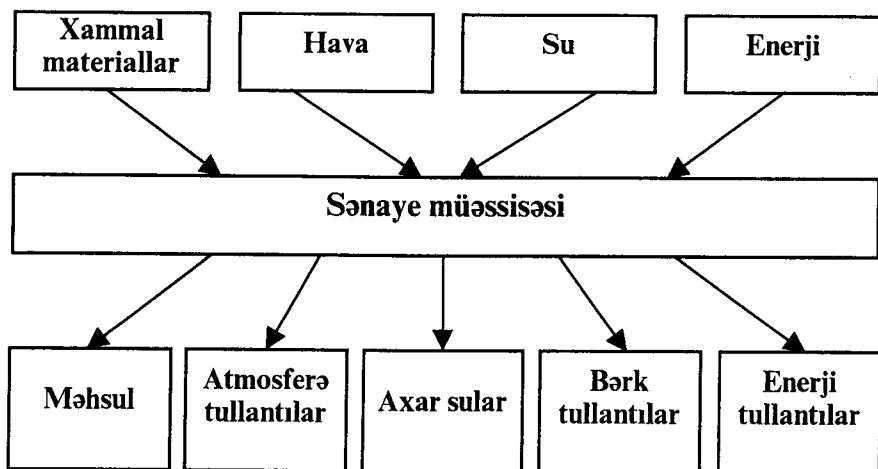
Piramidanın üçüncü qatında xammalın təkrar e'malı üzrə sahələr yerləşir - tikiş sənayesi, ayaqqabı sənayesi.

Dördüncü və daha yüksək qatlarda, təbii məhsul şaqulisinin növbəti addımlarında maşınqayırma, çətin məhsullar və xidmətlər istehsalı yaranır.

Aşağı əsaslı böyük xüsusi çəkiyə malik iqtisadiyyat sənaye quruluşuna malikdir. Daha yüksək qatların daha yüksək inkişaf səviyyəsinə malik iqtisadiyyatı postsənaye quruluşuna malikdir.

İqtisadiyyatın ekoloji istiqamətlənmiş struktur yenidənqurması geniş miqyaslı yenidən bölgünü, ehtiyatların iqtisadiyyatın ilkin sektorlarından (hasilat sahələri və kənd təsərrüfatı) ikinci sektorlara (e'mal sənayesi, tikinti, nəqliyyat və rabitə), daha sonra isə üçüncü sektorlara (xidmət sahəsi, intellektual fəaliyyət sferası) keçilməsini nəzərdə tutmalıdır.

Ətraf mühitin çirkləndirilməsində əsasən beş sənaye sahəsi iştirak edir. Bu, istilik energetikası, qara və əlvan metallurgiya, neft hasilatı, neft kimyası və tikinti materialları istehsalıdır. Sənaye müəssisəsinin ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə sxemi şək. 1.5.1-də göstərilmişdir.

Şək. 1. 5. 1. Sənaye müəssisəsinin ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə sxemi.

Sxemdən göründüyü kimi, sənaye müəssisəsi ətraf mühitdən hava, su, enerji, xammal və materiallar aldıqdan sonra bu xammal və materialları e'mal edərək məhsul istehsal edir. Amma bu istehsal fəaliyyəti ətraf mühitin çirklənməsi ilə nəticələnir. Ətraf mühitə təsirin azaldılması üçün müəssisələrdə təbiəti mühafizə fəaliyyətinin idarəetmə sistemini təkmilləşdirmək lazımdır.

Keçmiş SSRİ uzun müddət ərzində dünya miqyaslı təbiəti mühafizə fəaliyyətinə inteqrasiya edilməmişdir, belə ki, idxal üçün embarqo mövcud idi. Buna tipik misal membran texnologiyası ola bilər. Yerli istehsalın membranları az səmərəli idi. Bundan əlavə, bir çox texnologiyalar (əsasən kimya və qaz sənayesində) xaricdən alınır. Bu texnologiyalar aşağı səviyyəli təmizləyici sistemlərdən yüksək səviyyəli təmizləyici sistemlərdə təmin oluna bilirdi.

Sonuncuların dəyəri bütün texnologiyanın qiymətini bahalaşdırmışdır. Dövlət vəsaitlərinə qənaət məqsədilə az səmərəli təmizləyici sistemə malik olan texnologiyalara üstünlük verilirdi. 80-90-cı illərdə müəssisələrdə ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı bütün kompleks işləri keçirən təbiəti mühafizə şöbələrinin yaradılmasına ciddi fikir verilməyə başlandı. Bu şöbələrin tərkibinə istehsal zonasında və müəssisə yaxınlığındakı yaşayış massivindəki atmosfer havasının, axar suların və su hövzələrinin analizinin həyata keçirilməsində ixtisaslaşan sanitariya-gigiyenik laboratoriya daxildir. Təbiəti mühafizə şöbələri ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı işlərin planlaşdırılmasını, qabaqcıl təmizləmə metodlarından istifadəni həyata keçirir. Bu şöbələr diqqəti çirklənməyə qarşı profilaktik tədbirlərə verir, ehtiyatlardan istifadə və tullantıların əmələ gəlməsi texnoloji rejimlərinə riayət olunmasına diqqət yetirirlər.

Analiz göstərmişdir ki, ekoloji-iqtisadi tənzimləmə olmadan ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində nailiyyət əldə etmək mümkün deyil. Bunu o fakt təsdiq edir ki, yeni iqtisadi sistemin bərqərar olması zamanı Azərbaycanda istehsal səviyyəsinin aşağı düşməsi ətraf mühitin çirklənməsini azaltmadı. Bu, hər şeydən əvvəl təsərrüfat əlaqələrinin kəsilməsi, birbaşa idarəetmənin zəifləməsi və iqtisadi-ekoloji tənzimləmənin inkişafı üçün lazımı şəraitin mövcud olmaması ilə əlaqədardır. İkincisi, ödəniş krizisi şəraitində iqtisadi fəaliyyət üçün vəsait tapımı problemi kəskinləşir, müəssisələrin maliyyə çətinlikləri onlara təbiəti mühafizə fəaliyyəti həyata keçirməyə imkan vermir. Üçüncüsü, Respublika ərazisində istehsal güclərinin inkişafı və yerləşdirilməsinin iqtisadi səmərəliliyi regionda çirklənmədən dəyən ziyanın və ekoloji şəraitin pisləşməsinin uçotu nəzərə alınmadan hər hansı məhsulun istehsalına sərf olunan məsrəflərin səviyyəsi ilə qiymətləndirilir. Dördüncüsü, təbiəti mühafizə ilə bağlı qanunvericilik tələbləri təsərrüfat fəaliyyəti prosesində adətən yerinə yetirilmir. Layihə sənədlərində ekoloji faktor son olaraq nəzərdən keçirilir. Haqqında danışılan problemlərin həlli ekoloji siyasətin növbəti mərhələlərlə reallaşmasını nəzərdə tutur: dövlət, müəssisələr, fərdlər, ekoloji təşkilatlar.

Mütəxəssislərin ekspert qiymətləndirmələri təsdiqləyir ki, ekoloji vəziyyəti sabitləşdirmək üçün lazım olan məsrəflər ətraf mühitin çirklənməsindən dəyən ziyana müvafiq olmalıdır. Bazar iqtisadiyyatına ekoloji-iqtisadi keçidi sürətləndirmək üçün ekoloji səhətdən balanslaşdırılmış iqtisadi reformalar həyata keçirilməli və makro səviyyədə uyğun iqtisadi mühitin yaradılması təmin olunmalıdır. Belə nəticəyə gəlmək olur ki, bunun üçün “ikili uduşu” – həm ekoloji, həm də iqtisadi təmin edən ekoloji cəhətdən ziddiyyətli olmayan makroiqtisadi siyasət lazımdır. Təəssüf ki, bu heç də həmişə belə olmur və həyata keçirilən ekoloji-iqtisadi fəaliyyətlərin çoxu əsas iqtisadi fəaliyyətə nəzərən məcburi xarakter daşıyır. Azərbaycan üçün bu sahədə struktur yenidənqurma xasdır. İqtisadi proqramların işlənilib hazırlanması zamanı onların ətraf mühitə potensial təsiri nəzərə alınmalı və bunun qarşısını almaq üçün tədbirlər planı hazırlanmalıdır.

İqtisadi-ekoloji tənzimləmənin problemlərinin öyrənilməsinə sistemli yanaşma, təbiətdən istifadənin iqtisadi mexanizminin formalaşmasının elmi-nəzəri əsası üçün zəmin yaradır. Belə əsas kimi, geniş mə'nada istehsal və təbiəti mühafizə fəaliyyətinin uzlaşma proseslərinin tənzimlənməsi üçün göstəricilər kompleksi kimi başa düşülən, təbiətdən istifadənin iqtisadi qiymətləndirmə sistemi çıxış edə bilər. İqtisadi idarəetmənin və təbiətdən səmərəli istifadə üçün stimullaşdırmanın tətbiqi yalnız düzgün iqtisadi qiymətləndirmə sisteminin mövcudluğu şəraitində mümkündür. Təbii ehtiyatların və ətraf mühitin çirkləndirilməsindən dəyən ziyanı iqtisadi qiymətləndirilməsi, təbiəti istismar edən sahələrin istehsal etdikləri məhsula çəkilən məsrəfin, təbiəti mühafizə fəaliyyətinə çəkilən məsrəfin və bundan alınan effektin qiymətləndirilməsi buna misal ola bilər. İqtisadi qiymətləndirmə təbiətdən istifadə prosesinin kəmiyyət baxımından iqtisadi xarakteristikasıdır.

Mərkəzləşdirilmiş inzibati-amirlik iqtisadiyyatı şəraitində yaranan və analitik uçot mə'lumatlarının plan-layihə hesablatları mərhələsində sınaqdan keçən təbiətdən istifadənin iqtisadi qiymətləndirmə sistemi ekoloji tənzimləmənin iqtisadi mexanizmində öz axarını tapmışdır. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində təbiətdən səmərəli istifadə üçün iqtisadi

stimullaşdırma sisteminin təkmilləşdirilməsinə şərait yaradan qiymət və vergi siyasətinin bərqərar olmasında iqtisadi qiymətləndirmənin rolu artır.

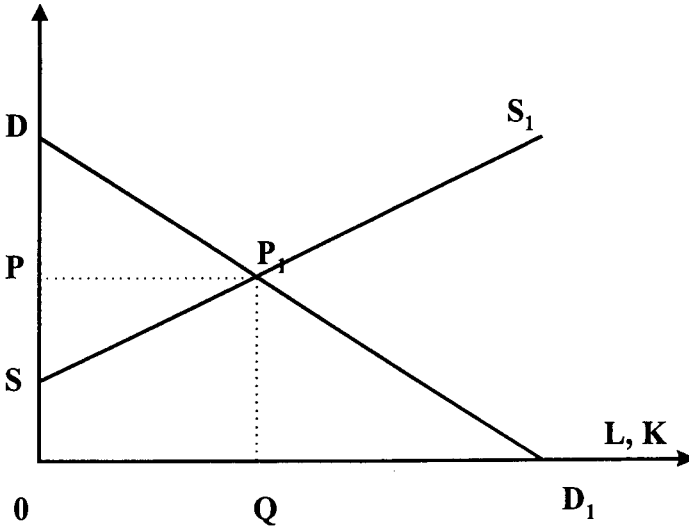
Təəssüf ki, nə mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat, nə də bazar iqtisadiyyatı təmiz ətraf mühitin, təbii ehtiyatların düzgün iqtisadi qiymətini verə bilməmişlər. Ekoloji ehtiyatların qiymətinin azaldılması və hətta onların sıfır qiymətləndirilməsi ekoloji ziyanın və eksternal məsrəflərin aşağı qiymətləndirilməsinə səbəb olur. Bunu alman alimi Vayzeker belə qeyd edir: “Bürokratik sosializm məhv oldu, çünki, o, qiymətlərə iqtisadi həqiqəti deməyə imkan vermirdi. Bazar iqtisadiyyatı qiymətlərə iqtisadi həqiqəti deməyə imkan verməzsə, ətraf mühiti və özünü məhv edə bilər”.

Azərbaycanda son zamanlaradək iqtisadiyyatda istifadə olunan təbii ehtiyatların paradoksal “pulsuzluq” şərait və ya onların minimal qiymətləndirilməsi təbiətdən qeyri-səmərəli istifadəyə səbəb oldu. Bu, tükənməzlik illüziyası, təbii ehtiyatların “bağışlanma” xarakterini yaradırdı. Sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri malik olduqları fonda görə büdcəyə ödəniş köçürür və eyni zamanda heç bir ziyana düşmədən və hətta öz istehsal göstəricilərini yaxşılaşdıraraq təbiət mənşəli istehsal vasitələrindən qeyri-səmərəli istifadə edirdilər. Bununla əlaqədar olaraq təbii ehtiyatların real qiyməti bazar mexanizmində effektiv amilə çevrilə bilər. Müəssisənin öz istehsal fəaliyyəti zamanı təbii ehtiyatlardan qeyri-səmərəli istifadəsi şəraitində real qiymətin uçotu istehsal göstəricilərinin zəifləməsinə gətirib çıxarır ki, bu da özünü maliyyə nəticələrində büruzə verir. Təbii ehtiyatların düzgün qiymətləndirilməməsi iqtisadiyyatın ekologiyalaşdırılmasından, qənaətedici sabit inkişafa keçiddən əldə edilən effektin azalması ilə nəticələnir. İl ərzində itirilən neftin, digər müxtəlif faydalı qazıntı növlərinin, tələf olunan meşələrin və digər təbii ehtiyatların dəyərini bir neçə milyard dollarla qiymətləndirmək olar. Respublikamızda inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatının mövcud olmaması, iqtisadi inkişafın secim mərhələsi şəraitində proqnozlaşdırma, iqtisadi qiymətləndirmənin mikro və makro səviyyələrində layihələrin qiymətləndirilməsi labüdlüyünü yaradır.

Təbii ehtiyatların dəyərini ölkənin milli sərvətlərinə daxil etmək məqsədəuyğun olar. İndiyə qədər bunun həyata keçirilməməsi bir daha ekoloji faktorun düzgün qiymətləndirilməməsinə dəlalət edir. Bu qiymətləndirmə milli sərvətin ölkənin təbii potensialını əks etdirən əsas komponentlərindəndir.

Təbiətin iqtisadi dəyərini müəyyən olunması üçün “ödəniş hazırlığı” konsepsiyası əsasdır.

İstehlakçı tərəfindən müəyyən məhsul üçün ödənişə hazırlıq DD_1 tələb əyrisi ilə əks olunmuşdur (şək. 1.5.2.). Bu əyri müxtəlif qiymət səviyyələrində (şaquli ox üzrə) məhsula olan tələbi (üfüqi ox üzrə) göstərir.

Şək. 1.5.2. Tələb, təklif və qiymət.

DD_1 – tələb əyrisi;
 SS_1 – təklif əyrisi.

P_1 nöqtəsində DD_1 tələb əyrisi ilə SS_1 təklif əyrisi kəsişir ki, bu da məhsulun P qiyməti ilə Q kəmiyyətində alındığını göstərir. İstehlakçı məhsul üçün $P \cdot Q$ dəyərini ödəyir (OPP_1Q düzbucaqlısı). Təbii ehtiyatların qiymətləndirilməsi üçün DP_1P

üçbucağı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu üçbucaq istehlakçının məhsul üçün ödənilən məbləğdən artıq ödəmə qabiliyyətinin kəmiyyətdə ifadəsini göstərir. Nəzəriyyədə bu kəmiyyət istehlakçı izafiliyi adlanır.

Təbii ehtiyatların iqtisadi dəyərini müəyyən edilməsinə mövcud yanaşmalar aşağıdakı əsaslara söykənir:

- bazar qiymətləndirilməsi;
- renta;
- məsrəf yanaşması;
- alternativ dəyər;
- ümumi iqtisadi dəyər.

Bu yanaşmaların heç də hamısı yaxşı işlənib hazırlanmamışdır, onlarda ziddiyyət halları vardır, buna baxmayaraq, onların əsasında ilkin yanaşmada təbiətin iqtisadi dəyərini müəyyən etmək mümkündür. Amma çox hallarda təbii ehtiyatların dəyəri aşağı endirildiyi üçün demək olar ki, sıfır səviyyəsində qəbul olunur. Bu, təbiətin mürəkkəbliyi, onun funksiyalarının, qarşılıqlı əlaqələrinin, sistemliliyinin və kompleksliyinin dəyərini müəyyən edilməsi qarşısında iqtisadi gücsüzlüklə izah olunur.

Bazarın əsas xüsusiyyəti ehtiyatların tükənməsinə dair xəbərdarlıq əsasında müxtəlif ehtiyatların ən səmərəli istifadəsini təmin etməkdir. Neftin, qazın, meşələrin və digər təbii ehtiyatların bazar qiymətləndirilməsi və bu qiymətləndirilmənin dəyişməsi təbii ehtiyatlardan istifadənin effektivliyini tənzimləməyə imkan verir. Amma, ətraf mühitin tənəzzülü, təbii ehtiyatların tükənməsi bazar mexanizmində çəşqınlığa dəlalət edir. «Təbiət» bazarında formalaşan qiymət adətən təbii ehtiyatların həqiqi dəyərini təhrif olunmuş şəklini ifadə edir, ekoloji faktorların istifadəsindən yaranan ümumi məsrəfləri və gəlirləri əks etdirmir. Nəticədə resurs məhdudluğunun, tələb və təklif səviyyələrinin düzgün olmayan qiymətləndirilməsi yaranır ki, bu da ətraf mühitin mühafizəsinin və təbii ehtiyatların effektiv istifadəsinin aşağı stimulu yaradır. Bu, çox hallarda eksternal məsrəflərin uçotunun düzgün aparılmaması ilə əlaqədar olur.

Təbii ehtiyatların rentaya əsaslanan iqtisadi qiymətləndirilməsi təbiətdən istifadə iqtisadiyyatı nəzəriyyəsində

mükəmməl işlənib hazırlanmışdır. Renta yanaşması üçün hər şeydən əvvəl ehtiyatların nadirlik və məhdudluq faktı vacibdir. Adətən iqtisadi rentanın anlayışı altında məhdud təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə qiymət başa düşülür.

Başqa sözlə, rentanın təbii ehtiyatların məcmu təklifinin məhdudluğu, qeyri-çevikliyi şəraitində əhəmiyyət kəsb edir. Bu halda tələb rentanın təyinin edən yeganə faktor kimi çıxış edir. Çox zaman ehtiyat sahibinin bu ehtiyatın istismarından əldə etdiyi rentanın gəlirindən də danışılır.

Rentanın yanaşması daha çox torpaq ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi zamanı istifadə olunur. Torpağın (təbii ehtiyatın) P qiymətinin hesablanma düsturu bu halda aşağıdakı kimi ifadə oluna bilər:

$$P = \frac{R}{r}$$

Burada,

R – illik rentanın səviyyəsi;

r – əmsaldır.

Bu düsturda torpağın qiyməti “kapitallaşdırılmış” torpaq rentası kimi çıxış edir. Belə hesab edilir ki, R rentası qeyri-müəyyən zaman müddəti ərzində yararır, r əmsalı vahiddən kiçik götürülür və onun qiyməti adətən bank faizi ilə korrelyasiya edilir. Məsələn, əgər torpaq sahəsinin illik rentası 10000 \$, bank faizi isə 10% təşkil edirsə, onda sahənin qiyməti 100000\$ olar.

Nəzəriyyədə həmçinin müxtəlif keyfiyyətli təbii ehtiyatların sayəsində əldə edilən differensial rentanın anlayışı fərqləndirilir. Keyfiyyətli təbii ehtiyat eyni şərtlər daxilində keyfiyyətsiz təbii ehtiyata nisbətən daha yüksək iqtisadi nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Məskunlaşma və nəqliyyat faktorları da eyni effekti verir. Eyni keyfiyyətə malik neft və qaz yataqları müxtəlif nəqliyyat strukturuna malik olaraq istehlak və e'mal mərkəzlərindən müxtəlif məsafədə yerləşə bilərlər.

Təbii sərvətlərin keyfiyyət və yerləşmə fərqi ilə əldə olunan nəticələrdəki müxtəliflik differensial rentanın əsasını təşkil edir və onun qiymətini təyin edir.

Təbii ehtiyatların qiymətləndirilməsinə məsrəf yanaşması öz aydın əksini tapmışdır.

Əgər təbii ehtiyatların hazırlanmasına və istifadəsinə çəkilən məsrəfləri cəmləsək, onda bu kəmiyyəti ehtiyatın qiymətinin müəyyən edilməsində göndəriş nöqtəsi kimi qəbul etmək olar. Məsrəf yanaşması təbii sərvətlərin tükənməsi və ya deqradasiyası halında onların bərpa dəyərinin qiymətləndirilməsi zamanı geniş istifadə olunur. Bu halda, itirilən və ya ziyana məruz qalan ehtiyatın bərpası üçün lazımı kompensasiyaedici məsrəflər hesablanır? Məsələn, əgər faydalı qazıntıların hasilatı zamanı məhsuldar torpaq qatına ziyan dəyirsə, itirilən və ya deqradasiya olunan torpaq qatının minimal iqtisadi qiyməti kimi bu sahənin məhsuldarlığının bərpası üçün və ya bu sahədən yaranan itkini kompensasiya etmək məqsədilə digər sahənin məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün çəkilən məsrəflər çıxış edir.

Nisbətən sadəliyi və geniş istifadə imkanına baxmayaraq, məsrəf yanaşması özündə prinsipial ziddiyyəti əks etdirir: təbii ehtiyat nə qədər yüksək keyfiyyətə malik olarsa, məsrəf konsepsiyasına nəzərən bir o qədər aşağı qiymətə malik olar. Nəticədə paradoks alınır: ehtiyatın keyfiyyəti nə qədər yüksək, onun istismarı nə qədər asan olarsa, istismar üçün lazım olan məsrəf bir o qədər az olar və deməli, ehtiyatın iqtisadi qiyməti də aşağı olar. Bu ziddiyyət məsrəf yanaşmasının təbiətin iqtisadi qiymətləndirilməsinə tətbiqini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır.

Alternativ dəyər konsepsiyası iqtisadi nəzəriyyənin əsas konsepsiyalarından biridir.

Təbiətdən istifadə iqtisadiyyatında alternativ dəyər anlayışından aşağı dəyərə malik və ya heç bir dəyəri olmayan təbii ehtiyatların, obyektlərin digər məqsədlərlə istifadəsi zamanı əldə oluna biləcək gəlir və mənfəəti nəzərə almaqla qiymətləndirilməsi zamanı istifadə olunur.

Alternativ dəyər konsepsiyası müəyyən mə'nada məsrəf kompensasiyası ilə bağlıdır. Təbii sərvətin alternativ dəyəri nə

qədər aşağı olarsa, bu məsrəfin saxlamasından yaranan iqtisadi itkinin kompensasiya edilməsi üçün bir o qadar az məsrəf tələb olunur. Təcrübədə bu yanaşmadan “saxlanma dəyərinin” ölçülməsi üçün istifadə olunur. Təbiətin qiymətləndirilməsinə və onun yalnız ehtiyat funksiyalarının deyil, həmçinin assimilyasiya funksiyalarının da nəzərə alınması cəhdinə kompleks şəkildə yanaşma baxımından ümumi iqtisadi dəyər (ÜİD) konsepsiyası perspektiv hesab olunur. Ümumi iqtisadi dəyərin qiyməti dörd göstəricinin cəmindən ibarətdir:

ÜİD = istifadə dəyəri + istifadə olunmama dəyəri = birbaşa istifadə dəyəri + dolayı istifadə dəyəri + mümkün dəyər + mövcudluq dəyəri.

İndi isə təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində yaranan ətraf mühitə mənfi tə'siri nəzərdən keçirək.

Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyəti ətraf mühitə mənfi tə'sirə və iqtisadi ziyanə səbəb ola bilər. Ətraf mühitin deqradasiyasından yaranan iqtisadi ziyan anlayışı altında ətraf mühitdə, təbii ehtiyatların kəmiyyət və keyfiyyətində yaranan mənfi dəyişikliklərin, həmçinin bu dəyişikliklərin törəmələrinin pul şəklində qiymətləndirilməsi başa düşülür. İqtisadi ziyan və onun nəticələri müxtəlif şəkildə və müxtəlif sahələrdə özünü büruzə verə bilər: çirkənlənmiş su və havanın istifadəsi nəticəsində insan sağlamlığının pisləşməsi (sosial ziyan), sənaye tullantıları ilə çikləndirilmiş torpaqlarda kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının aşağı düşməsi, metalların koroziyaya uğraması nəticəsində avadanlığın istifadə müddətinin azalması və s. Adətən təbiətə dəyən ziyanın müəyyən edilməsi zamanı əvvəlcə mənfi dəyişikliyin natural göstəricilərdə ifadəsi tə'yin edilir, sonra isə onun iqtisadi qiyməti tapılır. Bu halda təsərrüfat fəaliyyətinin bu fəaliyyətin subyektləri tərəfindən nəzərə alınmayan mənfi ekoloji-iqtisadi nəticələri kimi eksternallar çıxış edir.

Eksternallar – iqtisadi fəaliyyətin bu fəaliyyətin subyektlərinə müsbət və ya mənfi tə'sir edən xarici effektləridir.

Eksternallar çirkəndiricilərin iqtisadi vəziyyətinə birbaşa tə'sir göstərmir. Çirkənlənmə yaradan istehsalçılar hər şeydən əvvəl öz daxili məsrəflərini minimallaşdırmaqda maraqlı olur, xarici, eksternal məsrəfləri isə həlli üçün əlavə məsrəf tələb edən problem kimi kənarında qoyurlar. Bununla bağlı məsrəflər digər

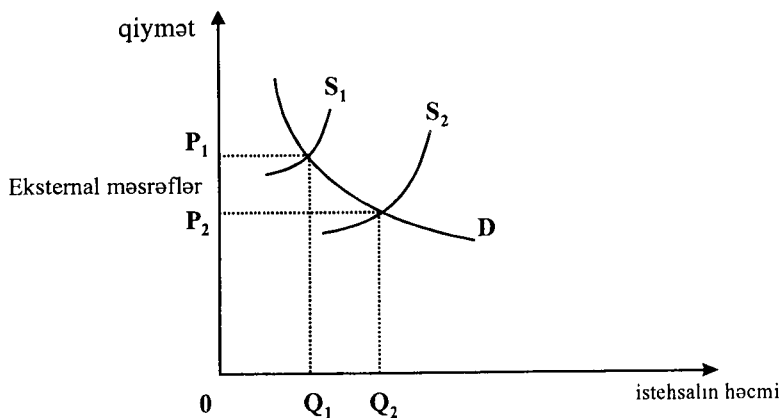
insanların üzərinə düşür. Burada iqtisadiyyatın qarşısına belə bir sual çıxır: nə üçün insanlar, müəssisələr və xarici tə'sirə mə'ruz qalan digər hüquqi və fiziki şəxslər onlar üçün yaranan mənfi eksternalları, müxtəlif ziyan növlərini özləri kompensasiya etməlidirlər?

Eksternallarla bağlı məsrəf və xərc problemini ilk dəfə olaraq ingilis iqtisadçısı Piqu tədqiq etmişdir. O, şəxsi, individual məsrəfləri və bütün cəmiyyətin xərclərini təşkil edən sosial məsrəfləri fərqləndirmişdir. Piqu çirklənmənin eksternal məsrəflərin artımına səbəb olduğunu göstərmişdir. Aydınır ki, hər bir sahibkar üçün əsas məqsəd gəlirin artırılması üçün öz şəxsi məsrəflərinin azaldılmasıdır. Bunun ən sadə yolu – təbiətin mühafizəsi üçün çəkilən məsrəflərə qənaət etməkdir. Təsərrüfat fəaliyyəti zamanı yaranan çirklənmə və tullantılar sahibkar istehsalçı tərəfindən nəzərə alınmır və uyğun olaraq bu çirklənmə və tullantıların kənarlaşdırılması üçün tələb olunan məsrəflər məhsulun maya dəyərinə daxil edilmir. Bu zaman mənfi tə'sirə mə'ruz qalmış cəmiyyət, insanlar, müəssisələr yaranmış ziyanın aradan qaldırılması üçün öz əlavə vəsaitlərindən istifadə etməli olurlar. Beləliklə, məhsul istehsalına çəkilən (C_s) ümumi sosial məsrəflər, (E_i) dəyər formasında qiymətləndirilən eksternal məsrəflərdən və (C_r) individual məsrəflərdən ibarət olacaqdır.

$$C_s = C_p + E = C_p + \sum_i E_i$$

Eksternal məsrəflərin qiymətləndirilməsi – ekoloji tə'sirlə bağlı olan ən çətin iqtisadi problemlərdəndir. Eksternalların mövcudluğu cəmiyyət üçün çirkləndirici müəssisələrin məhsulunun real qiyməti haqqında sual meydana çıxarır. Aydınır ki, eksternal məsrəflərin qiymətdə düzgün olmayan uçotu qiymətin təhrifinə səbəb olaraq onu faktiki ictimai məsrəflərlə müqayisədə aşağı edir.

Müəssisə məhsulunun real qiymətini nəzərdən keçirək.

Şək. 1. 5. 3. Eksternal və sosial məsrəflərin qiymətdə nəzərə alınması.

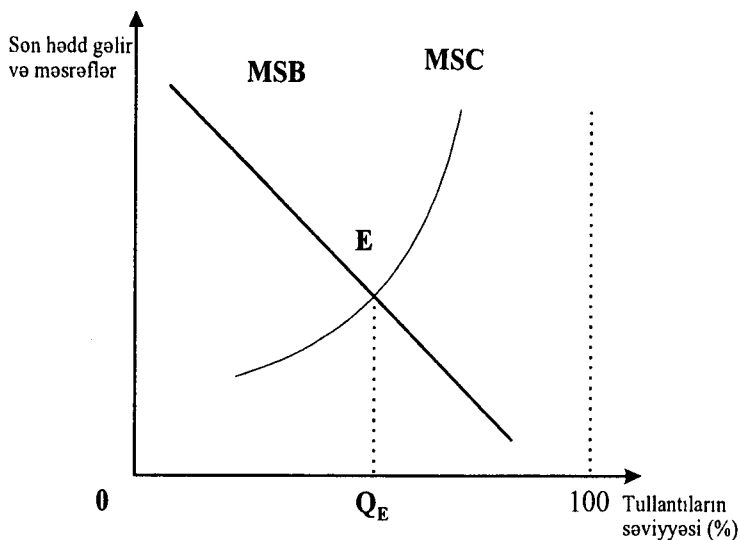
Dövlətin vergi, cərimə, qanun vasitəsilə tə'siri olmadıqda istehsalçı nöqtəyi-nəzərindən eksternal məsrəflərin hesabı nəzərə alınmadan optimal istehsal həcmi Q_2 -yə bərabər olar. Bu halda S_2 şəxsi son hədd məsrəfləri əyrisi ilə D tələb əyrisinin kəsişməsi müəssisə məhsulu vahidinin P_2 -yə bərabər qiymətini əks etdirir. Amma çirkənləmə "qurbanları" üçün yaranan əlavə və sosial məsrəflərin uçotu son hədd məsrəfləri əyrisini sol tərəfə sürüşdürür. Burada cəmiyyətin maraqları öz əksini tapır. Eksternal məsrəflər S_1 son hədd sosial məsrəflər əyrisində əks olunur. İndi S_1 əyrisi ilə D tələb əyrisinin kəsişmə nöqtəsinə cəmiyyətin maraqları baxımından müəssisənin N_1 istehsal həcmi ilə P_1 məhsul vahidi qiyməti uyğun gəlir. Eksternal məsrəflərin uçotu "çirkli" istehsalın həcmnin $(Q_2 - Q_1)$ qədər azalması, qiymətin isə P_1 -ə qədər yüksəlməsi ilə nəticələndi.

Xarici eksternal məsrəflərin daxili məsrəflərə çevrilmə prosesi iqtisadiyyatda məsrəflərin internalizasiyası adını almışdır. İctimai maraqların uçotunun mümkün yollarından biri çirkəndiricilərin üzərinə eksternal məsrəflərə bərabər xüsusi verginin qoyulmasıdır. Nəzəriyyədə o, Piqu vergisi adını almışdır. Təbiətdən istifadənin iqtisadi mexanizminin əsas məsələsi xarici məsrəflərin internalizasiyasıdır. Hər hansı

baxımdan ekoloji təsirlə bağlı iqtisadi fəaliyyətin əsas məsələlərindən biri ekoloji ziyanın minimallaşdırılmasıdır.

MSB son hədd ictimai gəlir əyrisi ilə MSC son hədd ictimai məsrəf əyrisinin kəsişməsi cəmiyyət üçün effektiv tullantı səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir. Ətraf mühiti çirkləndirən tullantıların faizinin azalmasına uyğun olaraq son hədd ictimai məsrəflər yüksəlir, ona görə də hər bir əlavə azalma faizi baha başa gəlir.

Ətraf mühitə atılan zərərli tullantıların azaldılmasının üç əsas yolu mövcuddur:

Şək. 1.5.4. Tullantıların optimal həcmnin müəyyən edilməsi

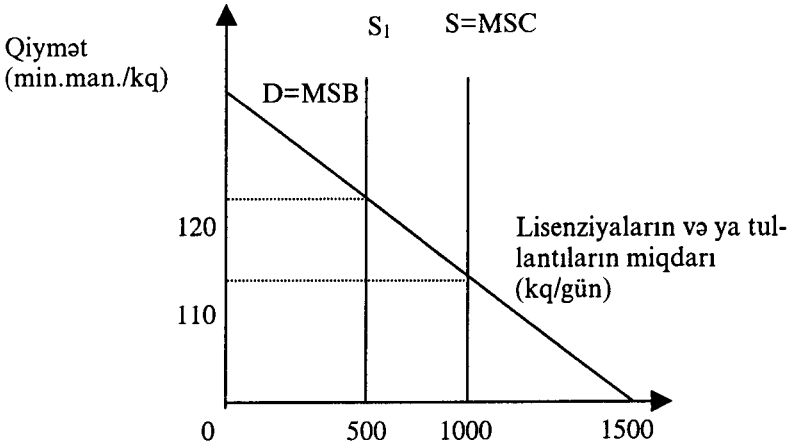
1. zərərli tullantılar üçün norma və standartların müəyyən edilməsi;
2. tullantılar üçün ödəniş sisteminin yaradılması;
3. müvəqqəti çirkləndirmə hüququnun satışı.

Zərərli tullantı üçün standart – istehsalat tullantılarında zərərli maddə qatılığının dövlət tərəfindən müəyyən olunmuş həddidir.

Belə standartlar bir çox ölkələrdə tətbiq olunur. Məsələn, ABŞ-da bunun yerinə yetirilməsinə Ətraf Mühitin Mühafizə İdarəsi nəzarət edir. Hökumət orqanları tərəfindən müəyyən olunmuş standart həddini keçmək yüksək cərimə və ya cəzalandırılma ilə nəticələne bilər.

Standartların müəyyən edilmə təcrübəsinin özünəməxsus çatışmayan cəhətləri də vardır. Hər şeydən əvvəl bu, müəyyən həcmdə pulsuz tullantı atmaq hüququnun olması ilə əlaqədardır. Ölkə üçün vahid norma həddinin müəyyən edilməsi zamanı müxtəlif regionlarda ekoloji problemlərin kəskinliyində müxtəliflik, həmçinin, müxtəlif müəssisələrin son hədd şəxsi məsrəflərində əhəmiyyətli müxtəliflik nəzərə alınmır. Buna görə də vahid çirklənmə səviyyəsinin əldə olunması ilə bağlı məsrəflər ayrı-ayrı müəssisələrin və bütövlükdə cəmiyyətin kifayət qədər itkisinə səbəb ola bilər, belə ki, xüsusi sektorda olan müqayisəli üstünlük istisna olunur. Həmçinin, standartların müəyyən edilməsi istehsalçıları mövcud çirklənmə səviyyəsini azaltmağa stimullaşdırmır.

Tullantılar üçün ödəniş sisteminin yaradılması daha böyük çevikliyə malikdir. Tullantılar üçün ödəniş – ətraf mühiti çirkləndirən hər bir tullantı vahidi üçün müəssisədən tutulan haqqdır. Bu sistem zərərli tullantıların həcmnin azaldılmasına xidmət edir, bunu AFR-nın təmsalında aydın görmək olar.

Şək. 1.5.5. Ətraf mühiti çirkləndirmə hüquqi.

Təbiətdən ödənişli istifadə təbiəti mühafizə fəaliyyətinin iqtisadi stimullaşdırma sisteminin xarakterini müəyyən edir. Bu sistem istehsalçı və istehlakçının ekoloji baxımdan “balanslaşdırılmış” fəaliyyətinə və bu məqsədlə tələb və təklif mexanizmlərindən istifadəyə şərait yaratmalıdır. İqtisadi stimullaşdırma sisteminə vergi qoyma, subsidiyalaşdırma, təbiəti mühafizə fəaliyyətinin güzəştli kreditləşdirilməsi, təbiəti mühafizə fondlarının sür’ətli amortizasiyası kimi istiqamətləri daxil etmək olar.

Ən geniş istifadə olunan və səmərəli vasitə kimi vergilər hesab olunur. İqtisadi (yaşıl) vergilər ən azı iki məsələni həll etməlidir:

1) məhsulun dəyərini məsrəflərə və ətraf mühitə dəyən ziyanə nəzərən daha adekvat etmək;

2) iqtisadi ziyanın bütün cəmiyyət tərəfindən deyil, çirkəndiricinin özü tərəfindən kompensasiya edilməsinə şərait yaratmaq. “Yaşıl” vergilər həm ekoloji balanslaşdırılmış istehsal və fəaliyyət növləri üçün stimullaşdırıcı, həm də təbiət tutumlu fəaliyyət növləri üçün “zəiflədici” rol oynaya olar. Burada dövlət vergilər vasitəsilə qiymətə tə’sir edərək yalnız müəyyən təkan yaradır, bütün qalan iş isə bazar mexanizminin üzərinə düşür. Buna istehsalçı və istehlakçının fəaliyyətinə, məhsulun ekoloji təmizliyindən asılı olaraq ona tələb və təklifin səviyyəsinə tə’sir etməni aid etmək olar.

Ümumi şəkildə istehsalçılar üçün vergi güzəştləri təbiəti mühafizə fəaliyyətinin, fəaliyyət növünün ekolojiyyətinin uçuotu baxımından müəyyən olunmalıdır. Səmərəli təbiəti mühafizə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı vergiyə cəlb edilən mənfəətin təbiəti mühafizə məqsədilə xərclənən məbləğ qədər azaldılması məqsədəuyğun olar.

Bə’zi hallarda vergi qoyma tətbiq olunmaya da bilər. Məsələn, ekoloji fondlar vergidən tamamilə azaddır. Bu siyasəti öz istehsalında müxtəlif növ utilləşdirilmiş təkrar ehtiyatlardan istifadə edən müəssisələr üçün də həyata keçirmək olar.

Vergi sisteminin ekoloji istiqamətində dörd aspekti fərqləndirmək olar: sahə, texnoloji, ərazi, məhsul.

İqtisadiyyatın sabit inkişaf tipinə, ekologiyalaşmaya və struktur dəyişikliyinə keçid şəraitində vergi sistemi təbiəti

istismar edən sahə və sektorlar üçün daha yüksək vergilər tətbiq etməlidir. Bu halda vergilər təbiət tutumlu fəaliyyəti əzən və ya onu ekoloji balanslaşdırılmış fəaliyyətə çevirən press kimi çıxış edir. Öz növbəsində e'maledici, xidmətedici, infrastruktur sahələri üçün onların inkişafını stimullaşdıran aşağı vergi səviyyəsi tətbiq olunmalıdır. Belə vergi sistemi təbiətdən istifadənin iqtisadi mexanizminin stimullaşdırıcı və ciddi tipləri üçün xasdır.

Aşağı vergi səviyyəsi qənaətedici və aztullantılı texnologiyadan istifadə edən müəssisələr üçün tətbiq edilməlidir.

Vergiqoymanın ərazi aspekti də mövcuddur. Ərazi reabilitasiyası və ya əlavə ekoloji məsrəflərlə bağlı bütün fəaliyyət növləri üçün problemlə ekoloji vəziyyətə malik ərazilərə ekoloji təmiz rayonlarla müqayisədə daha aşağı vergilər nəzərdə tutulmalıdır.

Ekoloji xidmətlər həyata keçirən, həmçinin ekoloji baxımdan faydalı avadanlıq və material istehsal edən dövlət müəssisələri, şəxsi müəssisələr və təşkilatlar üçün vergidə güzəşt edilməlidir. Etiləşdirilmiş benzin, pestisid, enerji tutumlu texnika, ozondağıcı preparatların ekoloji baxımdan təhlükəli məhsulu ilə bağlı müəssisələrə yüksək vergilər tətbiq olunur.

Təbii ehtiyatlarla bağlı vergilərin təkmilləşdirilməsi vergi sisteminin xüsusi aktualıq kəsb edən məsələlərindən biridir. Hazırda dünyanın və Azərbaycanın müasir vergi sistemlərində əsas diqqət hər şeydən əvvəl əhalidən, gəlirdən, əlavə dəyərdən tutulan vergilərə yönəlmişdir. Təbiətdən istifadəyə görə ödəniş büdcə gəlirinin yalnız bir neçə faizini təşkil edir. Bununla da müəyyən mə'nada təbiəti istismar fəaliyyəti genişlənir. Vergilərin ümumi məbləğinin saxlanması şərti ilə təbiəti mühafizə, təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqi ilə bağlı ödəniş, "yaşıl" vergilərin bu məbləğdə olan payının kəskin olaraq artıma doğru dəyişməsi məqsədəuyğun olardı. Bə'zi qiymətləndirmələrə görə bu pay artaraq dövlət büdcəsi gəlirinin 30-50%-ni təşkil etməlidir. Bu , ətraf mühitə olan tə'sirin, təbii ehtiyatların tükənməsinin daha düzgün uçotunu aparmağa imkan verəcək və iqtisadiyyatın təbiət tutumluğunu aşağı salmaq üçün stimula yaradacaqdır.

Təbiətdən istifadənin iqtisadi mexanizminin mühüm elementi ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə ödənişdir. Bu

ödənış müəssisə və təşkilatların fəaliyyəti zamanı yaranmış ekoloji-iqtisadi ziyanın kompensasiya edilməsinə yönəlmişdir. Amma bildiyimiz kimi, indi o, ziyanın yalnız müəyyən hissəsini kompensasiya edir. Çirkləndirməyə görə ödəniş çirkləndirici müəssisələrin cəzalandırılması və “çirkləndirici ödəyir” prinsipinin realizasiyası üçün vasitədir.

Adətən üç ödəniş növündən istifadə olunur:

- atmosferə atılan çirkləndirici maddələrə görə;
- su obyektlərinə və ya yerli relyefə çirkləndirici maddələrin atılmasına görə;
- tullantıların yerləşdirilməsinə görə.

Ətraf mühitə göstərilən təsirdən asılı olaraq iki növ ödəniş normativi müəyyən olunur: təbii mühiti çirkləndirən çirkləndirici maddələrin (tullantıların) məhdud həddi çərçivəsində və bu həddin keçilməsinə görə. Sonuncu halda ödənişin məbləği bir neçə dəfə artır. Ödəniş mənbəyinin yaranma mexanizmi mühüm məsələlərdən biridir. Çirklənmə normativi həddində olan ödənişlər maya dəyərinə daxil edilərək istehlakçı tərəfindən ödənilə bilər. Normadan yüksək ödənişlər müəssisələrin gəliri hesabına formalaşır ki, bu da onların rentabelliyyətinin azalmasına səbəb olur. Belə ödəniş sistemi kifayət qədər yüksək normativlərin müəyyən olunduğu halda istehsalçıda çirkləndirməni minimallaşdırmaq üçün stimül yaradır. Müasir normativlər kifayət qədər aşağıdır, amma onların mövcudluğu iqtisadiyyatın ekoloji məhdudiyətlərə adaptasiyası üçün yeni şəraitin yaranmasında mühüm rol oynayır. Digər stimullaşdırıcı faktor – ödəniş məbləğində uçot imkanı və bununla da müəssisənin təbiəti mühafizə işlərinə (müxtəlif növ təmizləyici qurğuların, filtrlərin tikintisi, torpağın məhsuldarlığının qorunması ilə bağlı işlər) sərf etdiyi xərclərin azalmasıdır. Təbii ehtiyatlar bazasının yaradılması ehtiyatların məhdudluğu və ya onların satışından külli miqdarda vəsait əldə etmək imkanı zamanı daha məqsəduyğundur. Bu, Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlər ehtiyatına malik olduğu, lakin onların rasionel istifadəsi və qorunması məqsədilə vəsait çatışmamazlığı halı üçün daha da aktualdır. İnkişaf etmiş ehtiyat bazarı xarici kapitalın təbiəti istismar edən sahələrə aktiv cəlb edilmə imkanını yarada bilər. Təbii ehtiyatlar birjasının yaradılması, Azərbaycan və xarici iş

adamları üçün təbii ehtiyatlar, ciddi ekoloji nəzarət və kompleks ekoloji ekspertiza şəraitində təbii ehtiyatların e'malı imkanını yaradan hərəracların keçirilməsi təbiətdən istifadədən alınan dövlət və regional gəlirlərin kifayət qədər artımına səbəb ola bilər. Təbii ehtiyatlar bazarı (hər şeydən əvvəl torpaq üçün investisiya almaq imkanı verən ipoteka sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutmalıdır.

Qiymətəmələgəlmənin təkmilləşdirilməsi problemi iqtisadiyyatda, əsasən isə təbiəti istismar edən sahələrdə təbiətdən istifadənin təkmilləşdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu problemin iki aspektini fərqləndirmək olar. Əvvəla, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə problemləri, aztullantılı texnologiyanın tətbiqinin təbii ehtiyatlara olan aşağı qiymət, ehtiyatların qorunmasının qeyri-səmərəliliyi ilə qarşılaşması. Belə şəraitdə təbii ehtiyatların qiymətinin yüksəldilməsi, ekoloji faktorların təbiəti istismar edən sahələrin istehsal etdikləri məhsulun qiymətində tam dolğunluğu ilə uçotu təsərrüfatda ehtiyata qənaət rejimə keçidi stimullaşdırıla bilər. İkincisi, qiymət məhsulun ekoloji təmizlik səviyyəsini düzgün əks etdirməlidir. Ekoloji baxımdan təmiz məhsul daha aşağı qiymətə malik olmalı və istehlakçı tərəfindən istehsalı ətraf mühitin çirklənməsi ilə nəticələnən digər məhsullarla müqayisədə ona üstünlük verilməlidir. Bu halda ekoloji baxımdan təhlükəli məhsullara vergi qoyulmalı, ekoloji təmiz məhsulların istehsalçı və istehlakçıları üçün isə güzəşt sistemini tətbiq etmək lazımdır.

Ətraf mühitin mühafizəsinin əsas maliyyələşdirmə mənbəyi kimi ekoloji fondlar çıxış edir. Belə fondların yaradılmasında əsas məqsəd – dövlət büdcəsindən asılı olmayan təbiəti mühafizə məqsədli mərkəzləşdirilmiş maliyyələşdirmə mənbəyinin yaradılmasıdır. Bu fondlar dövlətin ekologiya məqsədli məsrəflərini tamamlayan maliyyə strukturları kimi yaradılır. Ekofondların yaranma mənbəyi əsasən müəssisələrin tullantılara, çirkləndirici maddələrə və tullantıların yerləşdirilməsinə görə ödənişləri, qəza tə'yinatlı çirklənmələrə görə cərimə ödənişləri, müəssisələr tərəfindən təbiəti mühafizə qanunvericiliyini pozan zaman ekoloji ziyanın ödənilməsi üçün vəsaitlər və könüllü ödənişlərdən ibarətdir. Tədqiqata əsasən,

ekoloji fondların maliyyəsinin 80-85%-i mühitin çirkləndirilməsinə görə ödənişlərdən ibarətdir.

Çirkləndirmə hüququ satışının bazar mexanizminin inkişafı böyük perspektivə malikdir. Bu bazar əsasən ABŞ-da inkişaf etmişdir. Dövlət müəyyən sahə üzrə zərərli tullantıların həcmi müəyyən edərək onu hərracda lisenziya formasında satır. Tutaq ki, dövlət zərərli tullantıların həcmi 1500 kq-dan 1000 kq-a endirmək istəyir, bu zaman o, hər biri 1 kq tullantı atmaq hüququ verən 1500 deyil, yalnız 1000 lisenziya satmalıdır. Bu ticarətin sadə sxemi belədir. Məhdud ərazi çərçivəsi üçün çirkləndirici maddələrə müəyyən məbləğ limiti müəyyən olunur və bu limiti yeni tikinti şəraitində kecmək qadağan edilir. Belə bir şəraitdə yenicə tikilən və ya öz istehsalını genişləndirmək istəyən yenidən qurulan müəssisə ətraf mühitin çirkləndirilməsinin artırılması ilə bağlı ciddi ekoloji problemlərlə qarşılaşır. Bununla da müəssisə qarşısında seçim durur: ya keyfiyyətli təmizləyici sistemdən istifadə etmək, ya da digər müəssisədən əlavə çirkləndirmə hüququ satın almaq. Əlbəttə ki burada həlledici rolunu hər iki hala sərf oluna biləcək maliyyə məsrəflərinin müqayisəli təhlili oynayır. Əgər müəssisənin özünün keyfiyyətli təmizləyici sistemdən istifadə etmək imkanı baha başa gəlsə, onda onun bundan az olan məsrəfi çirkləndirmə hüququnun satın alınması şəklində qonşu müəssisəyə verməsi daha səmərəli ola bilər. Bunun müqabilində qonşu müəssisə öz təmizləyici sistemini təkmilləşdirərək çirklənmənin həcmi azaldır. Nəticədə çirklənmənin ümumi miqdarı dəyişməz qalır, ətraf mühitin mühafizəsi üçün sərf olunan məsrəf isə azalır.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ən qədim və yoxlanılmış vasitələrdən biri girov sistemi və ya «girov-qaytarış» sistemidir. Bu hamıya yaxşı tanış olan bir sistemdir, əgər alınan əmtəənin müqabilində sonradan qaytarılacaq əlavə dəyər ödənilirsə, bu həmin sistemə aiddir. Sadə olmasına baxmayaraq bu mexanizm ətraf mühitə atılan tullantıları (o cümlədən toksiki) azaltmağa, utilizasiya hesabına külli miqdarda vəsait və ehtiyata qənaət etməyə imkanı verir.

İldən-ilə qəzalar nəticəsində ətraf mühitin çirklənmə problemi artır. Təksə neft borularında olan qəzalar külli

miqdarda ekoloji-iqtisadi ziyanla nəticələnir. Ekoloji qəzaların nəticələrinin aradan qaldırılmasının mümkün iqtisadi mexanizmi ekoloji sığorta – müəssisələrin məs'uliyət sığortasıdır. Sığorta kompaniyaları bir sıra iqtisadi məsələləri həll etmək imkanı verir: ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində sığortalanmış müəssisə və ya üçüncü şəxsdə yaranmış ziyanı kompensasiya etmək, qəzaların qarşısını almaq məqsədilə sərf olunan məsrəflərin yüksəldilməsi, Sığorta Fondunda toplanan pul vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyini yüksəltmək.

1.6. İQTİSADI ARTIM MODELİNDƏ EKOLOJİ FAKTORUN ROLU.

İnflyasiya, işsizlik və iqtisadi artımın sür'ətləndirilməsi üsullarının işlənilib hazırlanması iqtisadiyyat elminin qarşısında duran mühüm problemlərdəndir. Əvvəlki bölmələrdə biz işsizlik və inflyasiya barədə mə'lumatları statik formada öyrənmişik.

İndi isə iqtisadi artımın dinamikasını təhlil edək [5,14].

İqtisadi artım və ya inkişafda olan iqtisadiyyat əhalinin ən zəruri ehtiyaclarını ödəmək üçün adambaşına düşən ümumi milli məhsulun artması ilə xarakterizə olunur. Buna görə də iqtisadi artımı ölçərkən təkcə ümumi milli məhsul (ÜMM) yox, həm də adambaşına düşən milli gəlir də nəzərə alınmalıdır. İqtisadi artım istehsal olunmuş əmtəə və xidmətlərin artmasını göstərir. Bu da öz növbəsində istehsal olunan mallara təklifin və əhalinin gəlirlərinin artması ilə şərtlənir. Bütün bunların tə'siri nəticəsində istehlak artımı müşahidə olunur. Deməli, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq hər bir vətəndaşın bu inkişafdan əldə etdiyi pay bir o qədər böyük ola bilər.

İqtisadi artım illik artım templəri ilə ölçülür (%-lə), yə'ni cari və keçən ilin ÜMM göstəricilərinin fərqi keçən ilki ÜMM kəmiyyətinə bölünür (%-lə):

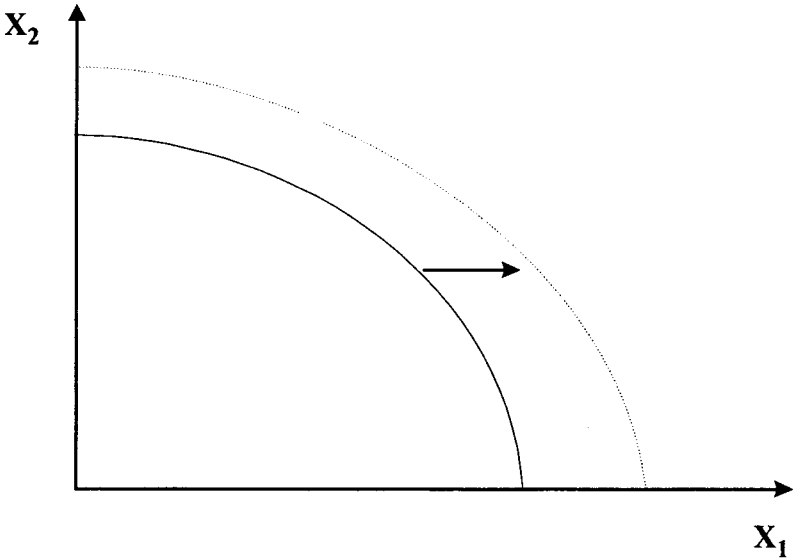
$$\frac{y_t - y_{t-1}}{y_{t-1}} \cdot 100\%$$

Ekoloji balansın pozulmaması üçün iqtisadi artım templəri stabil olmalıdır, məsələn ildə 1-3 %.

İqtisadi artım təklif, tələb və bölgü faktorlarından asılıdır. Təklif faktorlarına aşağıdakılar aiddir:

- a) təbii ehtiyatların kəmiyyət və keyfiyyəti;
- b) əmək ehtiyatlarının kəmiyyət və keyfiyyəti;
- v) əsas kapitalın həcmi;
- q) istehsal texnologiyaları.

Yuxarıda sadalanan faktorlardan heç olmazsa birinin artması və ya güclənməsi səmiiyyətin iqtisadi potensialını xarakterizə edən istehsal imkanları əyrisini özünə paralel olaraq sağa doğru hərəkət etdirir (şək. 1.6.1.)

Şək. 1.6.1. İstehsal imkanları əyrisinin sürüşməsi

Tələb faktorları mövcud ehtiyatlardan tam istifadə ilə əlaqəlidir. Bu da ümumi xərclərin artmasını tələb edir. Bölgü faktorları iqtisadi artımın səbəblərini ehtiyatların artan həcmində optimal bölgüsündə görür. Bütün bu səbəblər iqtisadi artımın iki növünün mövcudluğuna gətirir:

a) **ekstensiv**, yə'ni istehsal həcminin artırılması üsulu. Bu üsul yeni xərclər tələb edir. Bu yolda istehsalın həcmi çəkilən xərclərlə düz mütənasibdir:

$\lambda Y = F(\lambda K, \lambda L) = \lambda F(K, L)$ – istehsal funksiyasının bircinslik xüsusiyyəti;

b) **intensiv üsulu**, yə'ni istehsalı daha səmərəli təşkil etmək yolu (istehsal faktorlarını artırmadan onlardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə xarakterizə olunur). Belə olan halda istehsal funksiyası

$$Y = AF(K, L)$$

şəklində ifadə olunur.

Burada müsbət A əmsalı istehsal faktorlarının ümumi məhsuldarlığını göstərir, belə ki, əgər istehsal faktorlarının məsrəfi artmırsa, ümumi məhsuldarlıq isə 1% artarsa, onda istehsalın da həcmi 1% artar.

İndi isə iqtisadi artımın aşağıdakı, kifayət qədər sadə modeli üzərində əsas istehsal faktorlarının, onların əsasında yaranan məhsul buraxılışının, istehlak və investisiyanın zamandan asılı “hərəkətini” öyrənək.

Hər hansı t ili üçün işləyən əhalinin sayını - L_t , kapital miqdarını, yəni istehsal fondların həcmi K_t ilə işarə edək (bu modeldə istehsal fondları dedikdə yalnız əsas fondlar nəzərdə tutulur). Onda məhsul buraxılışını istehsal funksiyasının köməyi ilə aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik.

$$Y_t = F(K_t, L_t) \quad (1.6.1.)$$

Burada Y_t – t -ci ildə istehsal olunan məhsulun həcmidir. Hesab olunur ki, Y_t bütün t -ci il ərzində toplanır və $(t+1)$ -ci ildə istehlaka və yığıma sərf olunur.

Onda

$$Y_t = I_{t+1} + C_{t+1} \quad (1.6.2.)$$

Aydındır ki, əgər K_{t-t} ilinin əvvəli üçün olan istehsal fondunun miqdarıdırsa, onda növbəti $(t+1)$ -ci ilin əvvəlinə

onlardan yalnız αK_t hissə qalar. Burada α - fondların saxlanma əmsalı, $(1-\alpha)$ isə sıradan çıxma əmsalıdır ($0 < \alpha \leq 1$).

Fərz edək ki, istənilən ildəki fondların miqdarı məhz həmin ildəki investisiya qoyuluşu miqdarı ilə mütənasibdir. Onda fondların “hərəkət” tənliyi aşağıdakı şəkildə yazılar:

$$K_{t+1} = \alpha K_t + \gamma I_{t+1} \quad (1.6.3.)$$

Burada γ – mütənasiblik əmsalıdır ($0 < \gamma \leq 1$).

İnvestisiya dedikdə, adətən, ölkə daxilində və ya xarici ölkələrdə bu və ya digər müəssisənin tikintisinə uzunmüddətli kapital qoyuluşu başa düşülür. Digər tərəfdən, fərz etmək olar ki, cari t ilindəki Y_t – məhsul buraxılışı miqdarı ilə növbəti $(t+1)$ -ci ildəki K_{t+1} – fond həcmi arasında asılılıq mövcuddur:

$$K_{t+1} = f(Y_t)$$

Burada f – asılılığın xarakteridir.

$K_{t+1} = K_t$ halında xalis investisiyalar olunmur. Əgər $K_t > K_{t+1}$ olarsa, onda yeni ildə fondların aşınması bərpa olunmazdır, $K_{t+1} > K_t$ halında müsbət xalis investisiyalardan danışmaq mümkündür.

Nəzərə alsaq ki, I_{t+1} investisiyası t ilindəki Y_t istehsal həcmnin bölgüsü nəticəsində alınır və f funksiyasının xəttiliyini fərz edərək

$$K_{t+1} = \alpha \cdot Y_t$$

bərabərliyini yazmaq olar.

Burada α əmsalı akselerator (“sür’ətləndirici”) adlanır. Faiz norması ilə investisiyalar arasındakı əlaqəni statik formada əks etdirən Keynes multiplikatorundan fərqli olaraq, akselerator $(t+1)$ -ci ilin yeni fondlarının əvvəlki, yə’ni t -ci ildə əldə olunan məhsul miqdarından asılılığını göstərir. Hər iki anlayışı əlaqələndirərək, aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar: dinamik nöqtəyindən, baxılan müddətdə milli gəlirin artmasını gücləndirən investisiyalar müəyyən müddətdən sonra fondlara çevrilir.

İndi isə nisbi göstərici olan istehlakın xüsusi çəkisi anlayışını daxil edək:

$$\omega = C/L$$

Burada C – istehlak, L – işləyən əhalinin sayıdır. Onda istənilən t ili üçün

$$C_t = \omega_t \cdot L_t \quad (1.6.4.)$$

Bu modeldə fərz edirik ki, a , g əmsalları və F istehsal funksiyası baxılan müddətdə dəyişməzdir, yə'ni elmi-texniki tərəqqinin imkanları nəzərə alınmır.

Onda (1.6.1.) – (1.6.4.) münasibətlərini ödəyən (K_0, L_0) , (K_1, L_1) , ..., (K_t, L_t) , ... ardıcılığı iqtisadi inkişafın trayektoriyası adlanır. Baxılan model qapalı deyil, belə ki, eyni bir başlanğıc (K_0, L_0) vəziyyətindən iqtisadiyyatın mümkün inkişaf yollarını təsvir edən müxtəlif trayektoriyalar çıxa bilər. Bu trayektoriyalardan birinin seçilməsi yalnız modelin qapanmasından sonra mümkündür. Modelin qapalı olması üçün L_t , I_t və ya c_t kəmiyyətlərinin seçilmə qanunauyğunluğu, məsələn, $L_t = L_0 \cdot e^{kt}$ (k – artım əmsalındır), və ya $L_{t+1} = \eta L_t$ ($\eta > 0$) və s. münasibətlər nəzərə alınmalıdır.

Modelin qapanmasını optimal yanaşma əsasında da həyata keçirmək mümkündür, belə ki, optimizator rolunda tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi inkişafın əsas parametrlərinin optimal qiymətlər alması üçün bütün vəsaitlərdən istifadə edən dövlət çıxış edir.

Makroiqtisadi artım modellərinin hazırlamasında ekoloji faktorları, cəmiyyətlə ətraf mühitin qarşılıqlı münasibətini nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, istehsala çirklənmənin əsas mənbəyi kimi baxılırsa, onda tədqiqat obyektı, təbiəti mühafizə xərclərini nəzərə almaqla, istehsal və istehlak arasındakı uyğunluqların müəyyənləşdirilməsi olmalıdır. Bu da nəticədə öz ifadəsini Y – məhsul buraxılışında tapır. İqtisadi artım ekoloji problemi daha da kəskinləşdirir; belə ki, maddi istehsalın intensivləşməsi prosesi ətraf mühitə təsirin artmasına gətirib çıxarır. Bu isə öz növbəsində ekoloji tarazlığın istər lokal (regional), istərsə də qlobal (məsələn, ölkə miqyasında)

Sosial – iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri

səviyyədə pozulmasına səbəb olur. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, iqtisadi artım modelinin tam analizi ekoloji faktorun nəzərə alınması şərti ilə həyata keçirilməlidir.

U_t ilə ətraf mühitin t ilindəki çirklənməsinin həcmi ni işarə edək. Onda istehsal funksiyasını aşağıdakı şəkildə göstərmək olar:

$$Y_{t+1} = F(K_t, L_t, U_t) \quad (1.6.5.)$$

Fərz edək ki, çirklənmənin həcmi istehsal olunmuş məhsulun həcmi ilə düz mütənəsbdir və onun müəyyən ϵ ($0 < \epsilon < 1$) hissəsini təşkil edir (çirklənmə ilə məhsulun həcmi eyni vahidlə ölçülür). Nəzərə alsaq ki, təbiət müəyyən qədər özünü təmizləmə qabiliyyətinə malikdir, onda U_t çirklənməsindən $(t+1)$ – ci il üçün μU_t hissə qalar ($0 < \mu < 1$).

Digər tərəfdən, Y_{t+1} istehsalı yeni ϵY_{t+1} istehsalı yeni ϵY_{t+1} çirklənməsini doğurar. Fərz edək ki, təbiəti çirklənmədən mühafizə etmək üçün istehsal olunmuş məhsulun müəyyən V_t hissəsi ayrılır. Əgər $\Omega(V_t)$ ilə V_t məhsul həcmindən təbiəti mühafizə üçün uyğun pay effekti funksiyasını işarə etsək ($0 < \Omega(V_t) < 1$), $(t+1)$ -ci ildə çirklənmənin U_{t+1} həcmi aşağıdakı bərabərliklə təsvir olunur:

$$U_{t+1} = \mu U_t + \Omega(V_t) \epsilon Y_{t+1} \quad (1.6.6.)$$

Ekoloji faktorun nəzərə alınması nəticəsində $(t+1)$ -ci ildə istehsal olunmuş bütün məhsul S_{t+1} istehlakına, I_{t+1} – yığımina və V_{t+1} – təbiəti mühafizə xərclərinə bölünür:

$$Y_{t+1} = I_{t+1} + C_{t+1} + V_{t+1} \quad (1.6.7.)$$

Əsas məsələ Y_{t+1} məhsulunun yuxarıdakı bərabərlikdə göstərilən kəmiyyətlər arasında pay bölgüsünün müəyyənləşdirilməsidir.

Tutaq ki, $\lambda_{i,t+1}$ ($i=1, 2, 3$) kəmiyyətləri Y_{t+1} -in uyğun pay bölgülərinin əmsallarıdır, yə'ni:

$$I_{t+1} = \lambda_{1,t+1} Y_{t+1}, c_{t+1} = \lambda_{2,t+1}, V_{t+1} = \lambda_{3,t+1} Y_{t+1} \quad (1.6.8.)$$

Aydındır ki,

$$\lambda^i_{t+1} \geq 0 \quad (i = 1, 2, 3) \quad \text{və} \quad \sum_{i=1}^3 \lambda^i_{t+1}$$

Müəyyən təbii şərtlər daxilində (1.6.5.)- (1.6.8.) münasibətləri ekoloji-iqtisadi makromodeli təsvir edir. Bu modeldə optimal trayektoriyanın qurulması yuxarıda göstərilən şərtləri ödəyən λ^i_{t+1} idarəedici parametrlərin seçilməsindən asılıdır.

Qeyd edək ki, baxılan modeldən iqtisadiyyatın inkişafı üçün proqnoz variant kimi də istifadə etmək olar.

Bölmənin sonunda iqtisadi səmərəliliklə bağlı müəssisə fəaliyyətinin optimal davranış modeli ilə tanış olaq [17].

Müəssisənin istehsal fəaliyyəti onun texnoloji xüsusiyyətlərindən (ehtiyat tutumu, əmək tutumu və s.), bazar xüsusiyyətlərindən (qiymət, əmək haqqı və s.) və vergilərdən asılıdır. Nəticəsi vergi səviyyəsindən yə'ni, müəssisələrin istehsal fəalliyətdən asılı olan fiskal siyasət yeridən dövlət müxtəlif müəssisələr üçün müxtəlif vergi növləri müəyyən edir. Bu vergilərin müəyyən olunmasında nəzərə alınan faktorlardan biri ekoloji faktordur. Hər bir müəssisə öz istehsal fəaliyyətinin optimal planlaşdırılması üçün onunla bağlı bütün müsbət və mənfi nəticələri nəzərə almalıdır. Ətraf mühitin çirklənməsini, təbii ehtiyatların, bə'zi bitki və heyvan növlərinin tükənməsini özündə əks etdirən ekoloji faktor təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə mənfi tə'siri zamanı uçota alınır. İstehsal fəaliyyəti ətraf mühitdə heç bir mənfi tə'sir doğurmayan müəssisələr ekologiyayla bağlı məsrəflərdən azaddır, bunun əksinə olaraq, istehsal fəaliyyəti havada, suda, təbii ehtiyatlarda öz mənfi tə'sirini büruzə verən müəssisələr bunun muqabilində ödəniş həyata keçirməyə borcludur. Mənfi tə'sirləri nəzərə alaraq belə müəssisələr öz istehsal fəaliyyətlərini elə planlaşdırmalıdırlar ki, eyni istehsal həcmi şərti ilə ətraf mühitə dəyən mənfi tə'sir minimallaşdırılsın.

Müəssisə fəaliyyətinin klassik optimallaşdırma modeli x -istehsal həcmi dəyişməklə gəlirin kəmiyyətinin maksimallaş-

dırılmasını nəzərdə tutur. Bu halda səmərəlilik kriteriləri kimi π_1 təmiz gəlir və π_2 balans gəliri çıxış edirlər:

$$\pi_1(x) \rightarrow \max \quad (1.6.9.)$$

$$\pi_2(x) \rightarrow \max \quad (1.6.10.)$$

Şəxsi sahibkar tərəfindən idarə olunan müəssisə halında bu meyarlar real vəziyyəti düzgün əks etdirir. Lakin müəyyən hallarda q buraxılış həcminin maksimallaşdırılma meyarı fəal və əsas ola bilər.

$$q(x) \rightarrow \max \quad (1.6.11.)$$

Belə vəziyyət təchizat bazarında inhisarçılığa can atan müəssisələr üçün xarakterikdir.

İstehsal fəaliyyətinin səmərəliliyini rentabellik göstəricisi ilə əks etdirmək olar.

$$\pi_1(x) / R(x) \rightarrow \max \quad (1.6.12.)$$

$R(x)$ – gətirilmiş sərfəldir.

Rentabellik göstəricisinin maksimallaşdırılması üçün müəssisələr öz məsrəflərini minimallaşdırmağa çalışırlar. Müəssisənin istehsal proqramının hazırlanmasında bu sadə məsələyə diqqət yetirilməlidir – (π) potensial gəlirlərin (s) məsrəflərdən yüksək olması:

$$\pi - s > 0 \quad (1.6.13.)$$

İqtisadiyyatda bu mexanizm məsrəf və gəlirlərin pul ifadəsində qarşı qoyulması və ya istehsal proqramının iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən olunması kimi çıxış edir. Belə yanaşma “məsrəf-gəlir” analizi adını almışdır. Beləliklə, iqtisadi səmərəliliyi məhdud ehtiyatların optimal istifadəsi kimi qəbul etmək olar.

İqtisadi səmərəliliyi adətən layihənin həyata keçirilməsindən alınan gəlirin artımını əks etdirən məsrəf və səmərəliliyin nisbəti kimi təyin edirlər. Məsrəf kimi kapital qoyuluşu göstəricisi qəbul edilir ki, bu da özündən alınan səmərəliliyə qarşı qoyulur. Nəticədə alınan əmsal normativ əmsalla müqayisə edilir ki, bunun əsasında layihənin səmərəliliyi barədə nəticə çıxarılır.

Əgər çoxillik istehsal layihəsi nəzərdən keçirilərsə, indeksləşdirmə faktorundan istifadə etmək vacibdir. Bu faktor cari pul məbləğini gələcək pul məbləği ilə müqayisə etməyə imkan verir. Aşağıdakı düsturun köməyi ilə gələcək dəyəri cari dəyerdə ifadə etmək olar:

$$PV = \frac{\pi t}{(1+r)^t} \quad (1.6.14.)$$

r – indeksləşdirmə əmsəlidir.

Belə yanaşma məsrəf və gəlirlərin zaman üzrə müqayisəsi üçün də tətbiq edilir. Zaman faktorunun uçuğu ilə (1.6.13.) və (1.6.14.) nisbətlərini aşağıdakı şəkildə yazmaq olar:

$$NPV = \sum_{t=0}^n \frac{\pi_t - c_t}{(1+r)^t} \quad (1.6.15.)$$

(1.6.15.) düsturu zaman üzrə dəyişən məsrəf və gəlirləri müqayisə etməyə imkan verir. İqtisadiyyatda bu nisbət layihələrin səmərəliliyini ölçülmə vasitəsi kimi geniş yayılmış və təmiz cari dəyər kimi (NPV) tanınmışdır. Təmiz cari dəyər göstəricisi 0=dan böyük olduğu halda layihə səmərəli hesab olunur və onun həyata keçirilməsi məqsədə uyğundur. Başqa sözlə zaman faktorunun uçuğu ilə məcmu gəlirlər məcmu məsrəflərdən böyük olmalıdır. Gəlir və arasındakı fərq layihənin həyata keçirilməsindən alınan mənfəət kimi təyin olunur.

Müəssisənin xalis gəliri π sadə şəkildə belə təsvir oluna bilər:

$$\pi = (1-\alpha) [(1-\beta)(px-cy) - (1+\gamma) WL - pk] \quad (1.6.16.)$$

Sosial – iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri

x – müəssisənin istehsal etdiyi məhsul həcmnin natural göstəricisi;

p – dövriyyə vəsaiti vahidinin orta qiyməti;

L – müəssisənin işçilərinin sayı;

W – işçilərin orta əmək haqqı;

K – əsas kapitalın dəyər ifadəsində həcmi;

p – amortizasiya norması;

α – gəlir vergisi;

β – əlavə dəyər vergisi;

γ – əmək haqqına sosial ayırmalardır.

**FƏSİL 2.
SOSIAL – İQTİSADİ İNKİŞAFIN
MÜASİR PROBLEMLƏRİ.**

**2.1. Gəlir və onun bölgüsü.
İnflyasiya və işsizlik arasındakı qarşılıqlı əlaqə.**

İqtisadiyyat elminin tarixində gəlirlər haqqında bölmə həmişə vacib yerlərdən birini tutmuşdur. XVIII və XIX əsr klassik iqtisadçıları üçün bu bir aksiomdur ki, yenidən yaradılan məhsulun dəyərini cəmi həmişə gəlirlərin cəminə bərabərdir. Ona görə iqtisadçılar milli gəlirdən danışarkən təkcə konkret ölkənin məcmu gəlirini deyil, həmçinin onun milli məhsulunu da nəzərdə tuturlar. Belə ki, gəlirlərin cəmi həmişə məhsulların cəminə bərabərdir və tərsinə.

Sadə bölgü nəzəriyyəsi hələ klassiklər, o cümlədən Marks tərəfindən verilmişdir. Müəssisənin ümumi gəliri onun məhsulunun realizə olunma dəyərinə bərabərdir. Onun bir hissəsi istehsalın bərpasına – əsas kapitalın amortizasiyasına, dövriyyə kapitalının elementlərinin alınmasına yönəlir. Yenidən yaradılan (Marksa görə) və ya əlavə olunan digər hissəsi isə istehsal faktorlarından alınan gəlir kimi bölünür (əmək haqqı, renta, sahibkar gəliri, kredit üçün faiz).

Marksa görə bölgü mexanizmi çox sadədir: əmək haqqı təqricən işçi qüvvəsinin təkrar istehsalının xərclərinə bərabərdir. Qalanları isə istehsal vəsaitlərinin mülkiyyətçiləri arasında bölünən əlavə dəyəri təşkil edir.

Sonrakı nəzəriyyəçilərin (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri) araşdırmalarının nəticəsi bölgü qanunlarının riyazi düstur şəklində verilməsi olmuşdur. Bu nəzəri istiqamətə (marjinalizm) görə gəlirlər hər bir istehsal faktorunun tövhəsinə uyğun olaraq bölünür. Belə ki, əməkdən, torpaq və kapitaldan gələn gəlirin tə'yini faktorun istifadə olunan hər son vahidinin əmələ gətirdiyi dəyərə bərabər olan son məhsulla müəyyən olunur.

Yalnız əmək deyil (Marksın təsdiqlədiyi kimi), bütün istehsal faktorları dəyər yaratdığı üçün onların uyğun gəlirlərə haqqı var. Bu fikri əsas tutan nəzəriyyə son olaraq XX əsrin 2-ci yarısının alimləri tərəfindən inkişaf etdirilmiş və neoklassik

siyasi iqtisadın əsasını təşkil etmişdir. Hal-hazırda bu nəzəriyyə Qərbdə hakimlik edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi və statistik ədəbiyyatlarda “bölgü” termini müxtəlif cür izah edilir.

Funksional bölgü dedikdə gəlirlərin müxtəlif istehsal faktorları (kapital, əmək, torpaq) arasındakı bölgü başa düşülür. Bu, müxtəlif sosial siniflərin (kapital, muzzdlu əmək və torpaq sahiblərinin və s.) gəlirlərinin formalaşmasını göstərir. Bu gəlirlər həlledici mərhələdə, faktorlar bazarında tələb və təklifin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşan istehsal faktorlarının qiymətləri nəticəsində müəyyən olunur.

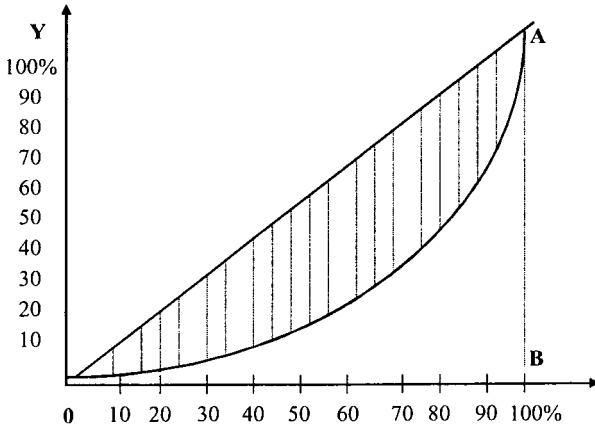
Gəlirlərin mənbəyindən və onların hansı sosial sinfə malik olmasından asılı olmayan (gəlirin həcminə uyğun kəmiyyət bölgüsü) statistik bölgü anlayışı da mövcuddur. Statistika geniş yayılmış üsullardan biri bütün əhalinin siniflərə ayrılması və hər qrupa məcmu gəlirin hansı hissəsinin çatdığını müəyyən etməkdir.

Gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsünün səviyyəsini ölçməyə ümumi şəkildə imkan verən bir neçə statistik göstərici mövcuddur. Onların içərisində ən geniş yayılmışı cini əmsali və Lorens əyrisidir.

Gəlirlərin faktiki bölgüsünü ölçmək üçün əhalinin hər qrupuna ümumi gəlirin hansı hissəsinin düşməsinə göstərən Lorens əyrisindən və cini əmsalından istifadə edilir ki, bu da konkret ölkədə iqtisadi bərabərsizlik səviyyəsi haqqında mühakimə yürütməyə imkan verir.

Lorens əyrisini qurmaq üçün absis oxunda əhali qrupları faizlərlə (10%, 20%, 30%, ...), ordinat oxunda isə gəlir faizlərlə (gəlir məbləğinin ümumi həcmi və bütün əhalinin sayı 100%-hesab edilir) göstərilir.

OA tənbləni ideal variantı təsvir edərək əhalinin bütün qrupları arasında gəlirin müntəzəm paylanmasını göstərir. Ancaq real bölgü bu düz xətlə heç vaxt üst-üstə düşməyəcək. Mütləq qeyri-bərabər bölgü koordinant oxları ilə üst-üstə düşə bilərdi. Lakin “ən kasib” və “ən varlılar” bazar cəmiyyətində az bir hissəsinə təşkil etdiyi üçün bölgü əyrisi OA diaqonalı ilə üst-üstə düşməyərək gəlirlərin qeyri-müntəzəm paylanması dərəcəsini göstərən əyri (Lorens əyrisi) əmələ gətirəcək.

Şək. 2.1.1. Lorens əyrisi.

Gəlirlərin paylanmasında qeyri-müntəzəmliyin konkret səviyyəsini hesablamaq üçün cini əmsalından istifadə edilir. Bu əmsalın ədədi qiyməti ştrixlənmiş fiqurun sahəsinin OAB-düzbucaqlı bərabəryanlı üçbucağının sahəsinə olan nisbətində bərabərdir. Cini əmsalının sifra yaxın olduğu hal cəmiyyətin “bərabərlik”, əmsalın vahidə yaxın olduğu hal isə “kasıbın çoxluq və hədsiz varlılı azlıq” vəziyyətini təsvir edir. Sivil bazar iqtisadiyyatı gəlirin yenidən bölünməsi sayəsində bu cür əks qütblərin mövcudluğunu istisna edir.

Sosial bərabərsizliyin qiymətləndirməsi üçün ən ümumi göstərici kimi cini əmsalından istifadə edilir. Cini əmsalı 0-la 1 arasında dəyişir. 0-ra yaxın olduqda sosial bərabərsizliyin aşağı səviyyədə, vahidə yaxın olduqda isə yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Cini əmsalı inkişaf etmiş ölkələrdə, məsələn, ABŞ-da 0,329, İsveçdə 0,231, Almaniya 0,356, İsveçrədə 0,287, Yaponiyada 0,270. Həmçinin inkişaf etmiş ölkələrdə bu əmsalın aşağı düşməsi meylli vardır. Eyni zamanda, cini əmsalının vahidə yaxın olması cəmiyyətdə sosial partlayışa zəmin olmasını da göstərir.

İndi isə xarici borc ölçüsü yüksək rəqəmlərlə ifadə olunan ölkələrə nəzər yetirək (cəđ. 2.1.1.).

Azərbaycanda və bir sıra xarici ölkələrdə xarici borc və sosial bərabərsizlik [15]:

Ölkələr	Xarici borcun ümumi həcmi, (mlrd. ABŞ dol.)	Xarici borcun ümumi daxili məhsula nisbəti (%)	Cini əmsalı
Braziliya	111	32	0,601(1995)
Meksika	102	63	0,503(1992)
Argentina	49	46	-
Venesuela	34	51	0,546(1988)
Filippin	28	66	0,429 (1991)
İndoneziya	24	44	0,342(1995)
Nigeriya	22	44	0,450(1993)
Çili	21	101	0,565(1984)
Tailand	18	27	0,462(1992)
Kolumbiya	15	37	0,310(1995)
Azərbaycan	0,6616	16,0	0,360(1998)

Bu cədvələ Rusiyanı da əlavə etmək olar. Belə ki, Rusiyada son məlumatlara görə xarici borcun ümumi həcmi 200 milyard ABŞ dollarını ötüb keçib və ÜDM-yə nisbətən böyük rəqəmlərlə ifadə olunur.

Yuxarıda göstərilən cədvəldəki ölkələrdə və Rusiyada sosial bərabərsizlik də yuxarı səviyyədədir. Məsələn Braziliyada cini əmsalının qiyməti 0,591-rə, Rusiyada isə 1991-ci ildə 0,256 - dan müntəzəm artaraq 1994-cü ildə 0,412-yə bərabər olmuşdur. Son illərdə isə bu rəqəm bir qədər də artmışdır.

Son illərdə Meksika, Rusiya və Braziliyada baş vermiş sıçrayışla maliyyə böhranı həmçinin İndoneziyada baş vermiş proseslər yuxarıda deyilənləri sübut edir. Qeyd edək ki, sosial bərabərsizlik və xarici kapital maliyyə böhranının yaranmasında

deyil, onun qarşısının alınmasında mənfi rol oynayır. Kiçik ölkələrdə isə prosesin qarşısının alınması bir o qədər də çətin olmur. Çünki, böhranın milli valyutanın məzənnəsinin sabit saxlamaq məqsədi ilə valyuta bazarına müdaxilə etməsi tələb edilmir və təklifin tarazlaşdırması heç də böyük həcmdə dönərli valyuta tələb etmir. Nəticə etibarı ilə onun əldə olunması beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilə bilər. Məsələn, 1993-1994-cü illərdə Azərbaycanda manatın güclü devalvasiyasının qarşısı Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə (BVF) əməkdaşlıq şəraitində, onun təklif etdiyi maliyyə stabilliyi proqramına uyğun aparılan fiksə olunan valyuta siyasəti həyata keçirməklə əldə olunmuşdur. Məlumdur ki, bu məqsədlə BVF Azərbaycana güzəştli kreditlər ayırmışdır. Azərbaycanda xarici kapitalın həcmi və onun ÜDM-də çəkisi heç də az deyil, sosial bərabərsizlik də yüksəkdir. Lakin bununla belə 1998-ci ildə Rusiyada baş vermiş maliyyə böhranının, Azərbaycanda manatın kursuna təsirinin qabağını almaq heç də çətin olmamışdır. Milli Bank dönərli valyuta ilə valyuta bazarına müdaxilə edərək böhranın qarşısını ala bilmişdir. Bu məqsədlə Milli Bank öz valyuta ehtiyatından 100 milyondan artıq ABŞ dollarına bərabər vəsait sərf etmişdir. Təbiidir ki, bu həcmdə valyutanın əldə olunması heç də çətin deyil.

Beləliklə, belə nəticəyə gələ bilərik ki, ölkənin maliyyə sabitliyi ilə sosial bərabərsizlik və xarici kapital arasında sıx əlaqə mövcuddur.

İndi isə şəxsi gəlir və onun bölgüsünü nəzərdən keçirək.

Ümumi halda fiziki şəxslərin əldə etdikləri gəlir üç hissəyə – vergilərin ödənilməsinə (T), cari istehlaka (C) və şəxsi yığma (S) bölünür:

$$U = C + S + T$$

Şəxsi gəlirdən tutulan bir sıra vergilər arasında əsas yeri gəlirdən alınan vergi tutur. Ona, əmlakdan, “yüksək gəlir”dən, vergilərdən və s. tutulan vergilən əlavə olunur.

Vergilərin ödənilməsindən sonra yerdə qalan gəlir xalis şəxsi və ya əldə olan gəlir adlanır. Xalis şəxsi gəlir sahibləri onun istehlak və yığım arasında necə bölünməsi problemi ilə üzləşirlər:

$$DI = U - T$$

Burada **DI** – vergilərin ödənilməsindən sonra qalan şəxsi gəlirdir.

Müxtəlif gəlirli ailələr istehlak xərclərinin həm səviyyəsinə, həm də quruluşuna görə fərqlənirlər. Aşağı gəlirli ailələr öz qazanclarının böyük hissəsini maddi ne'mətlərə sərf edirsə, yüksək gəlirli ailələr uzun müddətə istifadə olunan qeyri ərzaq malları və zin'ət əşyaları alırlar.

Şəxsi gəlirin böyük hissəsi şəxsi cari istehlaka yönəldilir.

Istehlak xərclərinin (C) üç əsas istiqaməti ayırd edilir: qısa müddətli istehlak malları, uzun müddətli istehlak malları və xidmətlər (məişət, tibbi, turizm və s.).

Şəxsi gəlir strukturunda yeyinti məhsullarına olan məsrəflərin (xərclərin) xüsusi çəkisi konkret ölkədə yaşayış səviyyəsinin obyektiv göstəricisidir: bu xərclər nə qədər aşağı olarsa, yaşayış səviyyəsi bir o qədər yüksək olar. İqtisadi yüksəliş dövründə uzunmüddətli istehlak mallarına və xidmətlərə tələb artır. Böhran dövründə isə uzunmüddətli istehlak mallarının satışı çətinləşir.

Yığım (S) – gəlirin bir hissəsi kimi müəyyən edilir. O, toxunulmaz qalmaqla istehlak mallarına sərf olunur: ya bank hesabına köçürülür, ya da qiymətli kağızlar (aksiyalar, istiqraz vərəqələri) əldə etməyə ayrılır. Yığımın bu hissəsi istehsalçılara investisiya formasında istifadə edilmək üçün təklif oluna bilər. Başqa sözlə, istehlakçı faktik olaraq özünün bə'zi cari tələbatının təmin edilməsindən imtina edərək, verdiyi kreditə faiz şəklində kompensasiya almaq ixtiyarındadır. Çox zaman əmanətlə yığını eyniləşdirirlər.

Xalis şəxsi gəlirin istehlakı (C) ilə yığını (S) arasındakı münasibət hər şeydən əvvəl onun həcmindən və faiz səviyyəsindən asılıdır. Faiz norması və ya faiz tarifi-başqasının pullarından istifadəyə görə ödənişdir. Əgər faiz norması azdırsa, onda istehlakçı öz pullarını investisiya qoymur, əks halda istehsalçıya istehlakçının əmanətindən istifadə etmək əlverişsiz olur. Klassik nəzəriyyəyə görə banka qoyulan pulun tarazlı faiz dərəcəsi kapital bazarında istehlakçılarla istehsalçılar arasında

qarşılıqlı münasibət nəticəsində özdə kapitalından istifadənin tarazlıq qiyməti kimi tə'yin olunur.

Gəlirin miqdarı və banka qoyulan pulun faizi nə qədər yüksəkdirsə, əmanət norması da bir o qədər yüksəkdir.

Gəlirin məbləği haqqında mühakimə yürütmək üçün onun nominal və real məzmununu fərqləndirmək lazımdır.

Əhalinin əldə etdiyi bütün gəlirlər, o cümlədən, əmək haqqı, dividendlər, kreditə görə faiz və bütün transfert ödənişlər nominal gəlirə aiddir. Başqa sözlə, hər bir şəxsin pul şəklində əldə etdiyi xərclərin məcmusu onun nominal pul gəlirini təşkil edir.

Əhalinin həqiqi istehlak səviyyəsi və onun tələbatının ödənilməsi dərəcəsini onların malik olduqları real gəlirləri müəyyən edə bilər. Real gəlir nominal gəlir hesabına əldə edilə biləcək mal və xidmətlərin miqdarıdır.

Nominal gəlirdən fərqli olaraq, real gəlir əhalinin malik olduğu nominal pulun alıcılıq qabiliyyətini əks etdirir. Real gəlirlərin həcmi əsasən qiymətlərin səviyyəsindən asılıdır. İnflyasiyanın güclənməsi əhalinin real gəlirlərinin kəskin sür'ətdə aşağı düşməsinə səbəb ola bilər. Bundan başqa vergilərin də real gəlirlərə təsiri çoxdur. Proqressiv vergi sistemi və transfert ödəmələr ilə dövlət gəlirlərin yenidən bölünməsinə təsir edə bilər.

Bundan başqa, gəlirin həcminə təsir edən faktorlardan biri zamandır, belə ki pulun vaxta görə qiymətləndirilməsini nəzərə almaq lazımdır. Bu işə inflyasiyadan, faiz normasından, riskin mövcudluğu ilə bağlıdır.

Tutaq ki, **PV** – ilkin, bugünkü pul (present value);

FV – onun gələcək dəyəridir (future value).

Onda banka depozit şəklində **i** faiz norması ilə qoyulmuş **PV** həcmində əmanət **n** ildən sonra **FV**-yə bərabər olar. Başqa sözlə

$$FV = PV (1 + i)^n$$

Bu mürəkkəb faizlər düstürü adlanır.

Mürəkkəb faizin hesablamasının əks prosesi diskontlaşma adlanır. Diskontlaşmanın köməyi ilə yığının cari dəyərini (**PV**) tapırıq:

$$PV = \frac{FV}{(1+i)^n} = FV (1+i)^{-n}$$

Yuxarıda $(1+i)^{-n}$ diskont göstəricisidir.

Məsələn tutaq ki, belə bir sualı cavablandırmaq tələb olunur: banka nə qədər pul qoymaq lazımdır ki, üç ildən sonra, faiz normasının 10% olduğu halda, 1000 \$ əldə olsun.

Sonuncu düstura əsasən:

$$PV = \frac{1000}{(1+0,1)^3} \approx 752 \$.$$

Qiymətlərin artması ilə müşahidə olunan iqtisadi fəaliyyət dövrü inflyasiya, əks proses isə deflyasiya adlanır. Pulların alıcılıq qabiliyyəti inflyasiya dövründə aşağı düşür. Bir çox iqtisadçılar belə hesab edirlər ki, az miqdarda inflyasiya hətta iqtisadiyyata müsbət təsir göstərir. Bunu onunla əlaqələndirirlər ki, istehlakçılar öz tələbatlarının reallaşmasını bu gündən sabaha saxlamırlar, bu isə öz növbəsində istehsalı stimullaşdırır. Əgər qiymətlər həddən artıq sür'ətlə artırsa bu proses hiperinflyasiya doğurur.

Belə inflyasiya iqtisadiyyatı idarə olunmaz edir və bu cəmiyyətdə xaos yaradır.

Azərbaycanda inflyasiyanın səviyyəsi 1993-cü ildə 1250, 1994-cü ildə 1676 faizdən, 1995-ci ildə 411%-ə, 1996-cı ildə 19,9%-ə, 1997-ci ildə 3,7%-ə enmişdir.

Antiinflyasiya tədbirləri nəticəsində qiymət indeksi aşağı düşərək 1999-cü ildə 4,5 %, 2000-ci ildə isə yenidən qalxaraq 1,8 % olmuşdur. Qeyd edək ki, bu dövr ərzində manatın alıcılıq qabiliyyəti 17 % möhkəmlənmişdir.

İnflyasiya qiymət indeksi vastəsi ilə ölçülür. Qiymətlər indeksi cari illə baza ilinin istehlak səbətləri dəyərinin faiz nisbətinə bərabərdir.

Əgər qiymətlər indeksi 100% - dən böyükdürsə, məsələn: 130% - dirsə onda qiymətlər 30% qalxıb. Əgər qiymətlər indeksi 100% -dən kiçikdirsə, məsələn: 60%-dirsə deməli, qiymətlər 40%-ə enib (100% - 60%). Qiymətlər indeksi 100%-ə

bərabərdirsə deməli, inflyasiya yoxdur. İnflyasiyanın sür'əti inflyasiya tempinin köməyi ilə təsvir olunur:

$$P = \frac{P_1 - P_0}{P_0} \cdot 100\%$$

Burada P_1 – cari ildəki qiymətlər indeksi;
 P_0 – əvvəlki ilin qiymətlər indeksi;
 P – inflyasiya tempidir.

İnflyasiya tempi anlayışı real faiz dərəcəsi anlayışı ilə sıx bağlıdır.

Tutaq ki, bank faizi ildə 10% təşkil edir yə'ni bir ildən sonra bankdakı əmanət 10% artar. Əslində isə əmanətçilərin pulunun nə qədər artması haqqında fikir yürüdərkən inflyasiya tempini nəzərə almaq zəruridir. Doğrudan da əgər qiymətlər 7% qalxmışsa deməli, qoyulan əmanət faktik olaraq cəmi 3% artmışdır.

İqtisadçılar bank faizlərini nominal faiz dərəcəsi, alıcılıq qabiliyyətinin artmasını isə real faiz dərəcəsi adlandırırlar. Əgər nominal faiz dərəcəsi, real faiz dərəcəsidirsə, tə'rifə əsasən:

$$r = i - P$$

İqtisadi tədqiqatlarda

$$i = r + P$$

bərabərliyinə Fişer effekti deyilir.

Bu tənlikdən görünür ki, nominal faiz dərəcəsi iki amildən-real faiz dərəcəsi və ya inflyasiyanın tempindən asılı olaraq dəyişə bilər. Real faiz dərəcələrinin iki növü fərqləndirilir:

ex ante – gözlənilən real faiz dərəcəsi;

ex post – faktik real faiz dərəcəsi.

Əgər P -gələcəkdə inflyasiyanın faktiki tempi, P^e – inflyasiyanın gələcəkdə gözlənilən tempi olarsa, onda

$$\text{ex ante} = i - P^e$$

$$\text{ex post} = i - P$$

Əgər inflyasiyanın faktik gələcək tempi gözlənilən ilə üst-üstə düşməzsə, onda hər iki real dərəcəsi müxtəlif qiymətlər alır.

Nominal faiz dərəcəsinə ancaq inflyasiyanın gözlənilən tempinə görə tənzimləmək mümkün olduğundan Fişer effektini

$$i = r + P^e$$

şəklində ifadə etmək olar.

İnflyasiya templəri 10%-dən artıq olduqda Fişer effekti

$$r = \frac{i - P^e}{i + P^e}$$

şəklini alır.

İnflyasiyanı iki növə ayırırlar: tələb və təklif inflyasiyaları.

Tələb inflyasiyası – tələb azlığından irəli gələn inflyasiyadır. Bu hal əmtəə qıtlığından irəli gəlir: «çox miqdarda pul az mala göz dikir».

Təklif inflyasiyası xərclərin artmasından irəli gəlir. Xərclərin artmasından yaranan inflyasiyanın iki xarakterik forması mövcuddur: əmək haqqlarının artması və təklif mexanizminin pozulması nəticəsində meydana çıxan inflyasiya.

Qeyd edək ki, istehsalın orta xərclərinin yüksəlməsi aşağıdakılardır:

- 1) nominal əmək haqqının yüksəlməsi;
- 2) xammalın qiymətinin yüksəlməsi;
- 3) vergilərin artırılması.

Tələb inflyasiyası ilə təklif inflyasiyasının uzlaşması inflyasiya spiralını yaradır. Real gəlirlər səviyyəsinə inflyasiyanın təsiri ziddiyyətlidir. Gözlənilən və ya gözlənilməyən inflyasiya olmasından asılı olaraq o, gəlirlərin yenidən bölgüsünə müxtəlif cür təsir göstərir. Gözlənilən inflyasiya halında gəlir əldə edən şəxs inflyasiyanın nəticələrini aradan qaldırmaq və ya azaltmaq üçün tədbirlər görə bilər. Nominal gəlirlərin korrekləşməsi yuxarıdakı Fişer effekti nəzərə almaqla yerinə yetirilə bilər.

Gözlənilməyən inflyasiya gəlirlərin yenidən bölgüsünə səbəb olur. Bu isə kreditor və əmanətçilərə dəyən ziyan hesabına başa gəlir.

İnflyasiya gözlənilərkən ayrı-ayrı şəxslər və firmalar qarşıya çıxma biləcək neqativ hallardan yayınmaq üçün əvvəlcədən tədbirlər görə bilərlər.

Cəmiyyətin iqtisadi stabilliyini pozan faktorlardan biri də işsizlikdir. İşsizlik iqtisadi fəallığın indikatoru olan işsizlik həddi ilə ölçülür. Bu hədd işsizlərin ümumi sayı L_0-L ilə əmək qabiliyyətli əhalinin L_0 sayı arasındakı faiz nisbətinə bərabərdir:

$$\frac{L_0 - L}{L_0} \cdot 100\%$$

Burada

L – işləyənlərin sayı;

L_0 – isə əmək qabiliyyətli əhalinin sayıdır (16-60 yaş arası əhali).

Bəzi ölkələrdə əmək qabiliyyətli aktiv əhali kimi 15-65 yaş arası əhali sayı qəbul edilir.

İşsizliyin təbii səviyyəsi 3-5% təşkil edir ki, bu da iqtisadiyyatda tam məşğulluğun əmək bazarındakı tarazlıq səviyyəsinə uyğundur (iş axtaranlarla boş iş yerlərinin sayının uyğun gəldiyi hal).

İnsanlar müxtəlif səbəblərdən işsiz qalırlar. İşsizliyin üç növünü fərqləndirirlər: friksion, struktur və tsiklik.

Könüllü və müvəqqəti (yeni iş yeri tapana qədər) işsizliyə friksion işsizlik deyilir. Friksion işsizlik əmək ehtiyatlarının yerdəyişməsi ilə əlaqədar meydana çıxır. Bu termini o şəxslərə aid edirlər ki, onlar müəyyən səbəblərə görə işdən çıxmış lakin yeni işə düzəlməmişlər. Səbəb kimi haqqından, iş şəraitindən və s. narazılıqlar göstərilə bilər.

«Struktur» işsizliyə iqtisadiyyatdakı texnoloji və digər dəyişikliklər səbəb olur ki, bu da bəzi ixtisaslara tələbi ya azaldır, ya da onlara, ümumiyyətlə, ehtiyac qalmır. Bu halda işsiz qalanlar yeni ixtisas və sənətlərə yiyələnməyə məcburdurlar ki, bu da yeni xərclər tələb edir. Struktur və friksion işsizlərin cəmi işsizliyin təbii səviyyəsini – işsizlərin sayının qeydə alınmış

fəhlə və qulluqçuların ümumi sayına nisbətinin göstəricisini tə'yin edir.

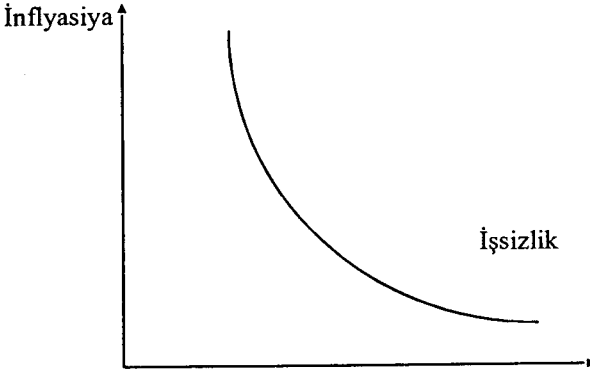
İqtisadi tsikllərdəki dəyişikliklər hesabına yaranan işsizliyə dövrü və ya tsiklik işsizlik deyilir. Məsələn, iqtisadiyyatda tənəzzül fazasında müəssisə və firmalar bağlanır, bu da işsizliyin artmasına səbəb olur. İşsizliyin əsas çatışmazlığı lazımı həddə qədər buraxılmayan (istehsal olunmayan) məhsuldur. İqtisadiyyat kifayət qədər iş yeri yaratmaq qabiliyyətinə malik olmadıqda, əmtəə və xidmətlərin potensial istehsalına qayıdış prosesi itirilir.

İqtisadçılar lazımı həddə qədər buraxılmamış məhsulun qiymətini itirilmiş məcmu məhsulun dəyəri kimi qiymətləndirirlər. İtirilmiş məcmu məhsul potensial və faktiki ümumi milli məhsulların (ÜMM) fərqinə bərabərdir.

Potensial ÜMM dedikdə, tam məşğulluq vəziyyətində buraxılan ÜMM başa düşülür. Oukən qanunu işsizlik həddi ilə geriləyən ÜMM həcmi arasındakı asılılığı göstərir. Bu asılılıq aşağıdakı şəkildə tə'yin edilir. Əgər işsizliyin faktiki səviyyəsi təbii səviyyəni 1% keçirsə, onda ÜMM-in geriləmə həcmi 2,5% təşkil edir, başqa sözlə, işsizlik səviyyəsi ilə geriləmə arasındakı nisbət 1:2,5 və ya 2:5 nisbətindədir. Bu isə işsizliyin istənilən səviyyəsində istehsal itkisini hesablamağa imkan verir.

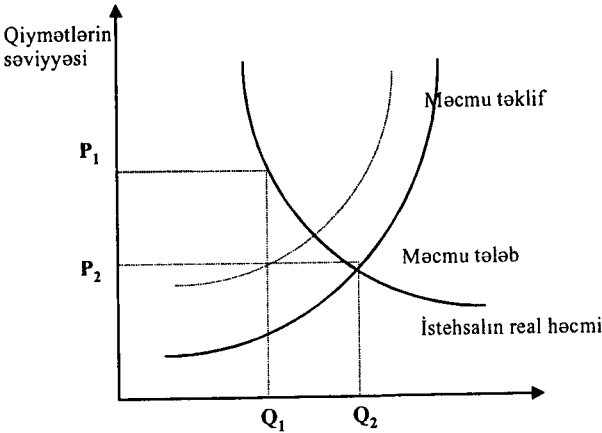
Empirik araşdırmalar nəticəsində ingilis iqtisadçısı A.V. Filips tərəfindən inflyasiya və işsizlik arasındakı qarşılıqlı əlaqə öyrənilmişdir. Bu əlaqəni təsvir edən əyrini Filips əyrisi adlandırırlar (şək. 2.1.2.). Bu əlaqə tərs mütənəsiblik xarakteri daşıyır: işsizlik nə qədər çox olarsa, inflyasiya bir o qədər aşağı olur. Bu onunla izah olunur ki, yüksək işsizlik həddi sövdələşmə ilə işləyənləri az əmək haqqına qane olmağa məcbur edir. Bu isə öz növbəsində qiymətlərin artmasına mane olur.

İşsizlik həddi aşağı olduqda, əmək bazarında rəqabət azalır, işçilər daha yüksək əmək haqqı tələb edir, əmək məhsuldarlığı artır, bu isə son nəticədə qiymətlərin qalxmasına səbəb olur.

Şək. 2.1.2. Filips əyrisi

Beləliklə, yüksək işsizlik aşağı səviyyəli inflyasiya ilə müşahidə olunursa, aşağı dərəcəli işsizlik yüksək inflyasiya doğurur. Filips əyrisinin analizi göstərir ki, eyni zamanda yüksək işsizlik və yüksək inflyasiya ola bilməz. Lakin praktika göstərdi ki, bu heç də həmişə belə olmur. Məsələn, XX əsrin 70-80-ci illərində bir çox ölkələrin iqtisadiyyatı staqfilyasiya adlanan vəziyyət ilə qarşılaşdı. Belə ki, eyni zamanda həm işsizlik, həm də inflyasiya yüksək həddə çatmışdır. Bu vəziyyəti məcmu tələb və məcmu təklif modelinin köməyi ilə nəzərdən keçirək (şək. 2.1.3.).

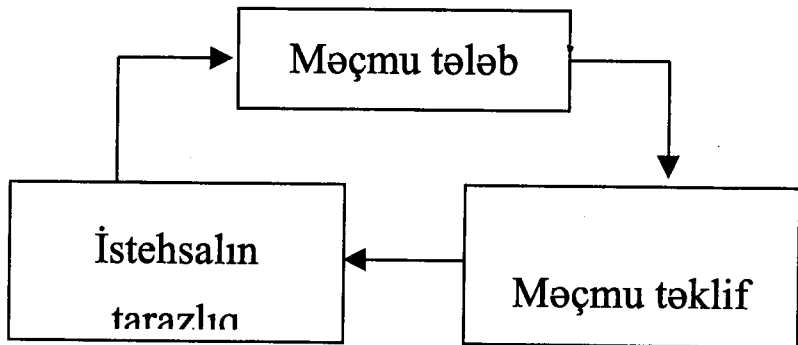

Şək. 2.1.3. Məcmu tələb və məcmu təklifin qrafik modeli

Qrafikdən görüldüyü kimi, məcmu təklifin azalması qiymətlərin və işsizliyin səviyyəsinin artmasına səbəb olur, daha doğrusu, hər iki göstərici artır, bu isə staqflyasiyaya sürükləyir. Yuxarıdakı dövrün staqflyasiya səbəblərini iqtisadçılar məcmu təklif əyrisini sola sürüşdürən istehsal xərclərinin xüsusi çəkisinin artımı ilə izah edirlər. 70-ci illərdə enerji daşıyıcıların bahalaşması, əmək haqqı və qiymətlər üzərindəki nəzarətin aradan götürülməsi, istehsal artımı tempinin aşağı düşməsi və digər səbəblər üzündən belə vəziyyət yaranmışdı. Lakin tezliklə iqtisadiyyatın 1981-1982 -ci illərdəki tənəzzülündən sonra staqflyasiya zəiflədi, 1988-ci ildə isə tamamilə dayandı.

2.2. Bütçə – vergi və pul – kredit siyasətinə mövcud baxışlar. Bütçə statistikas.

Xalq təsərrüfatında mütənasibliyin, daha doğrusu, bazar iqtisadiyyatının dayağı olan məcmu tələbin, məcmu təklifin və ümumi istehsalın tarazlığının saxlanması makroiqtisadiyyatın normal inkişafının əsas göstəricisidir. Bu üç element bir-biri ilə əlaqəlidir. Onlar arasında həm birbaşa, həm də əks əlaqələr mövcuddur. Məsələn, məcmu tələbin quruluşu məcmu təklifə və beləliklə, ümumi istehsalın quruluşuna təsir göstərir. Digər tərəfdən, istehsalın strukturu məcmu təklifi əsaslandırmaqda bazar vasitəsi ilə tələbə təsir edir. (şək. 2.2.1.)

Şək. 2.2.1. Qarşılıqlı əlaqə sxemi

Bu əlaqələrin zəifliyi iqtisadi qeyri-tarazlığa (inflyasiya, işsizliyə və s.) gətirir. Bu cür vəziyyətlər barədə xəbərdarlığı makroiqtisadi tənzimləyici yerinə yetirməlidir. Müxtəlif iqtisadi nəzəriyyələrin nümayəndələri iqtisadi tarazlığa necə nail olmaq olar sualına özlərinə məxsus cavab vermişlər. Hələ klassik siyasi iqtisadiyyatda A.Smit bazarın tənzimlənmə mexanizminin üç fundamental prinsipini əsaslandırır:

1) Dövlətin bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsinə qarışmaması. Bu prinsip “laissez faire” – “qoy hər şey öz axarı ilə getsin” adını almışdır.

2) İstehsalçı və istehlakçıların hərəkətlərini istiqamətləndirən “görünməz əl” var. Bu, rəqabətdir.

3) Bazar qiymətləri sisteminə əsaslanan, bazarın özü-özünü tənzimləmə mexanizmi – tələb və təklif arasında düzünə və əks əlaqələr.

A.Smit tələb və təklifin tarazlığını necə təmin etmək yollarını göstərə bilməmişdir. Bu problemi məşğulluğun klassik nəzəriyyəsi həll etməyə cəhd göstərmişdir. Həmin nəzəriyyəyə görə, bazar sistemi resursların iqtisadiyyatda tam istifadəsini təmin etməyə qadirdir. Bu nəticə, “təklif özünəməxsus tələb doğurur, yəni əmtənin istehsal prosesi istehsal olunmuş məhsulların dəyərində bərabər olan gəlir yaradır” kimi ifadə olunan Sey qanununa əsaslanır.

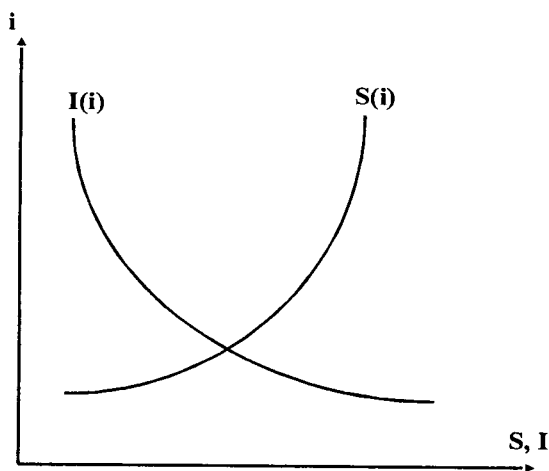
Müəyyən məhsulları təklif edən istehsalçıda istehsal olunmuş digər məhsullara tələbat yaranır. Sey qanunu yalnız barter mübadiləsi üçün doğrudur. Təbiidir ki, tələb və təklifin bərabərliyinə mane olan yığıcı da yaddan çıxartmaq olmaz. Əllərində müəyyən vəsait olan istehlakçılar onunla müxtəlif cür davranırlar: ya hamısını xərcləyir, ya da bir hissəsini yığıcı şəkildə saxlayırlar.

Vergilərin ödənilməsindən sonra istehlakçının gəlirləri – U istehlaka (C) və yığıcıya (S) ayrılır:

$$U = C + S$$

Yığıcı – istehlakçıların gəlirlərinin müəyyən bir hissəsinin dövriyyədən çıxarılmasıdır. Bu zaman yerdə qalan vəsait istehsal olunmuş bütün məhsulların alınmasına kifayət etməyəcək və

nəticədə satılmamış məhsullar, istehsalın azaldılması, işsizlik artımı yaranacaq. Klassik iqtisadi məktəbin nümayəndələri əsaslandırırırlar ki, yığım tələb çatışmazlığı yaratmır. Belə ki, faiz dərəcəsi i -dən asılı olaraq yığım investisiya formasında çevrilə bilər. Faiz dərəcəsinin çox olduğu halda istehlakçılar yığımdan istifadə edib daha çox investisiya qoya bilər. Digər tərəfdən faiz dərəcəsi böyük olarsa, istehsalçılara kredit götürmək sərf etmir. Tələb və təklif qanununa uyğun olaraq, faiz dərəcəsi o həddə qədər dəyişir ki, hər hansı tarazlıq qiymətində (i) , $S(i) = I(i)$, y' ni yığım investisiya ilə eyniləşmiş olsun (şək. 2.2.2.).

Şək. 2.2.2. İnvestisiya və yığımın tarazlığı

Başqa sözlə, əgər sahibkar ev təsərrüfatının qənaət etmək istədiyi həcmdə investisiya qoymaq fikrindədirsə, onda Sey qanunu öz qüvvəsini itirmir. Bu halda, klassik nəzəriyyənin hökm etdiyi kimi, tam məşğulluq saxlanılacaq. Tam məşğulluğu təmin edən digər faktor qiymət ilə əmək haqqı arasında nisbətən elastikliyidir. Əgər istehlakçıların xərcləri yığımla əlaqədar azalarsa, onda qiymətlərin aşağı düşməsi ilə kompensasiya olunacaq. İş yeri üçün rəqabət işçiləri əmək haqlarının aşağı

salınması ilə razılaşmağa məcbur edəcək. Ona görə nəticədə istehsalın real həcmi, məşğulluq və real gəlir aşağı düşməyəcək.

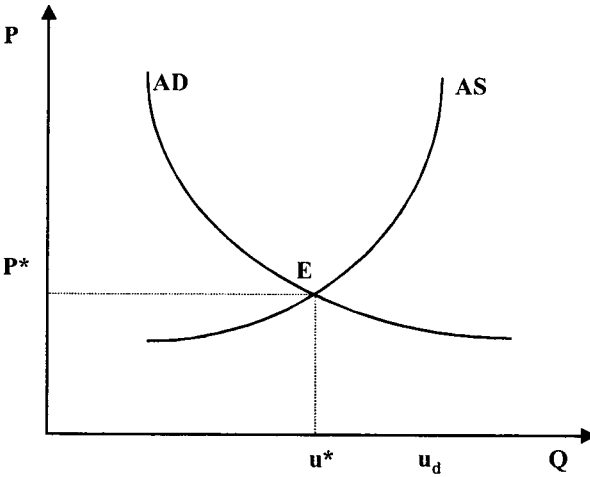
30-cu illərdə baş verən iqtisadi böhran klassik nəzəriyyədəki çatışmazlıqları ortaya qoydu. Mə'lum oldu ki, qiymət qoyma mexanizmi əsasında bazar tarazlıq həcminə çatmağa və resurslardan tam istifadə etməyə qadir deyil. Yalnız əmək haqqının aşağı salınması ilə işsizliyi aradan qaldırmaq olmaz. Bu cür tədbirlər əhalinin alıcılıq qabiliyyətini və məcmu tələbi aşağı salmış olur. Bu, müəssisələr üçün bazar qıtlığına, işsizliyin artımına və təkrar istehsal böhranına gətirib çıxarar.

Bu dövrdə ingilis iqtisadçısı Keynsin rəhbərliyi altında yeni iqtisadi istiqamət formalaşdı. Keyns nəzəriyyəsinin əsas ideyası bazar iqtisadiyyatının tam məşğulluğa zəmanət verən mexanizmi özündə saxlamamasıdır. Keynsə görə, iqtisadiyyatda aparıcı rol dövlətə məxsusdur. O, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, məcmu tələbi stimullaşdıran dövlətin maliyyə siyasəti kütləvi işsizliyin öhdəsindən gələ bilər.

Sey qanununu faiz normasının yığımın və investisiyanın bərabərləşdirməsinə təsirini inkar edir. Keyns böyük depressiya zamanı əldə olunan empirik verilənlər əsasında sübut edə bilmişdir ki, tənzimlənməyən iqtisadiyyatda tam məşğulluq təsadüfən yarana bilər.

Keyns nəzəriyyəsinə görə istehsal olunmuş məhsul və xidmətlərin miqdarı və ona uyğun məşğulluğun səviyyəsi məcmu xərclər, yəni məcmu tələbdən birbaşa asılıdır. Məcmu tələblə məcmu təklifin bərabərliyi o demək deyil ki, istehsalın tarazlıq həcmi onun mümkün həcmi (tam məşğulluğa uyğun) ilə uzlaşır (şəkl. 2.2.3.).

İstehsalın tarazlıq həcmi tam məşğulluğa uyğun olan istehsalın mümkün həcmindən az ola bilər. Belə uyğunsuzluğun səbəblərindən biri müxtəlif məqsədlə ayrı-ayrı iqtisadi subyektlər tərəfindən həyata keçirilən investisiya və yığım planlarının üst-üstə düşməməsidir.

Şək. 2.2.3. u^* - tarazlıq həcmi; u_d – mümkün həcmdir.

Məcmu tələbin strukturu ($S + G + I$) – cəmi ilə ifadə olunur. İstehlak (C) məcmu tələbin əsas komponentidir. Keynesian nəzəriyyəyə görə, istehlak və yığının dinamikasını müəyyən edən faiz norması yox, gəlir parametridir:

$$C = C(U); \quad S = S(U)$$

Keynsə görə, insanlar istehlakın artırılmasına meyllidirlər. Tələb kifayət qədər olmadığı təqdirdə istehsalın gəlirliliyi aşağı düşür. Bu zaman istehlakçılar pulu istehsala qoymaqdan çəkinib, onu yüksək faizlə ssudaya verirlər. Belə halda dövlətin əsas vəzifəsi-gəlirlərin artımına gətirən “səmərəli tələbin” yüksək artımını təmin etməkdir. Bu nəzəriyyəyə görə tələbin iki növü-istehlak vasitələrinə olan tələbi (C) və sahibkarların investisiyaya olan tələbinin (I) dinamikası vacibdir.

İnvestisiya səviyyəsini iki faktor müəyyən edir: mənfəətin gözlənilən norması və real faiz dərəcəsi.

Mənfəət norması = (mənfəət / avanslaşdırılmış kapital) · 100%;

Qeyd edək ki, avanslaşdırılmış kapital – istehsala qoyulmuş ilkin kapitaldır.

Real faiz dərəcəsi = nominal faiz dərəcə – inflyasiya səviyyəsi.

Əgər mənfəətin gözlənilən norma səviyyəsi real faiz dərəcəsindən çox olarsa, onda demək olar ki, investisiyalar əlverişlidir. Məcmu tələbi artırmaq üçün investisiyaları artırmaq lazımdır. Dövlət investisiyaları ictimai işlərə yönəltməklə və faiz dərəcəsini idarə etməklə investisiyalara təsir etməlidir. Keynsin məşğulluq nəzəriyyəsi faiz dərəcəsinin yığım və investisiyaların bərabərliyi (tarazlığı) müddəasını inkar edir. Bu onunla izah olunur ki, yığım və investisiyanın subyektləri ayrı-ayrı qruplar olub, faiz dərəcəsindən asılı olaraq müxtəlif cür qərarlar qəbul edirlər. Bütün bunlar öz əksini istehlak və yığım funksiyalarında tapır.

Bu funksiyaları təsvir etmək üçün aşağıdakı anlayışlara nəzər salaq.

İstehlaka orta meyllilik (IOM) – istehlaka sərf olunan gəlirin faizlə ifadə olunmuş çəkisidir:

$$IOM = \frac{\text{istehlak}}{\text{gəlir}} = \frac{C}{U}$$

Yığma orta meyllilik (YOM) – yığma gedən gəlirin faizlə ifadə olunmuş çəkisidir:

$$YOM = \frac{\text{yığım}}{\text{gəlir}} = \frac{S}{U}$$

Aydındır ki, vergilərin ödənilməsindən sonra gəlir ya xərclənir (istifadə olunur), ya da şəkildə saxlandığından:

$$IOM + YOM = 1.$$

İstehlaka son meyllilik (ISM) – istifadə olunan gəlirin artan hissəsidir.

Yığma son meyllilik (YSM) – isə yığım şəkildə saxlanılan gəlirin artan hissəsidir.

Aydındır ki, **ISM + YSM = 1**, yəni gəlirlərin artımı ya istehlaka, ya da yığma istifadə olunur.

Tutaq ki, Δu gəlirlərin, ΔS yığımın və Δc - istehlakın artımını göstərən kəmiyyətlərdir. Onda

$$ISM = \lim_{\Delta u \rightarrow 0} \frac{\Delta C}{\Delta U}, \quad YSM = \lim_{\Delta u \rightarrow 0} \frac{\Delta S}{\Delta U}$$

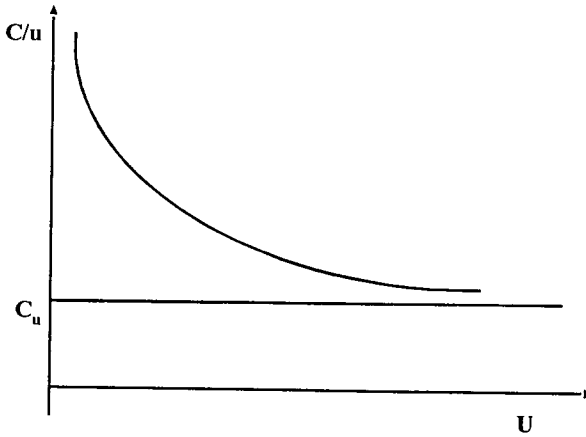
Keyns nəzəriyyəsinə görə **istehlak funksiyasını** aşağıdakı formada yazmaq olar:

$$C = C_a + C_u \cdot U$$

C_a – avtonom istehlakın həcmi ($u = 0$ olduğu halda avtonom istehlak əmlakın ixtisar edilməsi hesabına həyata keçirilir);

$C_u = ISM$ -istehlaka son meyllilikdir.

İstehlak funksiyasının xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, gəlirin artması ilə orta istehlak norması azalaraq asimptotik olaraq son istehlak meyllinə yaxınlaşır.

Şək. 2.2.4. İstehlaka son meyllilik əyrisi

Yığım gəlirin bir hissəsi olduğu üçün, yığım funksiyasını

$$S = -C_a + (1-C_u)U = -C_a + S_u U$$

formasında yazmaq olar.

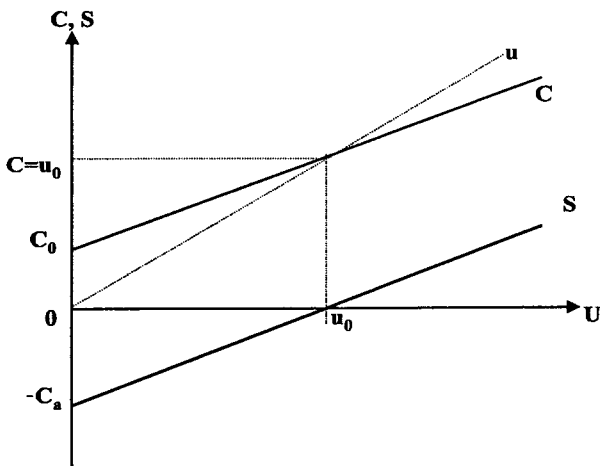
Yuxarıda $S_u = YSM$ ilə əmanətə son meyllilik işarə olunmuşdur.

Aşağıdakı qrafikdə eyni koordinat sistemində yığım və istehlak funksiyaları göstərilmişdir (şək. 2.2.5.).

Şək. 2.2.5.-dan görüldüyü kimi yığım funksiyasının qrafiki absis xətti ilə 45° -li bucaq əmələ gətirən gəlir funksiyasının qiymətlərindən istehlak funksiyasının uyğun qiymətlərinin çıxılması nəticəsində alınmışdır.

Aydındır ki, $U < U_0$ olduqda istehlak gəliri üstələyir, ona görə də yığım-mənfi həcmdir (artım mənfidir).

$U = U_0$ olduğu halda gəlir tamamilə cari istehlaka xərclənir və nəticədə yığım sıfıra bərabər olur. $U > U_0$ halında əldə olan gəlirin bir hissəsi saxlanılır (yığılır).

Şək. 2.2.5. Yığım funksiyasının əyrisi.

Klassik nəzəriyyəni təndiq edərək, Keynes tərəfdarlarının aşağıdakı faktorlardan çıxış etməsi əmək haqqı və qiymətlərin elastikliyi haqqında fikri şübhə altına qoyur:

1. Həmkarlar təşkilatının əks-təsiri, minimal əmək haqqında qanun.

2. Əmək haqqı və qiymətlərin aşağı salınması ümumi gəliri və uyğun olaraq, əmtəyə olan tələbi azaldır.

Keyns multiplikator nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır. Multiplikator-artım effekti olan müxtəlif qarşılıqlı əlaqələri xarakterizə və müəyyən etmək üçün istifadə olunan kateqoriyadır

Bu nəzəriyyəyə görə, dövlət xərclərin ümumi istehsal baxımından səmərəliliyini təyin edir:

$$\Delta U = \mu \cdot \Delta I$$

Burada ΔU -gəlir artımı, ΔI -investisiya artımı, μ isə Keyns multiplikatorudur.

Onda

$$\mu = \frac{\Delta U}{\Delta I} = \frac{1}{YSM} = \frac{1}{ISM}$$

Beləliklə, Keynsin öz ifadəsilə desək, “İnvestisiyaların ümumi cəmində artım baş verən zaman gəlir investisiyaların artımından μ dəfə çox olur”.

Keyns tədqiqatlarının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, öz öhdəsinə buraxılan iqtisadiyyat işsizlik və inflyasiya vəziyyətinə düşə bilər. Ona görə dövlət iqtisadiyyata müdaxilə etməli, inflyasiya və işsizliyin qarşısını alan stabilləşdirici siyasət həyata keçirməlidir. Dövlətin büdcə və ya fiskal siyasəti dövlət xərclərinin, vergilərin və ya eyni zamanda hər birinin artırılıb azaldılmasına yönəlməlidir. Bu tədbirlər dövlət büdcəsinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. İşsizliklə müşahidə olunan iqtisadi tənəzzül dövrü məcmu tələbi artırmaq üçün dövlət, öz xərclərini artırmaqla, vergiləri azaltmaqla (və ya hər iki prosesi eyni zamanda həyata keçirməklə) “ekspansiya” (latın sözü olub, genişlənmə, yayılma mənasını verir) siyasətini həyata keçirməlidir. Dövlət xərclərinin artımı ya dövlət sektorunun (yeni yolların, ictimai təyinatlı obyektlərin tikilməsi və s.) genişlənməsi ya da əhəmiyyətli dotasiyaların hesabına olmalıdır. Vergilərin azaldılması hesabına ayrı-ayrı şəxs və firmalar daha çox pul əldə edə bilərlər. Bu zaman məcmu xərclər artaraq nəticədə artıma, yəni iqtisadi yüksəlişə gətirər. Inflyasiya dövründə dövlət öz xərclərini azaltmaqla yaxud vergiləri

yüksəltməklə iqtisadiyyatın stabilləşdirilməsi siyasətini həyata keçirməlidir.

Qısamüddətli perspektivdə büdcə-vergi siyasəti tədbirləri dövlət xərcləri və vergiləri multiplikator effektləri vasitəsi ilə müşahidə olunur (multiplikator iqtisadi artım göstəricisidir).

Əgər dövlət xərcləri ΔG qədər artarsa, onda planlı xərclər məcmusu ($U = C + G + I + X_n$) da o qədər artar. Belə olan halda, istehlak $b \cdot \Delta G$ qədər artar. Burada $b = ISM = \Delta c / \Delta U$ - istehlaka son meylliyi xarakterizə edən kəmiyyətdir.

İstehlak artımı yenidən xərc və gəlirləri $b \cdot \Delta G$ qədər artıraraq, son nəticədə istehlakın $b^2 \cdot \Delta G$ miqdar artımına gətirir.

Beləliklə, məcmu xərclərin dəyişməsi (artımı)

$$\Delta U = \Delta G + b \cdot \Delta G + b^2 \cdot \Delta G + \dots = \Delta G (1 + b + b^2 + \dots) = \frac{1}{1-b}$$

$$\Delta G = m_x \cdot \Delta U$$

düsturu ilə ifadə olunur.

Burada

$$m_x = \frac{1}{1-b}$$

sadə Keyns multiplikatoru və yaxud dövlət xərcləri multiplikatoru adlanır. O, xərclərinin vahid dəyişməsinə uyğun istehsalın tarazlı həcmnin artmasını ifadə edir.

Analoji multiplikativ təsiri fiskal siyasətin (dövlət bölməsində nizamlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldilən iqtisadi siyasət) digər aləti-vergilərin aşağı salınması yerinə yetirə bilər.

Əgər vergi ödəmələri ΔT qədər aşağı düşərsə, onda əldə olan gəlir

$$(U_d = U - T) \Delta T \text{ kəmiyyəti qədər artar.}$$

İstehlak və məcmu xərclər uyğun olaraq $b \cdot \Delta T$ kəmiyyəti qədər artar. Bu proses gəliri $b \cdot \Delta T$, istehlakı isə $b^2 (b \cdot \Delta T)$ qədər artırır.

Deməli, son nəticədə məcmu xərclər

$$b \cdot \Delta T + b^2 \Delta T + b^3 \Delta T + \dots = b \cdot \Delta T (1 + b + b^2 + \dots) = \frac{b \Delta T}{1 - b}$$

cəminə bərabər olar.

Vergilərin azalması ilə gəlirlərin ΔU kəmiyyəti qədər artdığından, yuxarıdakı mülahizələrdən

$$\Delta U = -\frac{b}{1-b} \Delta T$$

asılılığını yaza bilərik.

Burada $-\frac{b}{1-b}$ - **vergi multiplikatorudur**.

Dövlət xərcləri multiplikatoru vergi multiplikatorundan bir vahid çox olduğundan (yə'ni dövlət xərcləri artımından alınan multiplikativ effekt, vergilərin aşağı salınmasından güclüdür) o, fiskal siyasətin əsas alətinin seçilməsində müəyyənədicə rolə malikdir. Əgər o, dövlət sektorunun genişlənməsinə yönəlmişsə, iqtisadi tənəzzülü aradan qaldırmaq üçün dövlət xərcləri artırılır, inflyasiyanın qarşısını almaq üçün vergilər artırılır.

Əgər fiskal siyasət dövlət sektorunun məhdudlaşmasına istiqamətlənmişsə, tənəzzülü aradan qaldırmaq üçün vergilər, inflyasiya zamanı isə dövlət xərcləri aşağı salınır.

İqtisadçılar hesab edirlər ki, fiskal siyasətdən düzgün istifadə olunduğu halda o, yaxşı iqtisadi alətə çevrilə bilər. Digər tərəfdən bu siyasət müəyyən çatışmazlıqlara malikdir:

- Vergilərin azaldılması büdcə kəsirinə gətirib çıxara bilər. Bu isə öz növbəsində emissiya (qiymətli kağızlar, bank biletləri və s. buraxılması) və inflyasiya ilə müşahidə oluna bilər;
- Vergilərin artımı iqtisadiyyata zərər vurmaqla staqflyasiya – istehsalın aşağı düşməsi, durğunlaşması və yüksək işsizlik səviyyəsi ilə müşahidə olunan inflyasiya gətirə bilər;
- Fiskal tədbirlərin nailiyyətləri onların istifadə vaxtından və informasiyanın dəqiqliyindən çox asılıdır. Gecikmiş informasiya və vaxtına uyğun olmayan qəbul edilən qanunlar iqtisadiyyata zərər gətirə bilər.

Pul-kredit və ya monetar siyasət dövriyyədə olan pulun təklifinin azaldılması və ya artımı tədbirlərini nəzərdə tutur. İşgüzarlıq aktivliyinin səviyyəsi ilə pul kütləsinin artımı arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Pula olan təklifin artması zamanı investisiya və istehlak xərcləri də artır. Bu iqtisadi böhran və işsizliyin artımı dövrlərində əlverişlidir. Əks halda inflyasiya ilə müşahidə olunan iqtisadiyyatın zirvə dövründə pul kütləsinin azaldılması tələbin azalmasına və qiymətlərin aşağı düşməsinə gətirir.

Aşağıdakı tədbirlər ilə pula təklifin dəyişməsinə nail olmaq olar:

1. maliyyə bazarında dövlətin qiymətli kağızlarının alqı-satqısı ilə;

2. kommertiya banklarının mərkəzi bankdan götürdükləri kredit faizini –uçot dərəcəsinə dəyişməklə;

3. ehtiyat normalarının dəyişilməsi-kommertiya banklarının məcburən mərkəzi bankda ehtiyat şəklində saxladıkları və kreditə verə bilmədikləri depozitlərdən olan müəyyən faizlə.

Dövlət iqtisadi tənəzzül dövründə kommertiya banklarından dövlət qiymətli kağızları (istiqrax, veksəl) almaqla pula olan təklifi artırır. Banklar qiymətli kağızların satışından əldə etdikləri pulu daha çox kreditə vermiş olurlar. Belə olan halda iqtisadiyyata pul axını baş verir. Ehtiyat normasının və uçot dərəcəsinin azalması da pul kütləsinin artımına səbəb ola bilər. Bu cür siyasət «ucuz pul siyasəti» adlanır. Artıq pul kütləsi kredit şəklində investisiyaya yönəldilə bilər və istehsalın artımına gətirir. İnflyasiyanın artımı ilə müşahidə olunan zirvə dövründə dövlət «bahalı pul siyasəti» həyata keçirir: qiymətli kağızlarını kommertiya banklarına satır, uçot dərəcəsinə və ehtiyat normasını artırır. Bu cür tədbirlər dövriyyədə olan pul kütləsini azaldır, kreditləri bahalaşdırır və məcmu xərcləri məhdudlaşdırır. Monetar siyasət iqtisadi sikllərin yüksək və ən aşağı mərhələlərində daha çox əlverişli olub, heç də həmişə lazımı nəticəni vermir. Məsələn, faiz dərəcələrinin azaldılması kreditlərin cəlb olunması üçün kifayət etməyə bilər. Bu, məhsul satışı həcmində daha az olması ilə izah oluna bilər. Belə ki, firmalar istehsalın genişlənməsi ilə risk edə bilməzlər.

XX-ci əsrin 70-ci illərinə qədər Keyns nəzəriyyəsi məşhur idi. Belə ki, qərbdə hələ yeni iqtisadi böhran yetişməmişdi. Aydın oldu ki, iqtisadiyyata fəal müdaxilə nəticəsində iqtisadi tənəzzülün qarşısını almaq olmur. Ona görə təsadüfi deyil ki, Keyns nəzəriyyəsinin yerinə dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə prinsipinə qarşı çıxan neokonservatorların yeni istiqamətləri yarandı.

Neokonservatorlar Keyns nəzəriyyəsinin zəif halqalarını aşkar edərək onun müddəalarına qarşı öz nəzəri və təcrübi nailiyyətlərini qarşı qoydular:

1. istehsalın və məşğulluğun artımı üçün inflyasiyadan istifadə olunması fikrinə əks çıxaraq, dövriyyədə olan pulun ixtisafı fikrini irəli sürdülər;

2. Keynsin fiskal siyasətinin alətlərindən biri olan vergilərin həddən artıq artırılmasına qarşı çıxdılar.

Keyns nəzəriyyəsinin yuxarıdakı istiqamətləri təcrübədə staqflyasiyaya gətirdi. Bununla mübarizə üçün M. Fridmenin rəhbərliyi altında neokonservatizmin istiqamətlərindən biri olan monetarizm məktəbi fəallaşdı. Monetar yanaşma ondan ibarətdir ki, bazar iqtisadiyyatı dövlət tənzimlənməsinə möhtac deyil. Bazar rəqabəti sisteminin özü makroiqtisadi stabilləşdirməyə qadirdir. Onların fikrincə, iqtisadiyyatın əsas bazarı pul bazarıdır. Monetaristlər iqtisadi yoxsulluğun bütün səbəblərini pula olan tələblə pula olan təklif arasındakı tarazlığın pozulmasında görürdülər. Fridmenin təklif etdiyi pula olan təklif funksiyası onun nəzəriyyəsinin əsas açarıdır:

$$PY = MV$$

Burada, **P** – qiymət səviyyəsi;

Y – istehsalın həcmi;

M – pulun kütləsi;

V – pulun dövriyyə sür'ətidir.

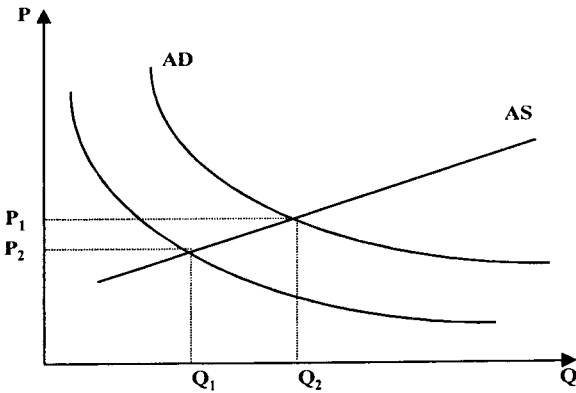
Pulun dövriyyə sürəti əsasən sabit kəmiyyət olduğundan, **Y** və **P** parametrlərini təyin edən əsas element kimi **M** pul təklifi çıxış edir. Pula olan təklifin dəyişməsi qiymətlərin artımına gətirə bilər. Dövlət pula olan təklifi artırıb və ya azaltmaqla tarazlığa nail ola bilər. Pul təklifinə olan nəzarət inflyasiyaya

qarşı ən böyük vasitədir. Bu nöqteyi-nəzərdən monetarizm məktəbinin əsas müddəaları aşağıdakılardır:

1. kreditlərin verilməsi və pul təklifinin məhdudlaşdırılması;
2. əlavə pul çapını dayandırmaq (onun miqdarını istehsalın həcminə mütənasib şəkildə artırmaq);
3. sosial proqramları ixtisar etmək.

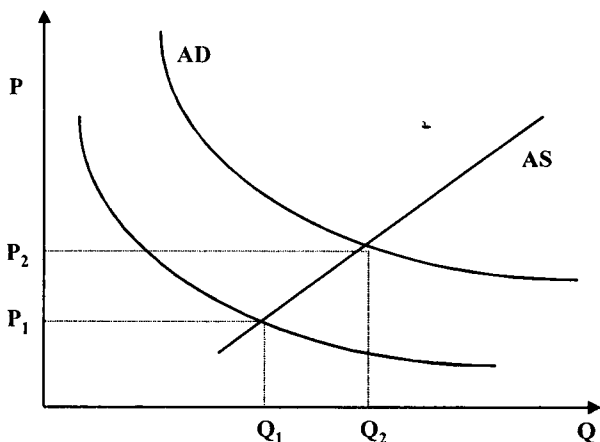
Monetaristlər dövlətin məcmu tələbi tənzimləmək üçün həyata keçirdiyi tədbirləri iqtisadiyyata qeyri-stabilləşdirici təsir göstərən siyasət hesab edirlər.

Keyns və monetar nəzəriyyələrin müqayisəsini məcmu tələb və təklif modelinin köməyi ilə aparmaq daha yaxşı olardı. Keyns nəzəriyyəsi məcmu tələb əyrisinin yerdəyişməsinə monetar və fiskal siyasətlə izah edir. Məcmu təklif əyrisinə gəldikdə isə keynsçilər onu aşağıdakı şəkildəki kimi təqdim edirlər (şək. 2.2.6.).

Şək. 2.2.6. Keynsian yanaşma.

Bu isə rəqabətsiz iqtisadiyyata və mövcud imkanlardan natamam istifadəyə uyğundur. Deməli, məcmu tələb əyrisinin sağa sürüşməsi, yəni onun artımı ümumi istehsalın həcmimin artımına gətirə bilər (qiymətlərin səviyyəsini demək olar ki, dəyişmir).

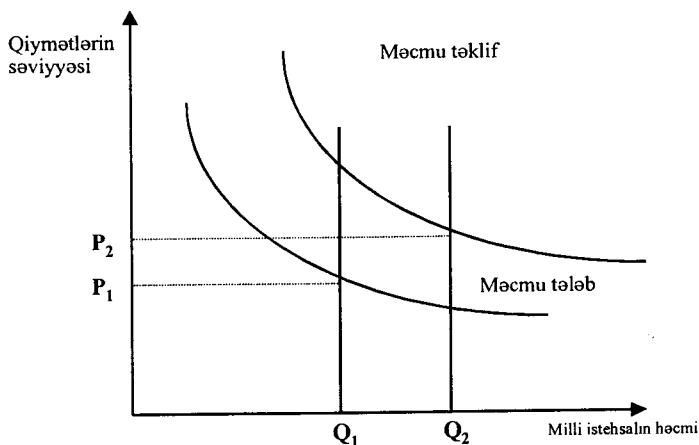

Şək 2.2.7. Monetar yanaşma.

Monetar nəzəriyyə klassik ən'ənələri davam etdirərək məcmu təklif əyrisini şaquli vəziyyəti yaxın qəbul edir (şək. 2.2.7.).

Əgər məcmu tələb əyrisi pul təklifinin dəyişməsi nəticəsində sağa doğru sürüşsə, bu o qədər də istehsalın həcmnin artımına gətirmir (lakin inflyasiya səviyyəsi kifayət qədər yüksək ola bilər).

İqtisadiyyat tam məşğulluq vəziyyətinə nə qədər yaxın olarsa, monetar və Keynes nəzəriyyələri arasında bir o qədər az fərq olar. Lakin monetaristlər belə bir fikrə əsaslanırlar ki, tam məşğulluğa baxmayaraq pul təklifinin artımı iqtisadiyyatda yeni «axınlar» əmələ gətirə bilər. Məcmu tələbin artması məcmu təklifin artması ilə uyğunlaşaraq ümumi istehsalın həcmi Q_1 -dən Q_2 -yə, qiymətləri isə P_1 -dən P_2 -yə qədər artırır (şək. 2.2.8.).

Şək. 2.2.8. Keyns və monetar yanaşmaların yaxınlaşması.

Keyns və monetar yanaşma tərəfdarları arasında mübahisə hələ də davam etməkdədir.

Monetarizm ilə yanaşı neokonservatorların digər nəzəri istiqamətləri geniş yayılmışdır:

1. Rasional gözləmə nəzəriyyəsi;
2. İqtisadi təklif nəzəriyyəsi.

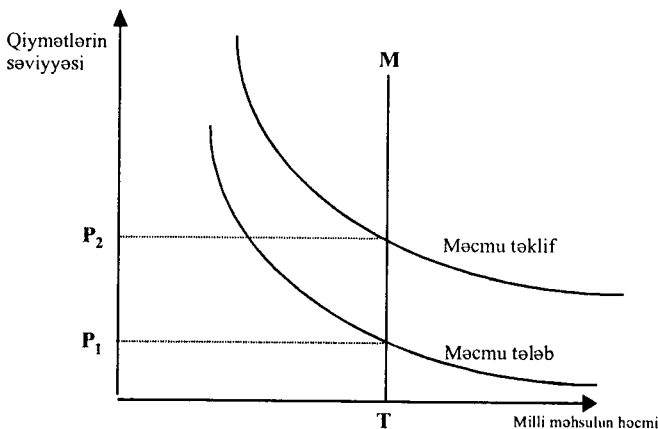
Rasional gözləmə nəzəriyyəsi rasional fəaliyyətə əsaslanır. İqtisadiyyatın əsas subyektləri, ev təsərrüfatları və firmalar iqtisadi inkişaf haqqında cari məlumatları izləyərək gələcək inkişaf mərhələlərini proqnozlaşdırıb, xəbərdaredici tədbirlər həyata keçirə bilirlər. Məsələn, pul təklifinin artımını qiymətlərin artımı ilə əlaqələndirərək istehlakçılar tələbin və qiymətlərin səviyyəsinin artımı ilə müşahidə edilən məhsul ehtiyatı yığırlar. Rasional gözləmə nəzəriyyəsinin tərəfdarları dövlətin sahibkarlığı himayəlik etməsinə və cari dövlət tənzimləmələrinə qarşı çıxaraq əsaslandırırlar ki, sahibkarlar özləri iqtisadi vəziyyətləri proqnozlaşdırmaq imkanına qadir olub, lazımı tədbirləri həyata keçirə bilirlər. Məsələn, əgər inflyasiyaya gətirə biləcək ekspansiya siyasəti həyata keçirilirsə, iqtisadiyyatın subyektləri onu yumşaldan tədbirlər həyata keçirirlər: əmək haqlarının, məhsullara olan qiymətlərin, faiz

dərəcələrinin və s. qaldırılmasına səy göstərirlər. Nəticədə qiymətlər qalxır, lakin istehsalın real həcmi arta bilmir. Belə ki, inflyasiya ekspansiya siyasətinin nəticələrinin üstündən xətt çəkir. Rasional gözləmə ilə bazarın əmək haqqının, qiymətlər və qiymət səviyyəsinin elastikliyinə ani uyğunlaşması stabilləşdirici tədbirlərin qeyri-səmərəliliyinə gətirir.

Bu vəziyyəti məcmu tələb və təklif modeli üzərində izah edək (şək. 2.2.9.):

Məcmu təklif əyrisi şaquli TM şüasıdır. Məcmu tələb əyrisinin sağa sürüldürülməsi (onun genişlənməsi nəticəsində) qiymətlərin P_1 səviyyəsindən artaraq P_2 səviyyəsinə gəlməsinə səbəb olur, istehsalın həcmi isə dəyişmir.

İqtisadi təklif nəzəriyyəsinin tərəfdarları staqflyasiyanın səbəbini dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsində, daha doğrusu, vergi ödəmələrinin artırılmasında görürlər. Artan vergilər istehlakçılara yüksək qiymət hesabına başa gəlir. Keyns nəzəriyyəsinə görə, vergi dərəcələrinin artırılmasının əsas məqsədi alıcılıq qabiliyyətinin aşağı salınması və beləliklə, inflyasiyanın qarşısının alınmasıdır.

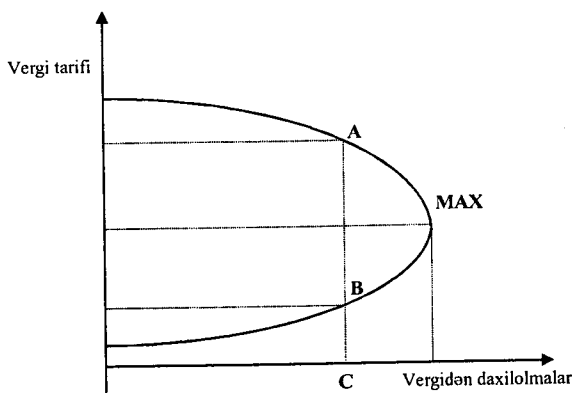

Şək. 2.2.9. Rasional gözləmə nəzəriyyəsinin qrafik təsviri.

İqtisadi təklif nəzəriyyəsinin ardıcılıqları bu siyasətin mənfi tərəfini göstərirlər. Onlara görə, vergilər istehsal məsrəfləri ilə əmtənin qiyməti arasında «səngidiçi (klin)» rolunu oynayır.

Yüksək vergilər əmək məhsuldarlığına, investisiya qoyuluşu prosesinə və bütövlükdə işə əməyə stimulu öldürür. Digər tərəfdən, vətəndaşlara müxtəlif formada verilən transfert ödəmələrin artımı insanları əməkdən soyudur.

Bu vəziyyəti qrafik olaraq Laffer əyrisi üzərində daha aydın görmək olar. Laffer əyrisi vergi tarifi ilə vergidən daxilolmaların həcmi arasındakı əlaqəni göstərir (şək. 2.2.10.).

Şək. 2.2.10. Laffer əyrisi.

Qrafikdən göründüyü kimi, vergi tarifinin 0-dan 100%-dək artımı zamanı vergidən daxilolmalar artaraq özünün maksimum səviyyəsinə çatdıqdan sonra azalır.

Vergi tarifinin 100%-ə bərabər olduğu halda vergidən daxil olmaların həcmi 0-dır. Elə bu da bu cür faiz iqtisadiyyatın iflic olmasını göstərir. Əsas mahiyyət ondan ibarətdir ki, vergi dərəcələrinin A nöqtəsindən V nöqtəsinə doğru azaldılması S miqdarda daimi vergi ödəmələrini tə'min etmiş olacaq. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, yüksək vergilər vergi ödəyicilərini müxtəlif yollarla vergilərdən yayınmağa vadar edir.

İqtisadi təklif nəzəriyyəsinin elementləri Amerika prezidenti Reyqanın siyasətinin əsasını təşkil etmişdir. Onun siyasəti sosial proqramların ixtisarına, vergi dərəcələrinin azaldılmasına, inflyasiyanın qarşısını alan pul kütləsinin səviyyəsinin artım tempinin saxlanılmasına yönəldilmişdir. Faktlar göstərir ki, təklifin iqtisadi nəzəriyyəsi qarşıya çıxan problemləri həll etməyə

qadir olmamışdır. 1981-ci ildə Reyqan administrasiyası tərəfindən aparılan vergilərin aşağı salınması siyasəti vergi dərəcələrinin artımını heçə endirmişdir. Bu tədbirlər 1982-ci ildə iqtisadiyyatı böhran vəziyyətinə gətirmişdir.

Yuxarıda sadalanan nəzəriyyələr iqtisadiyyatın staqflyasiya dövründə tənzimlənməsinə yönəlmişdir. Onların hər biri üstün və zəif cəhətlərə malikdir. Aydınır ki, yalnız gələcək onların nə dərəcədə doğru olduğunu göstərəcək. İndi isə büdcə statistikasının bəzi mühüm prinsipləri ilə tanış olaq.

Dövlət büdcəsi – ümum dövlət tələbləri üçün istifadə olunan dövlətin mərkəzləşdirilmiş illik maliyyə fondudur.

Dövlət büdcəsinin öyrənilməsinin əsasını büdcənin gəlir və xərclərini qrup halında özündə cəmləşdirən büdcə təsnifatı təşkil edir. Gəlirlərin əsasını hüquqi və fiziki şəxslərdən daxil olan vergilər (əlavə dəyər vergisi, gəlir vergisi və s.) təşkil edir. Xərclərin dinamikası xalq təsərrüfatı, sosial-mədəni ehtiyaclar, idarəetmə, müdafiə və digər istiqamətlər üzrə təhlil olunur.

Müasir dövrdə maliyyə siyasətinin əsas həlqəsi kimi vergilər çıxış etdiyindən onun dinamikasının təhlili istənilən növ verginin ümumi məbləğinin dəyişməsinə müxtəlif faktorların təsirinin öyrənilməsinə tələb edir. Bu faktorlara aşağıdakılar aiddir:

1. Vergi ödəyicilərinin sayı (n_i);

2. Bir vergi ödəyicisinə düşən, vergiyə cəlb olunma göstəricisinin həcmi (s_i);

3. Verginin faiz dərəcəsi (k_i).

Yuxarıdakı (1) – (3) faktorların hasili ödənilən verginin (v_i) həcmi (cəmini) təyin edir:

$$v_i = n_i \cdot s_i \cdot k_i$$

Qeyd edək ki, hər bir faktorun təsirinin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Vergi ödəyicilərinin sayı bəlli olmadıqda ödənilən verginin məbləğini:

a) mövcud gəlirin həcmi;

b) verginin faiz dərəcəsi əsasında iki faktorlu model şəklində təsvir etmək olar. Büdcəsinin ümumi məbləği ilə müxtəlif növ

vergilər arasında və həmçinin milli gəlirin həcmi ilə müxtəlif mənbələrdən olan gəlirlərin cəmi arasında əlaqə bağlılıqlarının qiymətləndirilməsi üçün elastiklik əmsallarının empirik düsturundan istifadə etmək olar:

$$\varepsilon = \frac{\Delta Y}{\Delta X} \cdot \frac{X}{Y}$$

Düsturda ε - elastiklik əmsalı;

ΔX – X faktorunun artımı;

ΔY – Y nəticə göstəricisinin artımıdır.

Təbiidir ki, büdcənin yerinə yetirilməsi barədə hesabatlar dövlət büdcəsinin informasiya mənbəyini təşkil edir.

Bank sistemi ölkənin maliyyə-kredit fəaliyyətində aparıcı rol oynayır. Bu baxımdan bank statistikasını mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bankların fəaliyyətinin xarakterizə olunması üçün istifadə olunan göstəricilər onların etibarlılıq və işinin səmərəlilik qiymətini göstərməlidir. Birinci qrup göstəricilər mütləq statistik kəmiyyətlərlə təsvir olunur. Bu qrupa aşağıdakılar aiddir:

1. Bank aktivləri və resursları;
2. Bank depozitləri;
3. Bank kreditləri;
4. Kapital və ya nizamnamə fondu;
5. Gəlir.

İnformasiya mənbəyi kimi mətbuatda dərc olunmuş bank balansını çıxış edir. Belə ki, daha dərin təhlil üçün bu məlumatlar kifayət etməyə də bilər.

Bank aktivləri – istifadə olunan kredit resurslarının cəmini ifadə edir və valyuta balansına bərabərdir.

Bank resursları – bankların tabeçiliyində olan, kredit və digər aktiv əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün istifadə edilən, bankın balans yekununa bərabər olan imkanlar toplusudur. Bank resurslarını iki qrupa ayırmaq olar: a) şəxsi və b) cəlb olunmuş vəsaitlər.

Bankların şəxsi vəsaitləri rolunda bank səhmlərinin qiymətli kağızlar bazarında yerləşdirilməsi nəticəsində əldə olunan aksiya

və ehtiyat kapitalı, və həmçinin gəlirdən tutulmalar nəticəsində təşkil olunan xüsusi fondlar aiddir.

Bankların cəlb olunmuş vəsaitləri dedikdə mərkəzi bankdan və digər kredit təşkilatlarından alınmış ssudalar, müxbir və banklararası depozit hesablarda saxlanılan digər bankların vəsaitləri, qoyuluşlar şəklində əhalinin vəsaitləri, büdcə vəsaitləri və s. başa düşülür.

Yuxarıda sadalanmış bank resurslarının tərkibini nəzərə alaraq onların qruplaşdırılmasını müxtəlif balans hesabları əsasında həyata keçirmək olar.

Mütləq kəmiyyətlərdən başqa bankın etibarlığını və onun gəlirliliyini xarakterizə edən nisbi kəmiyyətlərdən də istifadə olunur.

1. Bank kapitalının (**K**) onun öhdəliklərinə (**O**) olan nisbəti bank balansının likvidlik dərəcəsini xarakterizə edir:

$$H = K / O$$

Açıq tipli səhmdar cəmiyyət olan banklar üçün **H**-in minimal qiyməti – 1:15.

2. Kapitalın (**K**) mümkün itkilərin cəminə (**A**) nisbəti kapitalın kifayətlilik dərəcəsini xarakterizə edir:

$$H_1 = \frac{K}{A}$$

Bu göstəricinin normativ qiyməti 0,04-dən az deyil.

3. Gəlirin (**G**) aktivlərin ümumi cəminə (**Σ**) nisbəti aktivlərin gəlirliliyini, gəlirin kapitalla olan nisbəti isə kapitalın gəlirliliyini xarakterizə edir.

Aktivlərin gəlirliliyi 2 faktordan asılıdır:

- Kapital və aktivlərin əlaqəsindən;
- Kapitalın gəlirliliyindən:

$$\frac{G}{\Sigma} = \frac{K}{\Sigma} \cdot \frac{G}{K}$$

Bu faktorun hər birinin qiymətləndirilməsi üçün indeks üsulundan istifadə olunur.

4. Alınmış və ödənilmiş faizlər kreditlərin verilməsi zamanı orta faiz dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

Orta faiz dərəcəsinin dəyişdirilməsi 2 faktorun təsiri altında baş verir:

a) Kreditlərin (depozitlərin) strukturu;

b) Hər bir kredit müqaviləsi (və ya hər bir depozit üzrə) üçün nəzərdə tutulan fərdi faiz dərəcəsi.

Birinci faktorun təsirini struktur yerdəyişmələr indeksinin köməyi ilə, 2-ci faktorun təsirini isə daimi tərkib indeksi vasitəsi ilə təyin edirlər. Hər 2 faktorun birgə təsirini dəyişən tərkib indeksinin köməyi ilə təyin etmək mümkündür.

5. Kreditləşdirmənin təciliyyəsinin gözlənilməsinin qiymətləndirilməsi üçün sudanın dövriyyə göstəricisi hesablanır:

$$\text{Dövriyyələrin sayı} = \frac{\text{sudanın tam ödənilməsi üçün dövriyyələr}}{\text{illik orta suda borclanması}}$$

$$\text{Дөвријјәнин} = \frac{\text{İllik orta suda borclanması}}{\text{borclanması}} :$$

$$: \frac{\text{Sudanın ödənilməsi üçün dövriyyənin sayı}}{\text{dövriyyədəki təqdim günlərinin sayı}}$$

6. Kommersiya banklarındakı depozitlərin, əmanət banklarındakı qoyuluşların xarakteristikası üçün qoyulmuş məbləğin (manatın) orta saxlanma müddətini (T) və bankdakı vəsaitlərin «çökmə» dərəcəsi (I) təyin edilir:

$$T = \frac{\bar{Q} \cdot D}{V}$$

- \bar{Q} – baxılan dövr ərzində qoyuluşun orta qalığı;
 V – dövr ərzində qoyuluşun verilməsi;
 D – dövr ərzində təqvim günlərinin sayıdır;
 I – kəmiyyətinin ədədi qiyməti

$$I = \frac{Q_s - Q_a}{\Pi} \cdot 100$$

düsturu ilə hesablanır.

Burada

- I – qoyuluşlara gələn vəsaitlərin «çökmə» dərəcəsi;
 Q_s – ilin sonundakı qoyuluş qalıqları;
 Q_a – ilin əvvəli üçün qalıqlar;
 Π – qoyuluşlara il ərzində olan əlavələrdir.

Qeyd edək ki, əmanət bankları üzrə ümumi və orta qoyuluşların dinamikasının faktor analizi vacibdir. Qoyuluşların ümumi məbləğinin dəyişdirilməsi faktoru kimi əmanət bankının filiallarının, və qoyuluşların sayı çıxış edir.

2.3. Vergi siyasətinin nəzəri əsasları. Vergilərin dövlət tənzimlənməsində rolu.

Müəyyən edilmiş qaydada tutulan vergi, yığım rüsum və digər ödənişlərin məcmusu vergi sistemini təşkil edir. Vergi sisteminin mükəmməllik səviyyəsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını müəyyən edən göstəricilərdəndir. İstənilən dövlətin vergi sistemini bilavasitə formalaşdıran əsas elementlər aşağıdakılardır:

- Vergi orqanları sistemi;
- Vergi qanunvericiliyi sisteminin mövcudluğu;
- Vergi siyasətinin prinsipləri;
- Verginin büdcələr üzrə bölüşdürülməsi qaydası;
- Vergi nəzarətinin forma və üsulları.

Vergi sistemi bir sıra iqtisadi göstəricilərlə xarakterizə olunur. İqtisadi göstəricilərə ilk növbədə vergi yükü aid edilir. Makro iqtisadi səviyyədə vergi yükü-vergilərin cəmiyyətin ictimai həyatında rolunu xarakterizə edən vergi daxilolmalarının həcmnin Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) həcminə nisbəti kimi təyin olunan ümumləşdirilmiş göstəricidir. Qeyd etmək lazımdır ki, optimal qurulmuş vergi sistemi, bir tərəfdən dövlətin maliyyə ehtiyatlarına olan tələbatını ödəməli, digər tərəfdən isə vergi ödəyicilərinin sahibkarlıq fəaliyyətinə olan maraqlarını stimullaşdırmalıdır. Buna görə də vergi yükü göstəricisi ölkənin vergi sisteminin keyfiyyət ölçüsüdür.

Vergi yükünün optimal səviyyəsinin təyin edilməsi bütün dövlətlər üçün makro iqtisadi problemdir. Adətən belə fikir irəli sürülür ki, vergi yükü göstəricisinin səviyyəsi nə qədər kiçikdirsə, iqtisadiyyat bir o qədər sürətlə və dinamik inkişaf edir. Lakin inkişaf etmiş xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, vergilərin azaldılmasının uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi artımın sürətinə təsiri olduqca cüzdür.

Nəzərə almaq lazımdır ki, vergitutma nəzəriyyəsində vergi dərəcələri ilə vergi daxilolmalarının həcmi arasındakı asılılığı əks etdirən Laffer əyrisidir. Bu əyriyə uyğun olaraq vergi dərəcəsinin son nöqtəyə qədər aşağı salınması vergi daxilolmalarının azalmasına səbəb olur. Vergi dərəcəsinin son nöqtədən sonrakı artımı da vergi gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxarır.

Digər iqtisadi göstərici daxili və xarici ticarətdən əldə olunan vergi gəlirlərinin nisbətidir. Əsasən hazır məhsul ixrac edən yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə ixrac rüsumları cüzdür, büdcəyə əsas daxilolmalar ölkədaxili ticarətin vergiyə cəlb olunması hesabına baş verir. İnkişaf səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə isə ixrac olunan xammala gömrük rüsumları hesabına xarici iqtisadi fəaliyyətdən əldə olunan gəlirlərin payı yüksək olur.

Vergi sistemini xarakterizə etmək üçün istifadə olunan daha bir iqtisadi göstərici birbaşa və dolayı vergilərin nisbətidir. Bu nisbət ölkənin ümumi inkişaf səviyyəsindən asılıdır, çünki dolayı vergilərin yığılması vergi aparatının inkişafını tələb etmir. Qeyd edək ki, 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarında dolayı vergilərin xüsusi çəkisi

36,2% təşkil etmişdir. Birbaşa vergilərin strukturu da vergi sisteminin iqtisadi göstəricisi kimi çıxış edir. Yüksək inkişaf etmiş ölkələr üçün gəlir vergisinin, əmlak vergisinin, sosial sığorta ayırmalarının xüsusi çəkisinin yüksək olması xarakterikdir. Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarında mənfəət vergisinin payı 24,6%, gəlir vergisinin payı 18,4%, əmlak vergisinin payı isə 2,3% olmuşdur.

Müəyyən iqtisadi amillərin vergi daxilolmalarının həcminə təsirini xarakterizə etmək üçün makroiqtisadiyyatda vergilərin elastiklik əmsalı göstəricidən istifadə olunur.

Vergilərin elastiklik əmsalı onu ifadə edir ki, müəyyən amilin bir faiz dəyişməsi nəticəsində vergi daxilolmalarının həcmi neçə faiz dəyişəcək. Əgər vergilərin elastiklik əmsalı ÜDM-a nəzərən təyin olunursa və onun qiyməti vahidə bərabərdirsə bu o deməkdir ki ÜDM-da dövlətin vergi gəlirlərinin payı sabit qalır. Əgər bu əmsalın qiyməti vahiddən böyükdürsə, deməli vergi gəlirləri ÜDM-a nəzərən daha böyük sürətlə artır. Bu o deməkdir ki, ÜDM-da vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisi yüksəlir. Əgər bu əmsalın qiyməti vahiddən kiçikdirsə, deməli ÜDM-da vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisi azalır. Bu əmsal aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$EL(\ddot{U}DM, V) = \frac{\frac{\Delta \ddot{U}DM(t)}{\ddot{U}DM}}{\frac{\Delta V(t)}{V(t)}}$$

Burada $V(t)$ – cari ildə büdcəyə vergi daxilolmaları;

$\Delta V(t)$ – əvvəlki ilə nisbətən büdcəyə vergi daxilolmalarının artımı (azalması); $\ddot{U}DM(t)$ – cari ildə Ümumi Daxili Məhsul; $\Delta \ddot{U}DM(t)$ – əvvəlki ilə nisbətən $\ddot{U}DM$ -un artımıdır (azalmasıdır).

Vergi – dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə, habelə məqsədli dövlət fondlarına köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir.

Qeyri-vergi ödənişləri dedikdə dövlətin vergi sistemində daxil olmayan digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilən məcburi ödənişlər başa düşülür.

Vergi ödəyicilərinin vəzifələrinin müəyyən edilməsi üçün qanunvericilik aktlarında vergi öhdəliklərinin elementləri müəyyən olunur [18].

Onlar aşağıdakılardır:

Vergitutma obyektinə vergiyə cəlb olunan, verginin aid olduğu obyektlər (məsələn gəlir, mənfəət, torpaq, əmlak, faydalı qazıntılar, təqdim edilmiş malların (işlərin, xidmətlərin) əlavə edilmiş dəyəri və s.).

Vergitutma miqyası – vergitutma obyektinin ölçülməsi parametri, başqa sözlə, vergini hesablamaq üçün əsas götürülən vahid (məsələn, torpaq vergisində sahə, avtomobillər üçün gömrük rüsumunun hesablanması zamanı mühərrikin həcmi və s.).

Vergitutma bazası – vergitutma obyektinin vergi tutulan hissəsinin kəmiyyətə ifadəsidir. Vergitutma bazası vergi məbləğinin hesablanması üçün əsasdır. Vergitutma bazası aşağıdakı kimi təyin olunur:

$$VB = VV \cdot D$$

Burada

VB – vergitutma bazası;

VV – vergitutma vahidi;

D – vahidlərin sayıdır.

Vergitutma bazalarını müxtəlif əlamətlərinə görə birbirindən fərqləndirmək olar:

- dəyər göstəriciləri ilə ifadə olunan vergitutma bazaları, məsələn, fiziki və hüquqi şəxslərin əmlak vergisinin hesablanması zamanı əmlakın dəyərindən istifadə olunur;

- fiziki göstəricilərlə ifadə olunan vergitutma bazaları, məsələn, yol vergisinin hesablanması avtomobil vasitələrinin yük götürmə qabiliyyətindən, oturacaqların sayından, məsafədən, respublika ərazisində qalma müddətindən və s. göstəricilərdən istifadə olunur.

Vergi dərəcəsi – vergitutma bazasına düşən verginin həcmidir. Vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsi iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsinin universal alətidir. Vergitutma obyektlərindən asılı olaraq vergi dərəcələri sabit və faiz nisbətində ola bilər. Sabit vergi dərəcələri gəlir və ya mənfəətin həcmindən asılı olmayaraq vergitutma vahidi üçün mütləq qiymətdə təyin olunur. Başqa sözlə, sabit dərəcələrin tətbiqi zamanı hər bir vergitutma vahidi üçün verginin pulla ifadə edilmiş mütləq həcmi müəyyən edilir. Məsələn, torpaq vergisi tutulan zaman sabit vergi dərəcəsi istifadə olunur.

Faiz nisbətində vergi dərəcəsi vergitutma vahidinin müəyyən faizi şəklində təyin olunur. Faiz nisbətində vergi dərəcələri mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi və s. vergilər üçün müəyyən edilmişdir.

Vergi güzəşti – mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq subyektlərin vergilərdən tamamilə və ya qismən azad edilməsidir. Bununla əlaqədar olaraq vergi güzəştləri müstəsna xarakter daşımaqla əhəmiyyət kəsb edir.

Vergi güzəştləri aşağıdakı formalarda verilə bilər:

- Ayrı-ayrı kateqoriyalı şəxslərin vergi ödənilməsindən azad edilməsi;
- Vergitutma bazasından vergitutma obyektinin müəyyən hissəsinin çıxılması;
- Vergi tutulmayan minimumun müəyyən edilməsi;
- Vergi dərəcəsinin azaldılması.

Vergitutma bazasının həcmindən dəyişməsindən asılı olaraq vergi dərəcələri dəyişə və sabit qala bilər. Bundan asılı olaraq progressiv, regressiv və qarışıq və ya proporsional vergi sistemləri fərqləndirilir.

Hər bir ölkədə müvafiq olaraq bu vergi sistemlərdən biri qəbul olunur və fəaliyyəti təmin edilir. Ən çox istifadə olunan və geniş yayılmış vergi sistemi progressiv vergi sistemidir. Bu vergi sisteminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergi mükəlləfləri olan fiziki və hüquqi şəxslərin gəlirləri artdıqca gəlir vergisinə tətbiq edilən vergi dərəcələri də artır. Bu sistemin tətbiqi şəraitində dövlət minimum və maksimum vergi faizləri dərəcəsinə müəyyən edir.

Regressiv vergi sistemi mahiyyət etibarı ilə progressiv vergi sisteminin əksidir. Yəni regressiv vergi sistemində şəxslərin gəlirləri artdıqca tətbiq edilən gəlir vergilərinin faizi aşağı salınır. Bu vergi sistemi istehsal və şəxsi gəlir artımını həvəsləndirsə də, müasir inkişaf etmiş ölkələrdə bu sistem tətbiq edilmir. Bu sistemin tətbiqi ilə dövlət vergi qoymada və gəlir bölgüsündə bərabərlik prinsipini həyata keçirə bilmir. Lakin bu sistemin müsbət xüsusiyyətləri vardır. Bu sistem adətən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunur.

Qarışıq və proporsional vergi sistemi nisbətən geniş tətbiq olunur. Bu sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, gəlirlərin artıb-azalmasından asılı olmayaraq vergi faizi də dəyişmir və nəticədə bütün gəlir vergiləri bu faizlə toplanır, ya da müəyyən həddə qədər artır və sonra azalır, yaxud da əks proses müşahidə olunur.

Əgər gəlirlərin artıb-azalmasından asılı olmayaraq vergi dərəcələri dəyişirsə bu halda vergi sisteminə proporsional vergi sistemi deyilir.

Vergilərin əsas funksiyaları kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Fiskal funksiya. «Fisk» latın sözü olub, zənbil deməkdir. Bu funksiyanın mahiyyəti dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsini təmin etmək üçün ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslərin gəlirlərinin (mənfəətlərinin) müəyyən hissəsinin dövlət xəzinəsinə cəlb edilməsidir.

Bölüşdürücü funksiya. Vergilərin bölüşdürücü funksiyasının mahiyyəti ictimai gəlirin əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyaları arasında yenidən bölüşdürülməsindən ibarətdir. Başqa sözlə, əhalinin güclü təbəqəsinin vergi yükünün ağırlaşdırılması hesabına vəsaitlər bu kateqoriyadan əhalinin daha zəif kateqoriyalarına ötürülür.

Tənzimləyici funksiya. Bu funksiya vergi mexanizmləri vasitəsi ilə dövlətin qarşıya qoyduğu müəyyən məqsədlərə nail olunmasına xidmət edir. Bu funksiya vasitəsi ilə vergilər, təkrar istehsal prosesinə onun sürətini stimullaşdırmaq və ya ləngitməklə əhəmiyyətli təsir göstərir, kapital yığımları gücləndirir və ya zəiflədir, ödəniş qabiliyyətli tələbi artırır və ya azaldır.

Nəzarətəddici funksiya. Dövlət vergilər vasitəsi ilə müəssisələrin və vətəndaşların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir. Bu nəzarət vasitəsi ilə dövlət büdcəsinə və vergi sisteminə bu və ya digər düzəlişlərin edilməsi zərurəti müəyyənləşdirilir.

Vergilərin müxtəlifliyi onların müəyyən əsaslarla növlərə bölünməsi zərurətini yaradır. Bu və ya digər verginin müəyyən bir növə aid edilməsi həmin verginin mahiyyətini və məzmununu daha dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Müasir vergiqoyma nəzəriyyəsində vergilər əsasən aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə növlərə ayrılırlar:

1. tutulma üsuluna görə;
2. subyektinə görə;
3. ödənildiyi büdcənin səviyyəsinə görə.

Tutulma üsuluna görə vergiləri 2 əsas qrupa ayırmaq olar: birbaşa vergilər və dolayı vergilər.

Birbaşa vergilər dedikdə, maddi sərvətlərin toplanması prosesində vergi ödəyicilərin gəlir və ya əmlakından bilavasitə tutulan vergilər başa düşülür. Buna görə də bu vergilərin dəqiq məbləği məlumdur. Birbaşa vergilərə nəqliyyat vasitəsi sahiblərindən tutulan vergi, torpaq vergisi, əmlak vergisi, fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi, hüquqi şəxslərdən tutulan mənfəət vergisi və s. daxildir.

Dolayı vergilər əmtəə və ya xidmətin qiymətindən tutulan vergilərdir. Bu vergilərə istehlak vergiləri də deyilir. Onlar qismən və ya tamamilə əmtəənin dəyərinə köçürülür. Dolayı vergilərə misal olaraq əlavə dəyər vergisini, aksizləri və s. misal göstərmək olar.

Göründüyü kimi, birbaşa verginin ödəyicisi gəliri əldə edən şəxs, dolayı verginin ödəyicisi isə əmtəənin istehlakçısıdır.

Subyektinə görə vergiləri 3 qrupa ayırmaq olar: fiziki şəxslərdən tutulan vergilər; müəssisə və təşkilatlardan tutulan vergilər; eyni zamanda həm hüquqi, həm də fiziki şəxslərdən tutulan vergilər (qarışıq vergilər).

Ödənildiyi büdcənin səviyyəsinə görə vergiləri 2 qrupa ayırmaq olar: təsbit olunmuş vergilər və tənзимedicilərin vergiləri.

Təsbit olunmuş vergilər birbaşa və ya bütövlükdə konkret büdcə və ya qeyri- büdcə fonduna köçürülür.

Tənzimedicı vergilər müəyyən nisbətdə həm respublika, həm də yerli büdcələrə köçürülür. Məsələn, respublikamızda hüquqi şəxslərdən tutulan mənfəət vergisinin müəyyən faizi respublika büdcəsinə, müəyyən faizi isə yerli büdcəyə köçürülür.

İnkışaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatının formalaşmasında və onun səmərəli fəaliyyətinin tənzimlənməsində əsas rol dövlətə məxsusdur.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin metodlarından biri də vergi siyasətidir. Vergi siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi ümumi iqtisadi inkışafın əsas şərtlərindəndir. Vergi siyasəti nəticə etibarı ilə elə bir vergi sisteminin formalaşmasına gətirib çıxarmalıdır ki, bu sistem iqtisadi tənzimləmə funksiyasının normal şəkildə həyata keçirə bilsin. Buna görə də iqtisadiyyatın inkışafında vergi siyasətinin düzgün həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Vergi siyasətinin əsas məqsədi iqtisadiyyatda kapital qoyuluşunu stimullaşdırmaq və iqtisadi artım tempini yüksəltməkdir. Daha doğrusu vergi iqtisadiyyatın tənzimlənməsi aləti kimi çıxış edir, yəni milli gəlirin idarə edilməsi və paylanması alətidir. Buna görə də bazar iqtisadiyyatını genişləndirmək üçün hər bir dövlət vergi növlərini, vergi yığımının obyektləri və subyektlərini, vergi bazasını, vergi dərəcələrini, güzəştlər və maliyyə sanksiyaları müəyyən etməklə, vergilərin müəyyən edilməsinin şərtlərini dəyişməklə, dövlətin ümummilli maraqlarını qorumaqla bu və ya digər istiqamətdə sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırır.

Bununla bərabər müasir vergi siyasətinin məqsədi cəmiyyət və dövlət qarşısında duran məsələləri uyğunlaşdırmaqdır. Lakin bazar münasibətlərinə çətinliklə uyğunlaşan mövcud maliyyə sistemində yeniliklərin tətbiqi son dərəcə ehtiyatlı olmağı tələb edir. Belə ki kardinal təcrübələr böhranlı vəziyyətdə mənfəət nəticələr verə bilər.

Zənnimizçə, respublikanın vergi siyasətində inkışafın təkamül yolunu nəzərdə tutaraq aşağıdakı addımların atılması məqsədəuyğundur:

- vergi yığımının ümumi səviyyəsi mümkün qədər aşağı salınmalıdır. Bu halda sahibkarlıq fəaliyyətinə və xarici investorların cəlb olunmasına əlverişli şərait yaranar. Əks halda

bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq fəaliyyəti risqi artmış olur. çunki sahibkar mənfəətin hansı hissəsinin onun ixtiyarında qaldığını dəqiq bilməlidir.

- Vergi ödəyicilərindən vergi alınması mümkün olan səviyyədə bərabər və ədalətli olmalıdır. Bu halda dövlət stimullaşdırmaya münasibətdə bitərəf mövqe tutmalıdır.

- Vergi sistemində vergi dərəcələri sürüşən prinsip əsasında qurulmalıdır. Yəni vergi qoyuluşu əvvəlcədən müəyyən olunmuş bölgüyə görə yox, vergi ödəyicilərinin gəlirlərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu halda vergi sisteminə tənzimləyici və stimullaşdırıcı funksiyaların daxil edilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır.

- Vergi sistemində optimal variant olaraq vergi güzəştləri mümkün qədər ləğv edilməli, eyni zamanda vergi dərəcələri ixtiyarı hesablı vergi bazasının genişləndirilməsi hesabı ilə həyata keçirilməlidir.

- Bütün bunlar göstərir ki, vergi siyasətində əsas məsələ daha çox vergi yığılması deyil, daha çox vergi mənbələrinin olmasıdır.

- Bütçənin formalaşmasının vergi siyasətindən asılılıq funksiyasının qurulması müxtəlif vergi dərəcəsi rejimində bütçənin müxtəlif gəlirlərini qiymətləndirmək imkanı verir. Bu asılılıq qeyri-xətti funksiyadır və onun qurulması üçün müxtəlif amilləri nəzərə almaq lazımdır.

- Vergi dərəcələrinin artımı sahibkarlıq fəaliyyətini səngidərək bütçə gəlirlərini qısa müddətə artırmaqla son nəticədə gəlirləri aşağı salacaqdır.

- Vergi dərəcələrinin azaldılması sahibkarlıq fəaliyyətini aktivləşdirsə də bütçənin gəlirlərini sərt aşağı salaraq sahibkarların özlərini güzəştli kredit resurslarından məhrum edəcək.

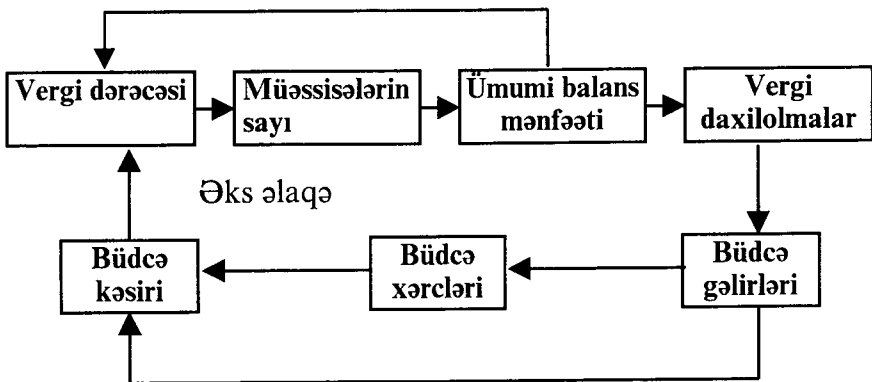
Məhz bu göstəricilər optimal vergi dərəcələrinin təyin edilməsi modelinin yaradılmasında əsas meyar olmalıdır, yəni elə vergi dərəcələri formalaşdırmaq lazımdır ki, o həm sahibkarlıq fəaliyyətini aktivləşdirsin, həm də bütçənin gəlirlərinə müsbət təsir göstərsin.

Lakin mövcud modellərdə əsas meyar vergi ödəyicilərindən daha çox vergi yığılmasıdır ki, bu da sahibkarlıq fəaliyyətinin

FƏSİL II. SOSIAL – İQTİSADI İNKİŞAFIN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

zəifləməsinə gətirib çıxarır. Təklif olunan optimal vergi modelində məqsəd kimi büdcə kəsrinin minimallığı, məhdudiyət şərti kimi isə müəssisələrin tam fəaliyyətini təmin edən meyar qəbul edilir.

Qeyd olunanlar nəzərə alınmaqla büdcə gəlirlərinin formalaşmasında vergilərin rolunu və məqsədini aşağıdakı sxem vasitəsi ilə göstərmək olar.

Bu sxem vasitəsi ilə hesablamalar aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

1. Əvvəlcə səmərəli vergi dərəcələri müəyyən olunur, buna uyğun iqtisadiyyatda fəaliyyət göstərən mənfəətli müəssisələrin sayı, onlarda mənfəətin həcmi və uyğun vergi daxilolmalarının səviyyəsi müəyyən olunur;

2. Əgər vergi daxilolmaları tarazlı isə (büdcə kəsrinin planlaşdırılmış səviyyəsini təmin edirsə) vergi dərəcələrinin səmərəli intervalı müəyyən edilir.

3. Əks halda vergi dərəcələrinin digər variantları yoxlanılır.

İndi isə modelin qurulması məsələsinə baxaq [20,18].

Vergiye görə dövlət büdcəsinə daxil olan gəlir funksiyası aşağıdakı kimi təsvir edilə bilər:

$$F(v) = MN_i \cdot N_i \cdot v \cdot (1 - v)$$

Burada v – vergi dərəcəsi ($0 \leq v \leq 1$), N_i – i -ji sahədə mövcud müəssisələrin sayı (sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti və

infrastruktur bölmələrdəki müəssisələr); MN_i –i-ci sahədəki mənfətin səviyyəsidir.

Aydındır ki, $F(v)$ əyrisinin maksimum qiyməti $v = 0,5$ nöqtəsində alınır yə'ni verginin 50% səviyyəsində

$$\text{Max } F(v) = F(0,5) = 0,25 \cdot MN_i \cdot N_i$$

olur.

Vergi dərəcələrinin dəyişməsi ilə istehsal sahələrinin fəaliyyət səviyyəsinin dəyişməsini başqa bir funksiya ilə təsvir etmək olar. Belə ki, vergi dərəcələrinin sərt yuxarı qaldırılması istehsal sahələrinin aktivliyini də aşağı salacaqdır və bu sahədəki müəssisələr fəaliyyətini müəyyən vaxtdan sonra dayandıracaqlar.

Bu vəziyyəti aşağıdakı funksiya ilə təsvir edək:

$$n_i(v) = N_i \cdot (1-v_i)^{\sigma_i}, \quad 0 < \sigma_i < 1$$

Onda büdcəyə daxilolmaları əks etdirən funksiya

$$F(v_i) = MN_i \cdot N_i \cdot v_i (1-v_i)^{\sigma_i}$$

şəklini alar.

Bu funksiya öz maksimumunu

$$V_{i \max} = 1 / (1 + \sigma_i)$$

nöqtəsində alır və

$$F(v_{i \max}) = \sigma_i^{\sigma_i} \cdot MN_i \cdot N_i / (1 + \sigma_i)^{1+\sigma_i}$$

Bu funksiya uyğun olan vergi dərəcəsi isə 50%-i aşır. Belə vergi dərəcələrini kazino, pul uduşlu oyun avtomatları və s. sahələr üçün tə'yin etmək məqsədyönlü olar.

Yüksək vergi dərəcələrinin qəbulu digər tərəfdən, bir çox müəssisələrin fəaliyyətini dayandıra bilər. Belə ki, ticarət və s. kimi tez gəlir gətirən sahələrdən fərqli olaraq sənaye, kənd təsərrüfatı və tikinti bölmələri belə vergi yükünə dözə bilməzlər.

Bu sahələr üçün aşağıdakı münasibətləri əsas götürmək olar:

$$n_i(v) = N_i \cdot (1 - v)^{\sigma_i},$$
$$F(v) = MN_i \cdot N_i \cdot v \cdot (1 - v)^{\sigma_i}, \sigma_i > 1$$

Bu asılılıqlara görə büdcəyə maksimum daxilolmalar vergi dərəcəsinin 50%-dən aşağı səviyyəsində baş verəcək.

Qeyd edək ki, bu iki hal arasındakı vəziyyət orta vergi dərəcəsinə əks etdirməlidir və bunu σ_i parametrinin vergi dərəcəsinə asılılığını qəbul edib aşağıdakı münasibətləri quraq:

$$V_i = 0 \text{ isə } \sigma_i < 1, v = 1 \text{ isə } \sigma_i > 1$$

Əgər vergi dərəcələrinin müəyyən həddi aşılsa, onda müəssisələrin öz fəaliyyətlərini dayandırması aşağıdakı kimi sadə funksiya ilə təsvir oluna bilər:

$$n_i(v) = N_i \cdot (1 - \mu_i v)^{\sigma_i},$$

burada $\sigma_i < 1$ və sabitdir.

Onda büdcəyə daxilolmaların funksiyası aşağıdakı kimi yazıla bilər.

$$F(v_i) = MN_i \cdot N_i \cdot v_i \cdot (1 - \mu_i v_i)^{\sigma_i}$$

Bu funksiya öz maksimumunu

$$F(v_{i \max}) = \sigma_i^{\sigma_i} \cdot MN_i \cdot N_i / (\mu_i (1 + \sigma_i))^{1 + \sigma_i}$$
$$v_{\max} = 1 / (\mu_i (1 + \sigma_i))$$

nöqtəsində alır və $v_{i \min} = 1 / \mu_i$ nöqtəsində sıfıra yaxınlaşır.

Beləliklə, $1/\mu_i$ nisbəti vergiqoymanın sərhədini əks etdirir. Bu sərhədə yaxınlaşma və ya onu aşma istehsal sahələrində müəssisələrin aktivliyinin səngiməsinə gətirəcəkdir. Belə ki, $1 + \sigma_i$

parametri «bu sərhəddən nə qədər uzaqlaşmaq lazımdır ki, büdcəyə daxilolmalar maksimum olsun», prinsipini əks etdirir.

Digər tərəfdən, büdcəyə daxilolmaların maksimallaşdırılması heç də vergi siyasətinin əsas məqsədi olmamalıdır. Belə ki, büdcəyə maksimum daxilolmaları tə'min edən yüksək vergi dərəcələrinin tətbiqi aşağıdakı hallarda özünü doğruldur: yüksək vergi dərəcələrinin tətbiqi büdcə xərclərinin zəruriliyi və aşağı salınmaması ilə əlaqədar olmalıdır; yüksək vergi dərəcələri tətbiq olunan sahənin sonrakı inkişaf tempinin aşağı düşməsi və ya dayandırılması iqtisadi inkişafa ziyan verməməlidir (kazinolar, pullu oyun avtomatları və s. kimi sahələrin inkişafı o qədər də vacib deyil). Beləliklə, maksimum vergi dərəcəsinə əks etdirən v_{max} səviyyəyə yaxınlaşmaq müəyyən sahələr üçün özünü doğruldur və onu vergi dərəcələrinin yuxarı sərhədi kimi qəbul etmək lazımdır.

Qurulmuş funksiyaların təhlili göstərir ki, yüksək vergi dərəcələrinə aşağı vergi dərəcələrindən yaxınlaşmaq lazımdır. Hər bir sahə üçün vergi dərəcələrinin artırılması həmin sahələrdə iştirak edən müəssisələrin sayı və rentabelliliyinin analizi ilə yanaşı büdcəyə daxilolmaların dinamikasının da təhlili aparılmalıdır.

Təklif olunan modeldə istehsal sahələrindən asılı olaraq müxtəlif vergi dərəcələri əsasında imitasiya eksperimentləri zamanı iqtisadi sistemin fəaliyyətini və büdcəyə daxilolmaları təhlil etmək olar. Bu zaman vergi dərəcələrinin qiymətləndirilməsi fikrimizcə aşağıdakı qaydada aparılmalıdır: prioritet sahə kimi kənd təsərrüfatı sahəsində mənfəətdən vergi digər sahələrə nisbətən aşağı götürülür – 15-20%, əlavə dəyər vergisi isə ləğv edilir. Sənaye sahəsinin istehlak bazarı üçün daha zəruri malları istehsal edən kompleksi üçün isə 25-30% səviyyəsində mənfəət vergisi və 10% həcmində əlavə dəyər vergisi müəyyən etmək lazımdır. Tikinti sahəsi üçün isə prioritet sahələrdən asılı olaraq vergi dərəcəsi müəyyən etmək olar: əgər aqrar sahə üçün tikintiquraşdırma işləri aparılırsa onda həmin sahənin vergi güzəştləri onlara da aid edilir. Digər sahələr üzrə analogi qiymətləndirmə aparılır. Göstərilən qiymətləndirmələr imitasiya eksperimentlərinin əsasını təşkil etməlidir.

İmitasiya modelində əsas məqsəd funksiyası kimi büdcə kəsininin minimallığı götürülür:

$$DBK = DBX - DBP \rightarrow \min$$

Bu zaman büdcə xərclərinə aşağıdakı kimi məhdudiyət şərti qoyulur:

$$DBX \geq D$$

Burada D büdcə xərclərinin minimum həddini göstərir. Belə ki, bu həddən aşağı xərclər mənfi sosial-siyasi nəticələrə gətirə bilər. Qiymətləndirmələrdə onun aşağı həddi kimi minimal sosial təminatlar və yardımlar götürülür.

Digər tərəfdən, milli iqtisadiyyatda keçid dövrü ərzində fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı və səmərəlilik göstəricilərinin vergi rejimindən asılı olaraq tədqiqi səmərəli vergi həddlərinin müəyyən edilməsinə imkan verir.

Beləliklə, vergi dərəcəsinin dəyişməsinə asılı olaraq mənfəətlə işləyən müəssisələrin sayının dəyişmə qanunauyğunluğunun müəyyən edilməsi və onun əsasında vergi daxilolmalarının proqnozu eksperimenti təklif etmiş olunur.

Eksperimenti təşkil etmək üçün əvvəlcə mənfəətlə işləyən müəssisələrin payına düşən orta mənfəət qiymətləndirilir. Bu parametri qiymətləndirmək üçün hər vergi islahat dövrü üçün fəaliyyətini dayandırmış və zərərlə işləyən müəssisələrin dinamikası təhlil olunaraq uyğun qanunauyğunluq müəyyən edilir. Vergi «islahatı» dövrləri kimi aşağıdakı intervallar götürülür: 1991-ci ilə qədərki plan iqtisadiyyatı dövrü, 1992-1994-cü illər, 1995-1999 illər və 2000-2005-ci illər. Bu dövrlərin hər biri Azərbaycanda baş verən sosial-iqtisadi və siyasi hadisələri əhatə edir. Məsələn, ikinci dövr keçid dövrünə hazırlıq və uyğun hökumətin siyasətinin iqtisadi inkişafa təsir dərəcəsinə, üçüncü dövr yeni iqtisadi siyasət və hökumətin iqtisadi inkişafa təsir dərəcəsi, dördüncü dövr isə keçid dövrünün yüksələn xəttini xarakterizə edir və bu dövr ərzində Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, həmin dövrdə fəaliyyət göstərən Hökumətin iqtisadi inkişafa təsir dərəcəsi qiymətləndirilir.

Sosial – iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri

Buna uyğun olaraq hər bir vergi «islahatı» dövrünə müvafiq olaraq fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı dəyişir. Öz fəaliyyətini dayandırmış müəssisələri sayına nisbətən yeni qeydə alınmış müəssisələrin sayı üstünlük təşkil edir.

Lakin vergi «islahatı» dövrlərinə nisbətən fəaliyyətini dayandırmış müəssisələri nəzərə alsaq yerdə qalanların sayı (s^*) aşağıdakı kimi riyazi asılılıqla müəyyən oluna bilər:

$$s^* = S \cdot (1 - \mu \cdot V)^\theta$$

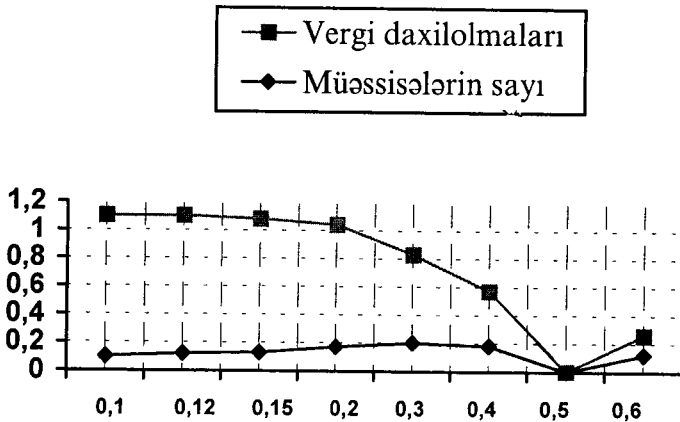
Burada

S – müəssisələrin ilkin sayı;

V – vergi dərəcəsinin səviyyəsi;

μ və θ – vergi dərəcələrinə təsir edən xüsusi parametrlərdir və uyğun vergi «islahatı» dövrü üçün müxtəlif qiymətlər alır.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda müəssisələrin fəaliyyətinə vergi dərəcələrindən daha çox ölkədə müvəqqəti mövcud olan məmur özbaşınalığı da təsir edir. Bunu riyazi düsturda müəyyən formada əks etdirmək kifayət qədər mürəkkəbdir.

Şək. 2.3.1. Vergi dərəcələrindən asılı olaraq büdcəyə vergi daxilolmalarının dəyişməsi.

Lakin Laffer əyrisini ekvivalent formada ifadə edən aşağıdakı parametrik düsturla bu problemi qismən də olsa sadələşdirmək olar:

$$s^* = S \cdot (1 - \mu \cdot V)^{\theta} \cdot R, \quad R \leq 1$$

Burada **R** – vuruğu vergidən yayınmanı və ya korrupsiyanı xarakterizə edən parametrdir, belə ki **R = 1** halında vergidən yayınma nəzərə alınmır, **R < 1** halı isə mənfəətlə işləyən müəssisələrin azalması deməkdir. Baxılan hal üçün modeli mürəkkəbləşdirməmək məqsədi ilə korrupsiya parametrini ədədi vuruq qəbul edəcəyik.

Beləliklə, büdcə gəlirlərinin vergi dərəcələrindən asılı olaraq daxilolmaların qiymətləndirilməsi yuxarıdakı sonuncu düsturda iştirak edən parametrlərin müxtəlif variantlarında aparmaq daha məqsədəuyğundur. Əgər bu asılılığı «Laffer vuruğu» qaydası adlandırsaq, onda baza ilində hər müəssisəyə düşən vergiqoyma həddinin səviyyəsini bilməklə müxtəlif vergi dərəcələri üçün müxtəlif vergi daxilolmalarının qiymətlərini ala bilərik. Bu isə son nəticədə daha səmərəli vergi rejiminin seçilməsi üçün baza rolunu oynayacaqdır.

Büdcənin gəlirlərinin formalaşmasında əsas rolu oynayan parametrləri qiymətləndirdikdən sonra onlar üçün müxtəlif vergi siyasətini əks etdirən ssenarilər formalaşdırılır. Ssenarilərdə idarəetmə parametrlərinin uyğun olaraq maksimal, minimal və orta həddləri əks etdirilir.

Vergi dərəcələri üçün ssenarilər aşağıdakı kimi qurulur:

1. Əvvəlcə bütün vergi dərəcələri üçün 3 variantda dəyişmə ssenariləri qurulur (ƏDV, mənfəətdən vergi, əhalinin gəlirlərindən vergi, gömrükidخال vergisi, əmlak vergisi, torpaq vergisi, mədəni vergisi və s.).

2. Digər idarəetmə parametrləri üçün – parakəndə satış (inflasiya) və topdansatış qiymətləri, amortizasiya norması, əsas fondların sıradan çıxma əmsalı, investisiyalar, əmək ehtiyatları, orta aylıq əməkhaqqı, əkin sahələrinin həcmi və s. kimi göstəricilər üçün müxtəlif dəyişmə ssenariləri qurulur;

3. Uyğun ssenarilərə görə sahələrin – sənayenin, kənd təsərrüfatının, tikintinin və infrastruktur sahələrin ümumi məhsulu və balans mənfəəti (məsrəflər üçün də ssenarilər qurulur) proqnozlaşdırılır.

4. Vergi daxilolmaları iki üsulla qiymətləndirilir: ümumi məhsuldan qiymət indeksi nəzərə alınmaqla ƏDV-nin səviyyəsi müəyyən edilir və balans mənfəəti tapılır; balans mənfəəti uyğun vergi dərəcəsinə vurulur və sahələr üzrə cəmi ilə həmin il üçün büdcənin uyğun gəlir növü ilə müqayisə edilərək dəqiqləşdirilir (həm ƏDV, həm də mənfəət vergisi üzrə büdcəyə daxilolmalar üçün korrekləşdirici əmsallar müəyyən edilir);

- istehsal sahələri üzrə əmək haqqı fondu müəyyən edilərək uyğun vergi dərəcəsi üzrə büdcəyə vergi daxilolmaları müəyyən edilir; digər tərəfdən, bu göstəricini dəqiqləşdirmək üçün əhalinin pul gəlirləri nəzərə alınmaqla uyğun vergi daxilolmaları təyin olunur və əhalinin sərəncamında qalan pul vəsaitləri faktiki göstəricilərlə müqayisə edilir:

- Əgər meyl 5% aşmırsa ikinci üsul əsas kimi istifadə olunur, əks halda əhalinin gəlirlərindən vergi daxilolmaları göstəricisi əmək haqqı fonduna əsasən müəyyən edilir;

- əmlak vergisinin əsas təşkilədici olan müəssisələrin əsas vəsaitlərindən əmlak vergisi üzrə büdcəyə daxilolmaları müəyyən etmək üçün əsas fondların hərəkətinin balans tənliyi qurulur:

$$\Theta IF (t) = (1 - r(t)) \Theta IF (t-1) + INV (t)$$

Burada $\Theta IF (t)$ – əsas istehsal fondlarının ilin sonuna balans dəyəri; $\Theta IF (t-1)$ – əsas istehsal fondlarının ilin başlanğıcına balans dəyəri; $r (t)$ – fondların sıradan çıxma əmsalı; $INV (t)$ – əsas fondların sadə və ya geniş təkrar istehsalı üçün investisiya qoyuluşudur.

Daha sonra əsas fondların orta illik dəyəri tapılır:

$$\Theta IF_0 (t) = (\Theta IF (t) + \Theta IF (t - 1)) / 2$$

Əmlak vergisi üzrə büdcəyə daxilolmalar (ancaq bu mövqe üzrə) uyğun normativ nəzərə alınmaqla müəyyən edilir:

$$\Theta M(t) = \Theta v \cdot \Theta I F_0(t)$$

Əmlak vergisi (Θv) üzrə digər daxilolmalar faktiki göstəricilərlə müqayisə edilərək orta illik qalığı müəyyən edilir və bu qiymətləndirmənin üzərinə əlavə edilir.

Torpaq vergisi üzrə büdcəyə daxilolmalar isə kənd təsərrüfatı sahəsində əkin sahələrinə görə müəyyən edilir:

$$TV(t) = tv \cdot \Theta S(t)$$

Burada tv – torpaq vergisidir və kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə hər bir şərti bal üçün aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğinin (100 000 manat) 0,3%-dir.

Sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət-məişət xidməti və digər xüsusi təyinatlı torpaqlar üzrə torpaq sahəsinin hər kvadrat mertinə aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğindən müxtəlif təyinatlı torpaqlar üçün 0,005-0,3 % intervalında vergi dərəcəsi müəyyən olunur. Hesablamalarda bu interval üçün orta qiymət əsas götürülür.

Torpaq vergisi üzrə çatışmayan hissə isə faktiki göstəricilərlə müqayisədə müəyyən olunur. Sonradan bu hissə proqnoz ili üçün də istifadə olunur.

Mədən vergisi üzrə büdcəyə daxilolmalar isə bu vergiyə cəlb olunan karbohidrogen resurslar (neft və təbii qaz) və faydalı qazıntılar üzrə topdansatış qiymətlər nəzərə alınmaqla onların ümumi dəyərindən müəyyən olunur:

$$MF(t) = mv \cdot (F_1 + F_2 + \dots + F_n)$$

Digər vergi daxilolmaları üzrə dəqiqləşdirmə analoji hesablamalara əsasən aparılır.

Vergi daxilolmalarının miqdarının qiymətləndirilməsi daha sadə üsulla da müəyyən edilə bilər. Bu üsulla fəaliyyət göstərən müəssisələrin vergi potensialı qiymətləndirilə bilər. Aydınlıq üçün parametrlərin fərqli işarələnməsini aparacaq hərəkət alqoritmini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

- iqtisadiyyat üzrə qeydiyyatdan keçmiş və fəaliyyət göstərən müəssisələrin ümumi sayı (**S**) müəyyən edilir (2000-ci ilin 1 iyul vəziyyətinə görə onların sayı 54 120 səviyyəsindədir);

- hər müəssisəyə düşən ümumi məhsul (**ÜM**) qiymətləndirilir;

- Laffer əyrisini əks etdirən düsturdan istifadə edərək inflyasiya (**İNF**) da nəzərə alınmaqla **ÜM**-a uyğun **ƏDV** vergi dərəcəsi tətbiq edilərək (**edv**) **ƏDV**-dən vergi daxilolmalarının (**ƏDVD**) səviyyəsi müəyyən edilir (**R ≤ 1**):

$$\text{ƏDVD} = \text{İNF} \cdot \text{ÜM} \cdot V_{\text{edv}} \cdot S \cdot (1 - \mu \cdot V_{\text{edv}})^{\theta} \cdot R$$

- aksiz vergisini təyin etmək üçün aksiz mallarının istehsalı və idxalı göstəricilərindən istifadə etmək lazımdır. Aksiz vergisi neft məhsullarına, alkoqollu içkilərə və tütün məmulatlarına qoyulur. Onda bir müəssisəyə düşən aksiz məhsullarının dəyərində (**AM**) aksiz vergisi (**av**) tətbiq etmək olar (burada vergi dərəcəsi 1% səviyyəsində götürülür):

$$\text{AVD} = \text{İNF} \cdot \text{AM} \cdot V_{\text{av}} \cdot S \cdot (1 - \mu \cdot V_{\text{av}})^{\theta} \cdot R$$

- məsrəflər (bu göstərici üçün proqnoz illərində 3 variantda dəyişən xüsusi əmsal – ümumi şəkildə sahələr üzrə mənfəət göstəricisinin ümumi məhsula nisbəti kimi qiymətləndirilir) və **ƏDV** çıxılmaqla hər müəssisəyə düşən balans mənfəəti (**BM**) müəyyən edilir və bu məbləğə mənfəət vergisi (**mnnv**) tətbiq edilir:

$$\text{MNVD} = \text{BM} \cdot V_{\text{mnnv}} \cdot S \cdot (1 - \mu \cdot V_{\text{mnnv}})^{\theta} \cdot R$$

- fiziki şəxslərdən gəlir vergisi üzrə vergi daxilolmalarını müəyyən etmək üçün hər müəssisəyə düşən pul gəlirlərini (**PG**) təyin edərək (əhalinin pul gəlirlərinin əsas mənbəyi olan əmək haqqı müəssisələrdə formalaşır) ona uyğun vergi dərəcəsi (**gv**) tətbiq edilir:

$$\text{GVD} = \text{PG} \cdot V_{\text{gv}} \cdot S \cdot (1 - \mu \cdot V_{\text{gv}})^{\theta} \cdot R$$

- hər müəssisəyə düşən idxalın həcmi (**ID**) müəyyən edilərək ona xarici iqtisadi fəaliyyətdən (idxal rüsumu) vergi dərəcələri tətbiq edilir (idxal olunan müəyyən məhsullar bu müəssisələr tərəfindən də istehsal oluna bilər):

$$\mathbf{İVD = ID V_{iv} S \cdot (1 - \mu \cdot V_{iv})^{\theta} \cdot R}$$

- hər müəssisəyə düşən torpaq sahəsi (**TS**) müəyyən edilərək ona uyğun torpaq vergi dərəcəsi (**tv**) tətbiq edilir və zaman vergi dərəcələrinin orta qiyməti (0,3%) əsas götürülür:

$$\mathbf{TVD = TS V_{tv} S \cdot (1 - \mu \cdot V_{tv})^{\theta} \cdot R}$$

- kənd təsərrüfatı sahəsi üçün torpaq vergisi ayrılıqda müəyyən olunur və ona uyğun vergi dərəcəsi tətbiq edilir.

- hər müəssisəyə düşən faydalı qazıntılar və karbohidrogen resursları (**FQKR**) müəyyən edilərək inflyasiya da nəzərə alınmaqla bu göstəriciyə uyğun mədən vergi dərəcəsi (**mv**) tətbiq edilir və ya sənaye sahəsində belə məhsulların istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin sayı müəyyən edilib onların hər birinə düşən resurslar qiymətləndirilir:

$$\mathbf{MVD = İNF \cdot FQKR V_{mv} S \cdot (1 - \mu \cdot V_{mv})^{\theta} \cdot R}$$

- hər müəssisəyə düşən əsas fondların orta illik məbləği (**MƏİF**) təyin edilərək ona uyğun əmlak vergi dərəcəsi (**əv**) tətbiq edilir:

$$\mathbf{ƏVD = MƏİF \cdot V_{əv} \cdot S \cdot (1 - \mu \cdot V_{əv})^{\theta} \cdot R}$$

Qeyd edək ki, vergidaxilolma vuruğunda iştirak edən vergidən yayınma əmsalı proqnoz ilinin sonu üçün **R→1** istiqamətdə götürülür.

- Qiymətləndirilmiş vergi daxilolmalarının ümumi həcmi aşağıdakı balans münasibətindən müəyyən olunur:

$$\mathbf{VD = ƏDVD + AVD + MNVD + GVD + İVD + ƏVD + TVD + MVD}$$

Digər rüsum və qeyri-vergi (sair daxilolmalar) daxilolmalarının müəyyən edilməsi üçün retrospektiv illər üçün (1992-1999-cu illər) bu göstəricinin orta illik məbləği (**SD**) müəyyən olunur və proqnoz illəri üçün o sabit fərz edilərək büdcənin ümumi gəlirləri qiymətləndirilir (**BG**):

$$\mathbf{BG = VD + SD}$$

Büdcə xərclərinin (**BX**) qurulmuş ssenariləri əsasında (3 variantda) büdcə kəsinin (**BK**) səviyyəsi müəyyən olunur:

$$\mathbf{BK = BX - BG}$$

Büdcə kəsinin ÜDM-da xüsusi çəkisi qiymətləndirilir:

$$\mathbf{BK (\ddot{U}DM) = BK / \ddot{U}DM}$$

Bu göstərici isə imitasiya eksperimentlərinin dayandırılması üçün istifadə edilir. Yəni, əgər

$$\mathbf{BK (\ddot{U}DM) \rightarrow \min (3\%)}$$

və zəruri büdcə xərclərindən az deyilsə bu varianta uyğun giriş parametrləri baza vergi rejimi kimi qəbul olunur.

Bu göstərici xərclərin gəlirlərdə xüsusi çəkisini xarakterizə edir və onun vasitəsi ilə proqnozun aparılması gəlirlərlə xərclər arasında tələb olunan (BVF-nun və digər beynəlxalq maliyyə qurumlarının büdcə kəsinə tələbini nəzərə alsaq) fərqi (3%) nəzarətdə saxlamaq imkanı verir.

Büdcə xərcləri gəlirlərdən və büdcə kəsinin ÜDM-da tələb olunan səviyyəsi (**k**) nəzərə alınmaqla proqnozlaşdırılır:

$$\mathbf{BX (t) = BG (t) - k \cdot \ddot{U}DM (t)}$$

Bununla belə, büdcə xərclərinin elementlərinin müəyyən edilməsi özü geniş elmi-tədqiqat mövzusu olduğu üçün baxılan halda bu parametri sonuncu münasibətindən müəyyən edirik.

Digər tərəfdən, belə qiymətləndirmə modeldə aparılan hesablamaları sadələşdirir ki, bu da praktiki istifadənin əsas tələbidir.

Bazar münasibətlərinə keçid dövründə büdcənin optimal formalaşması, onun kəsinin azaldılması və xarici maliyyə qurumlarından asılılığın zəiflədilməsi vacib iqtisadi məsələ kimi Azərbaycan Hökumətinin qarşısında durur. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasında büdcə-vergi sisteminin çoxvariantlı proqnozunun işlənməsi məsələləri bu istiqamətdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Büdcənin formalaşmasının alternativ variantlarının işlənməsi büdcənin gəlirləri və xərclərinin səmərəli istiqamətlərinin seçilməsinə gətirməlidir.

Büdcənin formalaşmasının ilkin məsələlərindən biri onun gəlirlərinin mənbələrinin sistemli təhlili və potensialının qiymətləndirilməsidir.

Büdcənin vergi daxilolmalarının ilkin proqnozunun qiymətləndirilməsi başlanğıc informasiya bazasının əsaslandırılmış şəkildə hazırlanmasından asılıdır.

Fikrimizcə informasiya bazasının əsas elementləri aşağıdakılar olmalıdır:

- büdcənin gəlirlərinin əsas mənbəyi birbaşa və dolay vergilər, rüsum və qeyri-vergi ödənişləri;
- büdcə kəsinin maliyyələşdirmə mənbələri;
- büdcə xərclərinin optimallaşdırılması (iqtisadi mənada);
- daxili və xarici borcların idarə olunması və büdcə kəsinin formalaşmasında onların rolu.

Yuxarıda göstərilən məsələlər büdcənin formalaşmasında və təsdiqində əhəmiyyətli rol oynayır və onların sistemli təhlili və onun əsasında tarazlaşdırılmış büdcənin qiymətləndirilməsi iqtisadi inkişafın təkanverici qüvvəsidir.

Bununla əlaqədar büdcə gəlirlərinin mənbələri olan vergidaxilolmalarının makroiqtisadi inkişaf göstəricilərindən asılılığını və onların əsasında ilkin büdcə daxilolmalarının proqnozu məsələsini müzakirə edək.

Vergi daxilolmalarının tədqiqində yeni Vergi Məcəlləsi əsas kimi qəbul oluna bilər. Bununla bərabər, Vergi Məcəlləsinin digər alternativ variantlarının işlənməsi də onun səviyyəsinə

müsbət təsir göstərməli və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rol oynamalıdır.

Daha sonra vergi daxilolmalarını proqnozlaşdırmaq üçün vergitutma obyektı olan ölkə müəssisələrinin 2000-ci il üçün ümumi sayı baza kimi götürülür. Bu zaman həmin müəssisələrin mənfəətlə və zərərlə işləyənləri qeyd edilir. Sonrakı mərhələdə hər müəssisəyə düşən vergi qoyma parametrləri qiymətləndirilir: hər müəssisəyə düşən ümumi məhsul (əlavə dəyər vergisi bazası), mənfəət vergisi bazası), əhalinin pul gəlirləri (fiziki şəxslərdən gəlir vergisi bazası), idxal (xarici iqtisadi fəaliyyətdən verginin bazası – ixrac vergisi sıfır dərəcə ilə götürülür), aksizli məhsullar (aksiz vergisi bazası), əsas fondlar (əmlak vergisi bazası), torpaq sahəsi (torpaq vergisi bazası – əkin sahələri ancaq kənd təsərrüfatı müəssisələrinə aid edilir), karbohidrogen resurslar və faydalı qazıntılar (mədən vergisi bazası) və s. qiymətləndirilir. Retrospektiv illər üçün «Laffer vuruğu» adlandıqığımız üsul vasitəsi ilə qiymətləndirilmiş və faktiki parametrləri tarazlaşdıran əmsalların 1992-1999-cu illər üçün orta qiyməti müəyyən edilir. Proqnoz illəri üçün baza müəssisələrin sayı dəyişməz götürülərək onlar əsasında 2001-2005-ci illər üçün vergi daxilolmaları hesablanır. Vergi daxilolmalarının bu variantları baza müəssisələrin vergi potensialını əks etdirir. Perspektiv vergi daxilolmalarını təyin etmək üçün əvvəlki mərhələdə müəyyən edilmiş «optimal və ya səmərəli» vergi dərəcələri əsasında müəssisələrin artım dinamikasının 3 variantına görə büdcənin gəlirləri proqnozlaşdırılır. Hər bir variant vergi siyasətinin uyğun istiqamətini əks etdirir.

Beləliklə, yuxarıdakı vergi rejimini baza qəbul edib büdcəyə daxilolmaların 2000-2005-ci illər üçün proqnozu aparılmışdır. Bu proqnoz variantını Azərbaycanın dövlət büdcəsinin formalaşması və qəbulu prosesində istiqamətləndirici qiymətləndirmələr kimi istifadə etmək olar. Bununla belə, təklif olunmuş alqoritmlə digər variantları da təhlil etmək olar.

Pul-kredit mexanizminin stimullaşdırıcı funksiyalarının aktiv istifadə olunması pul-kredit siyasətinin və bank sisteminin inkişafının əsasını təşkil edərək iqtisadi aktivliyin artımına gətirməli və büdcənin səmərəli formalaşması üçün əhəmiyyətli rol oynamalıdır.

Dinamik imitasiya modeli vasitəsi ilə vergi rejiminin parametrlərindən asılı olaraq büdcənin gəlirlərini proqnozlaşdırmaq, büdcə xərclərinin səmərəli istifadə olunması üçün çoxvariantlı proqnoz qiymətləndirmələri aparmaq olar.

2.4. Azərbaycan Respublikasının Sosial sferasının əsas inkişaf göstəricilərinin dinamikası.

Müstəqil Dövlətlər Birliyində Sosial-İqtisadi sahədə inteqrasiya proseslərinin təhlilinə dair

Məlumdur ki, keçmiş SSRİ dövründə Azərbaycanın müstəqil xarici iqtisadi əlaqələri olmamışdır. Respublikamız dünya təsərrüfat sistemindən təkə siyasi cəhətdən deyil, həm də iqtisadi səhətdən təcrid olunmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanın dünya ilə iqtisadi əlaqələrini yalnız şərti olaraq «xarici» iqtisadi əlaqələr adlandırmaq olardı. Belə ki, xarici ticarət əlaqələri əsas etibarlı ilə (idxalın təxminən 80 %-i, ixracın isə 90-95%-i) SSRİ daxilində həyata keçirilirdi. İstehsal amillərinin (kapital, işçi qüvvəsi) hərəkəti də qapalı xarakter daşıyırdı. Nəticədə ölkəmizin qapıları uzun müddət ərzində dünyada baş verən mütərəqqi proseslər (elmi-texniki inqilab, inteqrasiya prosesləri və s.) üçün bağlı olmuşdur ki, bu da öz növbəsində dünya tərəqqisindən geri qalmağımıza səbəb olmuşdur.

SSRİ-nin süqutu böyük bir ərazidə geosiyasi vəziyyəti dəyişdirərək keçmiş ittifaq respublikalarının dövlət müstəqilliyi əldə etməsinə səbəb oldu. Bu dövrdən başlayaraq keçmiş SSRİ məkanında yaranmış yeni suveren dövlətlərdən biri kimi özünün dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası da beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yaratdığı imkanlardan faydalanmaq məqsədi ilə xarici iqtisadi əlaqələri müstəqil olaraq inkişaf etdirməyə və bu əsasda fəal surətdə dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiya olunmağa can atır. Belə ki, 1992-1997-ci illərdə Azərbaycan müstəqil olaraq dünyanın 20-dən artıq dövləti, o cümlədən inkişaf etmiş dövlətləri ilə ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında saziş və müqavilələr imzalamışdır. Çin, Özbəkistan, Türkmənistan, Gürcüstan, Rumıniya və Almaniya ilə imzalanmış dövlətlərarası sazişlər Azərbaycanı qədim «İpək

yolu» zamanı olduğu kimi yenidən beynəlxalq Avropa-Qafqaz-Asiya transmilli nəqliyyat dəhlizinin mərkəzinə çevirməkdədir. Xaricilərlə birgə həyata keçirilən Traseka proqramı başa çatdıqdan sonra bu sahədə işlər daha da sürətlənəcəkdir. Bununla yanaşı BMT-nin Baş Assambleyasının Ticarət və İnkişaf Konfransı (UNCTD) ilə əlaqədar inkişaf etdirilən və onun geniş imkanlarından tranzit daşımalar sahəsində mövcud problemlərin həllində səmərəli istifadə olunması nəzərdə tutulur.

Hazırda ölkəmizin Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla sıx əlaqələr yaratması; bir sıra saziş və müqavilələrə qoşulması; MDV, İqtisadi Əməkdaşlıq Birliyi, Qara Dəniz Sahili Ölkələri Birliyi kimi iqtisadi birliklərə girməsi və onun yeni iqtisadi birliklərin (Xəzərsahili dövlətlərin birliyi, Ümumqafqaz evi, GUAM) yaradılmasının təşəbbüskarı kimi çıxış etməsi təqdirəlayiq haldır. Ölkə iqtisadiyyatının liberallaşdırılması, müvafiq mühitin yaradılması Azərbaycana xarici investisiya qoyuluşlarının getdikcə artmasına səbəb olmuşdur (cədv.2.4.1). Belə ki, 1993-cü ilə qədər ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilmiş birbaşa xarici investisiyaların həcmi təqribən 10 mln. ABŞ dol. edirdisə, 1994-cü ildə 22 mln. ABŞ dol., 1995-ci ildə – 155 mln. ABŞ dol., 1996-ci ildə – 521 mln. ABŞ dol., 1997-ci ildə – 1,2 mlrd. ABŞ dol. artıq olmuşdur. Neft sənayesinə və onunla bağlı digər sahələrə 30 mlrd. ABŞ dol. həcmində investisiya qoyulması haqqında dünyanın aparıcı dövlətlərinin (Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa, İtaliya, İran, Yaponiya, Norveç, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı, Rusiya) neft şirkətləri ilə kontraktlar bağlanmış və artıq bu kontraktlar əsasında 5 neft konsorsiumu işə başlamışdır. Tikinti-quraşdırma işləri, yeyinti sənayesi, kənd təsərrüfatı və xidmət sahələrinə qoyulan xarici investisiyalar da artmaqdadır.

Qeyd edək ki, makroiqtisadi göstəricilərin dinamikasının təhlilində əsas rol oynayan beynəlxalq statistikanın Azərbaycanda tətbiqi statistik uçotun beynəlxalq standartlara uyğun aparılmasına imkan verməlidir.

Azərbaycan Respublikası Müstəqillik qazandıqdan sonra bütün sahələrdə o cümlədən statistika sahəsində islahatların

FƏSİL II. SOSIAL – İQTİSADI İNKİŞAFIN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

aparılması, makroiqtisadiyyatın əsas göstəriciləri olan ümumi milli məhsullun, ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin hesablanması, dünya təcrübəsindən istifadə etmək, bu hesablama ümumdünya metodikasını tətbiq etmək zərurəti və şərait yarandı.

Cədvəl 2.4.1.

Azərbaycan Respublikasına xarici kapital axının strukturu [16].

Növü	1995		1996			1997
	Mln. dollar	Xüsusi çəkisi (faizlə)	Mln. dollar	Xüsusi çəkisi (faizlə)	Mln. dollar	Xüsusi çəkisi (faizlə)
Neft bonusu	1751	31,8	37	3,0	74	5,0
Birbaşa investisiyalar	155	28,2	591	46,0	1068	68
- neft sektoru	140	25,5	416	32,0	780	50
- digər sektorlar	15	2,7	175	14,0	288	18,0
Digər investisiyalar	220	40,0	657	51,0	422	27,0
Beynəlxalq maliyyə	132	22,0	113	9,0	204	13,0
- digərləri	88	14,0	544	42,0	218	14,0
cəmi	550	100	1285	100	1564	100

Dünya dövlətlərində tətbiq edilən Milli Hesablar Sistemi (MHS) göstəricilərinin hesablama metodikası və informatikası, məlumatlarının dəqiqliyinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Lakin bu məsələlərin eyni qaydada həlli sahəsində axtarışlar bu günə

qədər davam etdirilməkdədir. 90-ci illərdən başlayaraq MDB ölkələrində o cümlədən Azərbaycan Respublikası üzrə MHS-nin ən mühüm göstəricilərindən olan Ümumi Milli Məhsul (ÜMM) və Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) göstəriciləri hesablanmağa başlanmışdır.

ÜDM adətən ərazi xüsusiyyətlərinə görə hesablanır. Bu, mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ölkə ərazisində yerləşmiş müəssisələrin, maddi və xidmət sferalarının ümumi məhsulunun dəyəridir.

ÜMM – milli müəssisələrin ölkə daxilində və ya xaricində yerləşməsindən asılı olmayaraq milli iqtisadiyyatın hər iki sferasında məhsul və xidmətlərin bütün həcminin ümumi dəyəridir.

ÜMM ÜDM-dən baxılan ölkənin resurslarının digər ölkələrdə istifadə olunmasından alınan amillər üzrə (xarici ölkələrdə kapital qoyuluşu, orada işləyən işçilərin əmək haqqı və s.) əldə olunan gəlirlər qədər çox, xarici ölkə vətəndaşlarının bu ölkədən apardıqları uyğun gəlirlər qədər azdır.

Onu da qeyd edək ki, klassik bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ÜMM ilə ÜDM arasındakı fərq kifayət qədər kiçik olur.

1995-ci ildən başlayaraq ölkə dinamik iqtisadi inkişafa nail ola bilmişdir. 1996-cı ildə ÜDM 1,3% artmış, sonrakı illərdə 7-10 %-lik artımla davam etmiş və 2000-ci ildə əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM 1993-cü ilin göstəricisindən – 179.9 dollardan 3 dəfəyə qədər yüksəlmiş, 664.5 dollara bərabərləşmişdir.

Əlbəttə dinamik inkişaf templəri ölkənin ümumi sosial – iqtisadi inkişaf baxımından mühüm məsələdir, ancaq müxtəlif ölkələrin təcrübəsi ilə sübut oluna bilər ki, bəzi hallarda iqtisadi inkişaf müvafiq sosial inkişafa səbəb olmur. Yaxud sosial inkişaf templəri iqtisadi inkişaf templərindən geri qalır. Yəni iqtisadi inkişaf öz sosial ifadəsini tapır. İqtisadi inkişafın sosial ifadəsini vəhdətdə olan müxtəlif keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin məcmusu kimi xarakterizə olunduğunu nəzərə aldıqda, ölkə əhalisinin fərdi istehlakında baş verən dəyişmələri müxtəsər təhlil etdikdə Azərbaycanda iqtisadi inkişafın sosial

inkişafa yönəldiyi əşkar görünür. Çünki, mühüm göstəricilərdən birində, istehlakda tərəqqi göstəricisində bu meyl aşkarlanır.

Ölkənin neft sənayesinə xarici investisiyaların axını, vəsait qoyuluşu və texnologiyalar ilə yanaşı istehsala geniş işçi qüvvəsinin cəlb edilməsi üçün də şərait yaradır. Cəlb edilən işçi qüvvəsinin tərkibində yerli əmək ehtiyatlarından da geniş istifadə edilir, bu da məşğulluğun artırılması, əhalinin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün ilkin şərtədir. Xarici şirkətlərin Azərbaycanın neft ehtiyatlarının hasilatında iştirak etməsi eyni zamanda ölkənin yerli kadrlarının yetişdirilməsinə də şərait yaradır. ABƏŞ-in prezidenti Devid Vudvordun qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatının qazancı tək-cə mənfəət neftindən deyil, ən böyük qazanc peşəkar kadrların yetişməsindədir. Bu gün «Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində görülən işlərdə çalışan ixtisaslı işçilərin 2/3 hissəsi yerli kadrlardır.

1994-cü ildən etibarən «Əsrin müqaviləsi» bağlandıqdan sonra 11 minə yaxın adam ABƏŞ podratçıları vasitəsilə müxtəlif səviyyələrdə işlərə cəlb olunub. Eyni zamanda neft şirkətlərinin sifarişlərinin yerinə yetirilməsinə çoxlu sayda yerli müəssisə və təşkilatlar cəlb edildi.

Azərbaycanın neft sənayesinə cəlb edilən xarici investisiyaların böyük hissəsi Abşeron regionunda, xüsusən dənizdə olan neft ehtiyatlarının hasilatına yönəldilir. Bununla əlaqədar olaraq respublikada hasil olunan neftin böyük hissəsi (1998-ci ildə – 86,2%, 1999-cu ildə – 89,0%) dənizdə çıxarılır. Azərbaycanın digər bölgələrində neftin hasilatı aşağı düşmüş, bir sıra rayonlarda isə neftin çıxarılması perspektivsiz sayıldığından onun hasilatı tamam dayandırılmışdır. Respublikada neft sənayesinin, onun infrastrukturasının kompleks inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə ölkənin digər bölgələrində olan karbohidrogen ehtiyatlarının üzə çıxarılması və istismarı prosesinə diqqət və zəruri şərait daha çox artırılmalıdır.

Dünya təsərrüfatı sisteminin formalaşması kapitalizmdə mərkəzləşdirilmiş milli dövlətlərin yaranması ilə başlanmışdır. Mərkəzləşdirilmiş milli dövlətlərin yaranması ilə milli bazarlar da meydana gəlmişdir. Ölkədaxili əmək bölgüsünün artması və eləcə beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi dünya bazarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Habelə iri maşınlı sənayenin

inkişafı dünya təsərrüfatı sisteminin yaranmasında böyük rol oynamışdır. Sonrakı məqhələdə dünya təsərrüfatı sisteminin yaranması başa çatmışdır.

Dünya təsərrüfatı sisteminin yaranması hər bir ölkənin özünün milli təsərrüfatının inkişafına, beynəlxalq münasibətlərin möhkəmlənməsinə, iqtisadiyyatın, siyasətin və elmin inkişafına səbəb olmuşdur.

Dünya təsərrüfatı sistemi milli təsərrüfatların məcmusudan ibarətdir. Hər bir milli dövlət dünya təsərrüfatı sisteminin imkanlarından istifadə edərək öz milli təsərrüfatını inkişaf etdirməyə çalışır. Vaxtilə inkişaf edib irəlİYə getmiş iri dövlətlərin dünyada ağalıq etmək iddiası başqa dövlətlərin, milli dövlətlərin mənafələrinə böyük zərbə vurmuşdur. Dünyada ağalıq etmək uğrunda mübarizə kiçik dövlətlərə və bütün dünya iqtisadiyyatına, insanların mənəviyyatına mənfi təsir göstərirdi. Dövlətlər arasındakı ziddiyyətlər də bundan irəli gəlirdi.

Müasir dövrdə istehsal qüvvələrinin qarşılıqlı asılılığının inkişafı və milli iqtisadiyyatların təsərrüfat əlaqələrinin genişlənməsi proseslərinin güclənməsi dünya təsərrüfatında keyfiyyətə yeni ənənənin-qloballaşma və dünyəvi inteqrasiyanı ön plana çəkir. Bunun nəticəsidir ki, planetar informasiya və təhsil fazası, dünya kapitalı, əmtəə, xidmət və işçi qüvvəsi bazarları formalaşır. Bu prosesin sürətlənməsinə təbii resursların qıtlığı və onların ölkələr, regionlar üzrə qeyri müntəzəm paylanması, demoqrafik partlayış (demoqrafların qiymətləndirməsinə görə 2050-ci ildə yer kürəsinin əhalisinin sayı 9 milyarda çatacaq), turizm, miqrasiya axını, beynəlxalq terrorizm və digər faktorlar təkan verir. Belə olan halda Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) daxil olan dövlətlərin hər biri dünya məkanında öz layiqli yerini tutmaq problemi ilə qarşılaşır. Qeyd edək ki, 1990-1999-cu illər ərzində MDB-də iqtisadi inkişafın əsas göstəriciləri dünyəvi inkişafı müqayisədə heç də qənaətbəxş olmayıb (bax. cədv. 2.4.2.)

MDB və dünya təsərrüfat sisteminin əsas inkişaf göstəriciləri

Göstəricilər	1990	1997	1999
MDB ölkələrinin Dünya məcmu məhsulunda payı, % - lə	8,9	4,3	3,8
MDB ilə Avropa Birliyi arasındakı nisbət Məcmu məhsul üzrə	1:3	1:5	1:6
MDB ölkələrinin dünya sənaye istehsalında payı, % - lə	7	3	3
Əmək məhsuldarlığı (orta dünya səviyyəsi ilə müqayisədə), % - lə	69	48	45

MDB-yə daxil olan ölkələr üçün 10 ildən artıq keçən vaxt – ticarət münasibətlərində istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyət nöqtəyi – nəzərdən çox aşağı səviyyədə olmuşdur. Belə ki, iqtisadi münasibətin fundamental göstəricisi olan əmtəə dövriyyəsi bu dövlətlər arasında 5 dəfəyə qədər azalmışdır. Əgər 90-cı illərin əvvəlində müəssisələr arasında müştərək əlaqələr mövcud idisə, sonralar sadə əmtəə mübadiləsi ön plana keçmişdir.

Buna baxmayaraq 2000-2001-ci illərdə yaxınlaşdırıcı faktorların güclənməsi prosesi müşahidə olunmuşdur. MDB ölkələrinin dünya təsərrüfat sisteminin qloballaşması prosesində iştirakı bu ölkələrin əsas beynəlxalq iqtisadi strukturlarda (Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və s.) fəaliyyətini gücləndirmişdir.

İnteqrasiya prosesinin əsas göstəricilərindən biri xarici kapitalın MDB ölkələrinin milli təsərrüfatlarının iqtisadiyyatına cəlb olunmasıdır. Lakin MDB dövlətləri arasında qarşılıqlı

Sosial – iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri

investisiya dövriyyəsi ötən 10 il ərzində qənaətbəxş olmayıb. Bu dinamikanı Rusiya dövlətinin təmsalında müşahidə edək (cədv. 2.4.3.).

Cədvəl 2.4.3.

Rusiya ilə MDB dövlətləri arasında qarşılıqlı investisiya dövriyyəsi

MDB ölkələri	2000-ci ilin sonu üçün, mln. ABŞ dolları	
	Rusiyadan digər MDB ölkələrinə investisiyalar	Rusiya iqtisadiyyatına digər MDB ölkələrindən investisiyalar
Azərbaycan	11	717
Ermənistan	1	301
Belarus	563 927	2 724
Gürcüstan	382	500
Qazaxstan	3 237	7 028
Qırğızıstan	2	197
Moldova	79 852	2 170
Tacikistan	19	31
Türkmənistan	116	276
Özbəkistan	266	2 806
Ukrayna	38 322	14 265
cəmi	686 175	31 015

Hal-hazırda MDB dövlətləri arasında sənayecə geridə qalma səbəbindən kredit ehtiyatlarından tam istifadə etməyən ölkələr vardır. Bu hal investisiyaların cəlb olunması zərurətini doğurur. İqtisadçı analitiklərin fikrincə indi və gələcəkdə xarici

investisiyalar axtarışı ilə yanaşı daxili investisiyaların (maliyyə institutları, pensiya fondları və s.) rolu artırılmalıdır.

90-cı illərdən MDB dövlətlərinin milli əmək bazarlarında mənfi meyillər müşahidə olunurdu. İşsizliyin səviyyəsi təhlükəli həddə düşərək aktiv əhalinin 10%-ə qədəri sabit iş yerindən məhrum olmuşdur. Əhali gəlirlərinin kəsiri qlobal göstərici olan insan potensialının inkişaf indeksinin ölçü və reytinginin azalmasına səbəb olmuşdur. Bu göstəricinin digər iki komponentləri – ömür uzunluğu və təhsilin inkişafı dövlət tərəfindən kapital qoyuluşunun ciddi ixtisarı nəticəsində ziyan çəkmişdir. Lakin 90-cı illərin ortalarından başlayaraq sosial sahədə yaxınlaşma prosesi başlanmışdır: məşğulluğun səviyyəsi artmış, işsizlik azalmış, əhalinin real gəlirləri çoxalmışdır. MDB ölkələrini 90-cı illərin əvvəllərində bürüyən iqtisadi böhran əhalinin geniş hissəsinin həyat səviyyəsinin kəskin aşağı düşməsinə gətirərək demoqrafik vəziyyəti pisləşdirdi. Belə ki, əksər dövlətlərdə doğum səviyyəsi azalaraq ölümün səviyyəsi artdı və nəticə etibarilə orta ömür uzunluğu qısaldı. Əhali artımı bu dövrdə əvvəlki 10 illiyə nisbətə yalnız Türkmənistan istisna olmaqla yerdə qalan bütün MDB ölkələrində aşağı düşdü.

Hətta 2000-ci ildə belə, say etibarilə MDB dövlətlərinin ümumi əhalisinin təqribən 73% - ini təşkil edən Belarus, Rusiya və Ukraynada ölənlərin sayının doğulanlar sayına olan nisbəti uyğun olaraq 1,4; 1,77 və 1,9 olmuşdur. Onu qeyd etmək kifayətdir ki, bu 3 dövlətin islahat illərində məcmu əhali itkisi 5,7 milyon həddinə çatmışdır ki, bu da Danimarka, Slovakiya və İsrail kimi dövlətlərin əhalisinin sayından çoxdur.

Tacikistan, Özbəkistan və Qırğızıstanı çıxmaq şərti ilə demək olar ki, yerdə qalan bütün MDB ölkələri yeni minilliyə doğumun səviyyəsinin kifayət qədər aşağı göstəricisi ilə daxil olmuşlar (doğumun ümumi göstəricisi ≈ 2.15) belə ki, bu ölkələrdə bütün MDB əhalisinin 85%, və yaxud təxminən 241 milyona qədər əhali yaşayır. Qeyd edək ki, doğum səviyyəsinin aşağı düşməsi prosesi və nəticədə yaşlı əhalinin çoxluq təşkil etməsi dünyəvi proses olub, bir çox ölkələri və bütün kontinentləri əhatə edir [24].

Sənaye inqilabına qədər yer kürəsi əhalisinin xüsusi çəkisi 2-3%-i aşmırdısa, hal-hazırda bu göstərici ümumi dünya əhalisinin

14% - ni təşkil edir. (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ekspertlərinin rəyinə görə 2030-cu ilə bu göstərici 25-30%-ə qədər yüksəlməlidir).

Ötən dövr ərzində milli tərkibə görə differensiallaşma demoqrafik prosesi güclənmişdir. Belə ki, bütün MDB ölkələrində milli tərkibin sayca xüsusi (ümumi əhali sayında) artmışdır. Məsələn, 1999-cu ilin siyahıya alınmasına görə Azərbaycanda bu göstərici 90,6%, Belarusda 81,2% təşkil etmişdir (1989-cu ildə bu göstərici Azərbaycanda 82,7%, Belarusda 77,9% olmuşdur). Qazaxıstanda milli tərkibdə ciddi dəyişiklik sayəsində ölkə əhalisinin ümumi sayında qazaxların xüsusi çəkisi ilk dəfə olaraq 53,4% səviyyəsinə çatmış və 8 milyon nəfər təşkil etmişdir. Qırğızstanda da bu göstərici 1989-cu ildə 52,4% - dən 1999-cu il üçün 64,9% - ə qalxmışdır. 90-cı illərin əvvəllərində Özbəkistan istisna olmaqla yerdə qalan bütün MDB ölkələrində əhalinin məşğulluq səviyyəsi azalmışdır. Bu proses sonrakı illərdə Azərbaycan və Qırğızıstanda stabilləmiş, Tacikistan, Belarus, Ukrayna və Rusiyada 11-15% aşağı düşmüşdür. Kifayət qədər aşağı düşmə halı Moldovada – 27,8 %, Ermənistanda – 20,4%, Qazaxıstanda – 21,8% müşahidə olunmuşdur.

Son üç ildə ölkələrinin iqtisadiyyatın real sektorunda baş verən canlanma nəticəsində məşğulluğun vəziyyəti yaxşılaşmışdır.

Milli əmək bazarlarının vəziyyətinin təhlilində miqrasiya prosesinin miqyasca qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdəndir. Ötən illər ərzində emiqrasiya prosesinin imiqrasiya dinamikasını üstələməsi MDB iştirakçıları dövlətlərində yüksək ixtisaslı kadr və mütəxəssislərin çatışmamazlığına gətirmişdir.

MDB Statistika komitəsinin məlumatına əsasən bu ölkələr arası, hər bir ölkə daxili və xarici dövlətlərlə miqrasiya prosesinin ötən 10 illik təhlili aşağıdakı cədvəldə təsvir olunmuşdur (cədvəl 2.4.4.).

MDB ölkələrində miqrasiya prosesinin dinamikası

MDB ölkələri	İl	Gələnlərin sayı				Gedənlərin sayı			
		cəmi	Ölkə daxili	MDB ölkələrindən	Xaricdən və Baltıqyanı ölkədən	Cəmi	Ölkə daxili	MDB ölkələrinə	Xaricə və Baltıqyanı ölkələrə
Azərbaycan	1991	129,0	62,6	49,4	1,3	137,7	62,6	73,6	1,5
	1999	23,4	18,6	4,2	0,1	27,8	18,6	8,5	0,5
Ermənistan	1991	73,7	29,5	40,7	1,1	50,6	29,5	13,1	7,7
	1999	9,0	7,3	1,4	0,0	15,9	7,3	6,9	1,0
Belarusiya	1991	412,5	249,8	87,4	27,5	364,0	244,6	59,1	25,4
	1999	220,0	189,1	28,4	2,5	202,4	189,1	6,8	6,4
Gürcüstan	1991	53,7	32,7	15,7	0,8	70,8	21,0	45,6	4,0
	1998	4,2	3,8	0,3	0,0	4,4	3,8	0,4	0,2
Qazaxıstan	1991	627,6	431,3	160,6	10,2	628,9	386,6	150,2	78,3
	1999	200,9	165,5	33,8	1,6	327,6	165,5	118,2	43,9
Qırğızıstan	1991	134,3	88,8	36,9	0,6	162,1	86,3	56,2	15,1
	1999	46,2	38,3	7,8	0,1	56,2	38,4	14,5	3,3
Moldova	1991	133,5	77,3	39,7	2,3	149,2	77,3	42,9	21,8
	1996	44,3	31,7	11,9	0,2	62,3	37,0	22,6	2,3
Rusiya	1991	5219,9	3690,8	660,8	145,2	4763,9	3690,8	313,2	760,0
	1999	2856,7	2477,0	362,7	17,0	2672,7	2457,7	127,8	87,2
Tacikistan	1991	74,9	50,2	19,6	0,4	101,3	50,1	40,2	8,4
	1995	37,1	31,6	5,4	...	73,2	29,5	43,6	...
Türkmənistan	1991	87,1	51,5	20,4	1,3	84,2	51,0	26,1	0,4
	1999	31,8	27,8	3,7	0,4	42,6	29,2	12,9	0,6
Özbəkistan	1991	371,1	235,7	69,1	2,4	401,3	224,4	124,7	26,6
	1998	143,3	138,0	4,9	0,4	193,3	130,9	54,1	8,2
Ukrayna	1990	1929,5	1143,7	475,1	56,1	1690,2	1108,5	311,1	80,8
	1999	767,8	702,0	61,1	4,7	812,6	702,0	61,9	48,7

2.5. Məşğulluq və yaşama standartları

Respublikamızın bazar iqtisadiyyatı sistemində əsaslanan münasibətlərin qurulması yolunda onun əsas struktur elementi olan əmək bazarının formalaşması və inkişafına xüsusi diqqət edilməlidir. Əmək bazarı ölkənin, hər bir regionun və konkret iqtisadi subyektin strateji inkişaf resursudur. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi artımın, əhalinin maddi-mənəvi tələbatlarının ödənilməsinin və iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsinin əsas amili insani resurs və kapitalın yaradılması və qorunmasıdır. Əmək bazarı bu məqsədlərə çatmağa real imkan verən strukturdur. Həm bu əmək bazarında təklif edilən iş yerləri və tələb edilən işçilər arasında disproporsiyaların tarazlanması və tənzimlənməsi dövlətin iqtisadi fəaliyyətə birbaşa və ya dolaylı müdaxiləsi sferasına aid edilir.

Respublikamızda son 10 ildə baş verən iqtisadi münasibətlərə keçid və islahatlar prosesi əvvəlki əmək bazarının dağılmasına və iqtisadiyyatın çoxmülkiyyətli formalarına əsaslanan yeni bazar münasibətlərinin formalaşmasına səbəb oldu. İlk dövrlərdə xaotik qurulma mərhələsindən keçən əmək bazarı hal-hazırda özünün kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin dinamikasına və irəliləməsinə görə üstündür.

1999-cu ildə keçirilmiş əhali siyahıyaalınmasının yekunlarına əsasən əmək ehtiyatlarının və məşğul əhalinin sayına dair bir neçə il üzrə mə'lumatlara yenidən baxılaraq əhəmiyyətli dəyişikliklər edilmişdir. Yeni hesablamalara əsasən 1995-ci ildən əmək ehtiyatlarının sayı ardıcıl surətdə orta hesabla ildə 2% artmışdır. Təhsil alanların sayı, xüsusən 1990-cı illərin əvvəllərində azaldığından real əmək ehtiyatları 1994-cü ildəki 3,802 min nəfərdən daha sür'ətlə artaraq 2000-ci ildə 4,312 min nəfər təşkil etmişdir [21].

Rəsmi mə'lumatlara əsasən işsizlərin sayı əmək ehtiyatlarının yalnız 1 faizini təşkil edir. Lakin işsizliyə dair rəsmi mənbələr real vəziyyətin öyrənilməsi üçün dolğun mənbə deyildir. Bundan başqa fəallıq əmsalı bir qədər azalma meyllərinə baxmayaraq çox yüksək olaraq qalmaqdadır.

Rəsmi məşğulluq göstəricisi 1991 - 1995- ci illər ərzində bir qədər azalaraq 2000 - ci ilədək əvvəlki səviyyəsini bərpa etməsi nəzərə alınmazsa, demək olar ki, sabit qalmışdır. 2000 - ci ildə qeydə alınmış məşğul əhəlinin sayı (3.704.5 min nəfər) əvvəlki illərlə müqayisədə artaraq 1990- ci ilin səviyyəsinə çatmışdır. 1990-ci illə müqayisədə ÜDM-in 41%, sənaye istehsalının 68%, kənd təsərrüfatı istehsalının isə 35% azalması ilə bu mə'lumat bir qədər təzad doğurur.

Əmək qabiliyyətli yaşda işləməyən əhəlinin sayı da yeni hesablamalara əsasən xeyli azalmışdır.

Cədvəl 2.5.1.

Əmək ehtiyatları və məşğulluq (min nəfərlə).

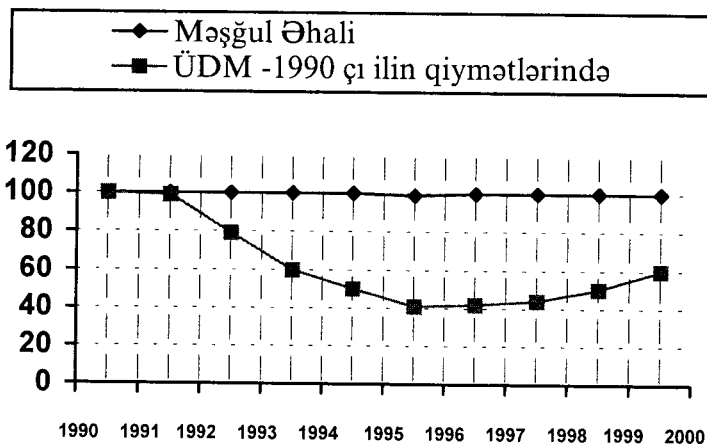
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Əmək ehtiyatları	4,092.9	4,131.9	4,133.0	4,110.4	4,052.6	4,091.8	4,193.0	4,231.6	4,247.5	4,546.2	4,547.0
Təhsil alanlar	305.5	312.7	296.6	266.5	250.7	231.9	218.3	214.6	229.0	229.1	235.0
Real əmək ehtiyatları	3,787.4	3,819.2	3,836.4	3,843.9	3,801.9	3,859.9	3,976.7	4,017.0	4,018.5	4,317.1	4,312.0
Məşğul əhali	3,703.0	3,732.0	3,722.0	3,714.6	3,631.0	3,613.0	3,687.0	3,694.0	3,702.0	3,702.8	3,704.5
Qeydə alınmış işsizlər	0.0	4.0	6.4	19.5	23.6	28.3	31.9	38.3	42.3	45.2	43.7
Rəsmi aktiv əhali	3,703.0	3,736.0	3,728.4	3,734.1	3,654.6	3,641.3	3,718.9	3,732.3	3,744.3	3,748.0	3,748.2
Əmək qabiliyyətli yaşda işləməyən əhali	84.4	87.2	114.4	129.3	170.9	246.9	289.7	323.0	316.5	614.3	607.5
Fəalliq əmsali	97.8	97.8	97.2	97.1	96.1	94.3	93.5	92.9	93.2	86.8	86.9

1990 –1995-ci illər arasında əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsi məşğulluğun səviyyəsinin təxminən sabit qaldığı halda, bütün iqtisadiyyatda istehsalın azalması nəticəsində baş

vermişdir. 1996-cı ildə əmək məhsuldarlığı sabitləşərək, 1997 – 2000-ci illərdə xeyli artmışdır.

Qrafik 2.5.1.

İqtisadiyyatda məşğulluq və məhsuldarlıq (1990 =100).

Fəaliyyət növlərinə görə məşğulluğun bölgüsünə əsasən dövlət sektorunda çalışanların sayı 1990-cı ildən mütəmadi olaraq azalmaqdadır. Belə ki, bazar iqtisadiyyatına keçid və özəlləşdirmə proseslərinin nəticəsində dövlət sektorunda çalışanların ümumi məşğulluqda xüsusi çəkisi 1990-cı ildəki 70.7 faizdən azalaraq 2000-ci ildə 33.6% təşkil etmişdir. Lakin əmək haqqının və məhsuldarlığın aşağı olmasına baxmayaraq bir çox işçilər öz iş yerlərini dəyişməmişlər.

Özəl sektorda çalışanların sayı isə 1990-cı ildəki 12.6 faizdən artaraq 2000-ci ildə 50.3% təşkil etmişdir. Sərbəst məşğul əhəlinin sayı 6 faizdən 16.2 faizədək artmışdır.

Məşğul əhalinin fəaliyyət növlərinə görə bölgüsü

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
İqtisadiyyatda məşğul olanlar, cəmi	3703	3732	3722	3715	3631	3613	3687	3694	3702	3703	3705
Onlardan yekuna görə %-lə											
Dövlət müəssisələrində	70.7	65.4	61.8	62.0	60.3	56.1	51.0	46.5	46.2	36.2	33.6
Qadınlar	42.0	42.4	42.8	44.1	45.0	45.2	46.3	47.7	47.7	47.7	47.7
Kooperativlərdə	10.7	13.4	13.5	11.8	10.7	9.4	8.4	2.5	0.5	0.0	0.0
Özəl sektorda	12.6	14.8	17.1	16.5	16.5	17.8	19.6	22.3	29.9	50.2	50.3
Sərbəst məşğul əhali	6.0	6.4	7.6	9.7	12.5	16.6	21.0	28.7	23.3	13.5	16.2

Sahələr üzrə məşğulluq

1990-cı illər ərzində sektorlar səviyyəsində mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Sənaye və tikintidə işləyənlərin sayının xeyli azalması ilə yanaşı kənd təsərrüfatı bir növ sığınacaq rolunu oynamışdır. Kənd təsərrüfatında məşğul olanların sayı 1998-ci ilə qədər daha sabit qalaraq, 1999-2000-ci illərdə xeyli artmışdır.

Sənaye sahəsində işləyənlərin cəmi məşğul əhaliyə nisbətən çəkisi 1990-cı ildə 12.7%, 2000-ci ildə isə 7% təşkil etmişdir. Lakin sənayedə məşğulluğun səviyyəsi 1990-cı illərin birinci yarısındakı kəskin azalmadan sonra 1995-1997-ci illər arasında demək olar ki, sabitləşmiş, əmək məhsuldarlığı isə artmışdır.

Kənd təsərrüfatında məşğulluğun xüsusi çəkisi 1994-1998-ci illər arasında təxminən 30-31% təşkil edərək sabit qalmış, 1999-cu ildə isə kəskin artaraq 42.3% olmuşdur. Kənd təsərrüfatında

Sosial – iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri

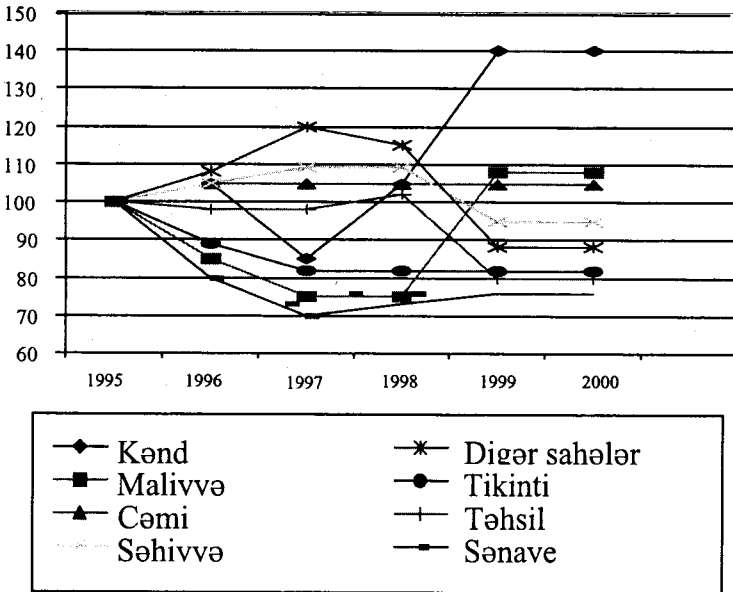
məşğul əhalinin sayının 1999-cu ildə kəskin artımı əmək məhsuldarlığının azalması ilə müşayiət olunmuşdur.

Tikintiyə dair məlumatlar bir qədər inandırıcı görünür. Bu sahədə işləyənlərin sayı 1990-cı illər ərzində, hətta tikintinin xeyli inkişaf etdiyi 1996-1998-ci illərdə də azalmışdır.

Maliyyə, səhiyyə və təhsil kimi digər sahələrin xüsusi çəkisi 1990-cı illər ərzində bəzi dəyişikliklərə məruz qalsa ümumən sabit olmuşdur.

Qrafik 2.5.2.

Əsas sahələr üzrə məşğulluq (1995 = 100).

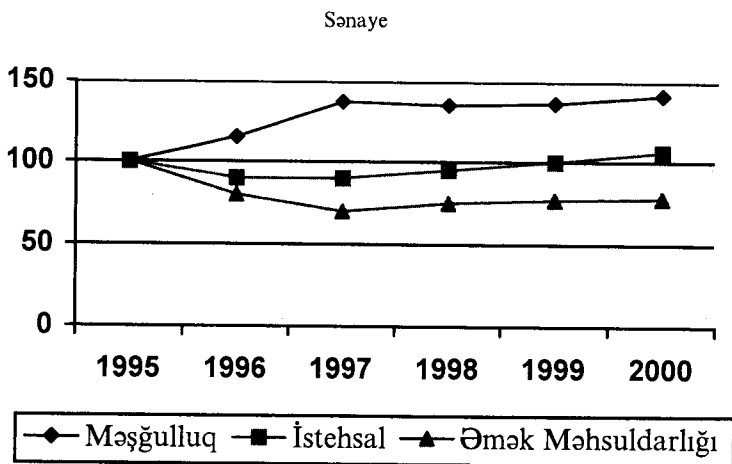

Sahələr üzrə məşğulluğun xüsusi çəkisi (yekuna görə faizlə)

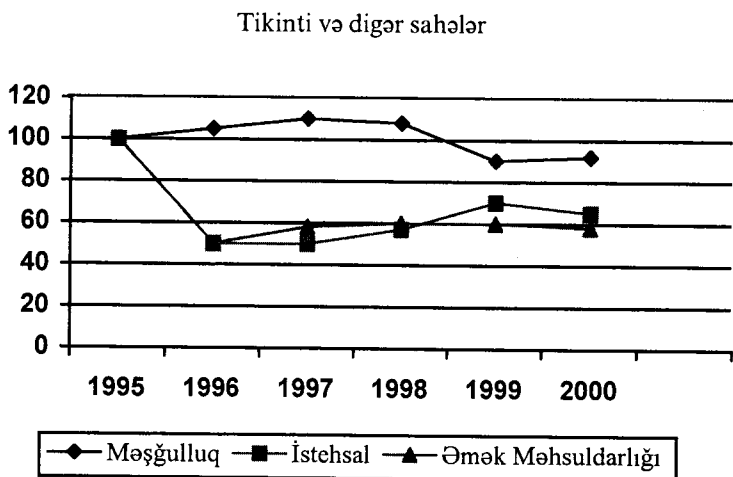
	Sənaye	Kənd təsərrüfatı	Tikinti	Maliyyə sektoru	Səhiyyə	Təhsil	Digər sahələr	cəmi
1990	12.7	30.9	6.8	0.3	4.6	9.1	35.6	100
1991	12.3	31.8	6.6	0.3	4.8	9.5	34.7	100
1992	1.5	34.7	6.1	0.3	4.5	9.3	33.6	100
1993	10.5	32.4	5.7	0.3	4.8	10.2	36.0	100
1994	10.3	31.5	5.3	0.4	4.8	10.8	36.9	100
1995	9.7	30.8	5.1	0.4	4.8	10.3	38.8	100
1996	7.7	31.8	4.5	0.4	4.9	10.2	40.6	100
1997	6.6	29.0	4.1	0.3	5.0	9.9	45.1	100
1998	6.8	30.8	4.2	0.3	4.9	10.2	42.9	100
1999	7.0	42.3	4.2	0.4	4.5	8.1	33.5	100
2000	7.0	42.3	4.2	0.4	4.5	8.1	33.5	100

Qrafik 2.5.3.

Sənayedə, tikintidə və digər sahələrdə məşğulluq, istehsal və məhsuldarlıq (1990 = 100)

Qrafik 2.5.4.

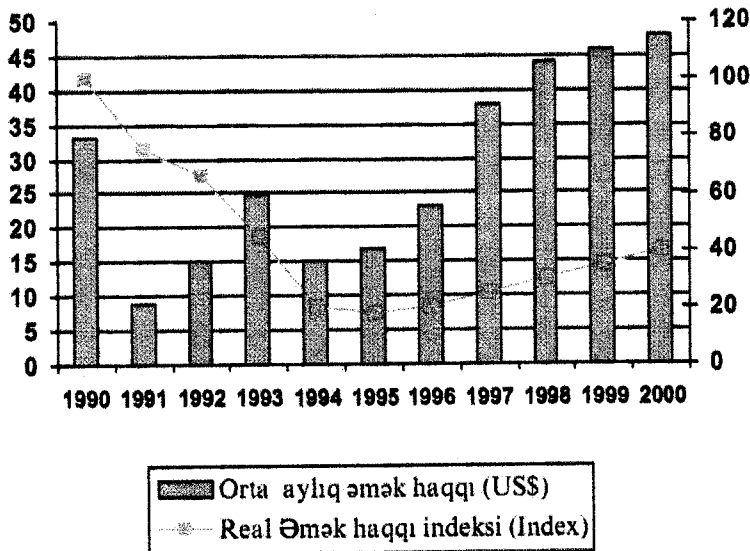

Hiperinflasiya dövründə real əmək haqqı müntəzəm olaraq azalırdı (1990-1995-ci illər ərzində – 86%). 1996-cı ildən bəri qiymətlərin sabitləşməsi ilə bərabər real əmək haqqının da səviyyəsi xeyli artmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, 2001-ci ilin birinci rübündə adambaşına real əmək haqqı 1995-ci ildən 3.4 dəfə artmışdır. ABŞ dolları ilə ifadə olunmuş nominal orta aylıq əmək haqqı 1990-cı ildəki 33 dollara qarşı 2001-ci ilin yanvar-mart aylarında 54 dollar təşkil etmişdir.

2001-ci ilin yanvar-mart aylarında orta aylıq əmək haqqı nominal ifadədə əvvəlki ildə olduğundan 17% çox və ya 247.5 min manat olmuşdur.

Qrafik 2.5.5.

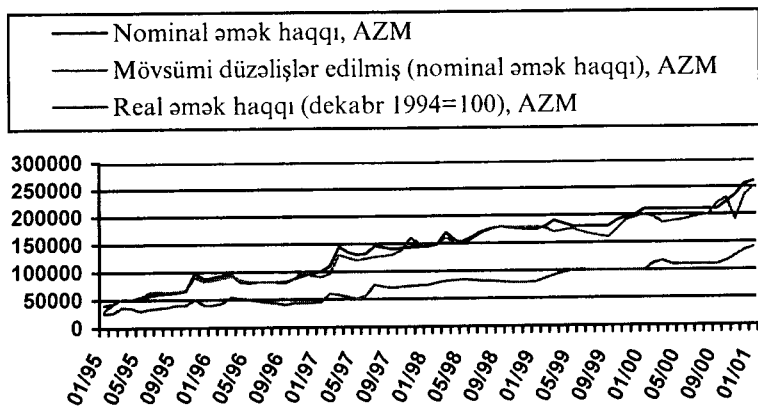
**US \$ - la ifadə olunmuş əmək haqqı və real əmək haqqı
indeksi 1990 = 100**

Orta aylıq əmək haqqı.

Dövr	Nominal əmək haqqı, manatla	Əvvəlki dövrə nisbətən dəyişməsi, faizlə	ABŞ dolları ilə ifadə olunmuş nominal əmək haqqı	Real əmək haqqı	
				İndeks 1995=100	Əvvəlki dövrə nisbətən dəyişməsi, faizlə
1995	62.467	308	14	100	
1996	89.370	43	21	119	18.9
1997	141.643	58	36	182	52.9
1998	168.419	19	44	218	19.9
1999	184.368	9	45	262	20.2
2000	205.112	11	46	286	9.2
1997 I rüb	125.885	16.3	30.9	160	12.3
1997 II rüb	138.958	10.4	34.7	175	9.9
1997 III rüb	142.021	2.2	35.9	187	6.4
1997 IV rüb	157.163	10.7	40.2	203	8.7
1998 I rüb	160.039	1.8	41.2	204	0.5
1998 II rüb	170.496	6.5	44.2	217	6.3
1998 III rüb	168.141	-1.4	43.5	218	0.5
1998 IV rüb	171.179	1.8	44.3	230	5.6
1999 I rüb	177.274	3.6	45.3	251	9.2
1999 II rüb	176.141	-0.6	44.5	250	-0.4
1999 III rüb	178.491	1.3	42.1	256	2.2
1999 IV rüb	182.006	2.0	41.8	257	0.7
2000 I rüb	202.884	11.5	46.2	282	9.5
2000 II rüb	204.088	0.6	45.9	284	0.8
2000 III rüb	204.926	0.4	45.5	288	1.5
2000 IV rüb	208.551	1.8	45.8	289	0.2
2001 I rüb	247.528	18.7	54.0	338	17.1

Orta aylıq əmək haqqı

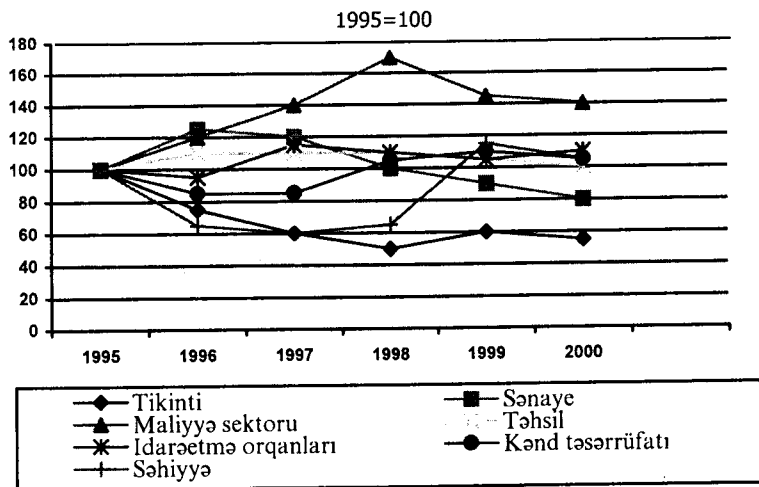
Əsas sahələr üzrə nisbi əmək haqqı 1990-cı ildən bəri xeyli dəyişmişdir və bu fərq artmaqdadır. Ən böyük azalma kənd təsərrüfatı, təhsil və səhiyyə sahələri üzrə olmuşdur. 1990-cı ildə bu sahələr üzrə əmək haqqı orta əmək haqqından aşağı idi və 1990-2000-ci illərdə nisbi əmək haqqı da azalmaqda davam etmişdir. Kənd təsərrüfatı və səhiyyədə adambaşına əmək haqqı orta əmək haqqından 65% aşağıdır. 1993-cü ilədək idarəetmə orqanları işçilərinin əmək haqları orta göstəricidən daha yüksək idi. Lakin bu göstərici də bir qədər azalmış və hazırda orta əmək haqqından 9% az olmuşdur. 90-cı illər ərzində ən yüksək əmək haqqının maliyyə sektorunda olmasına baxmayaraq, həmin sahə üzrə nisbi əmək haqqı 1996-1998-ci illərdə bir qədər azalmış, 1997-1998-ci illərdə hətta tikinti sektorundan aşağı olmuşdur. Tikinti sahəsində əmək haqqının inkişafı, xüsusən 1995-ci ildən tikintinin kəskin artımından sonra daha dinamik olmuşdur. 1998-ci ildə tikintidə adambaşına orta əmək haqqı daha yüksək olaraq, orta kəmiyyətdən 2.6 dəfə çox olmuşdur. 1999-cu ildən e'tibarən isə maliyyə sektoru daha yüksək əmək haqqı səviyyəsi ilə seçilərək yenidən tikintinin səviyyəsini ötüb keçmişdir. Sənayedə əmək haqqı neft sektorunun kəskin artımına müvafiq olaraq artsa da, bu artım o qədər də çox olmamışdır.

**Sahələr üzrə nominal əmək haqqının orta
əmək haqqına nisbəti**

	Sənaye	Kənd təsərrüfatı	Tikinti	İdarəetmə orqanları	Maliyyə sektoru	Təhsil	Səhiyyə	cəmi
1990	112.3	84.1	149.2	132.8	139.0	90.8	67.7	100
1991	125.8	82.1	141.2	117.6	193.1	80.5	71.4	100
1992	143.7	54.4	136.0	127.7	250.0	95.1	89.0	100
1993	142.3	51.3	150.0	159.2	294.4	92.1	59.2	100
1994	137.1	54.2	145.9	124.9	217.4	91.6	65.1	100
1995	153.0	53.7	158.3	92.1	270.6	74.3	42.1	100
1996	163.6	42.3	187.1	77.5	189.5	70.5	52.5	100
1997	163.3	35.0	211.7	77.3	168.6	84.6	47.9	100
1998	164.5	26.1	262.2	98.0	197.6	78.5	41.6	100
1999	177.5	35.3	232.4	80.5	320.5	76.8	38.6	100
2000	185.4	32.5	220.8	91.4	289.0	74.7	35.8	100

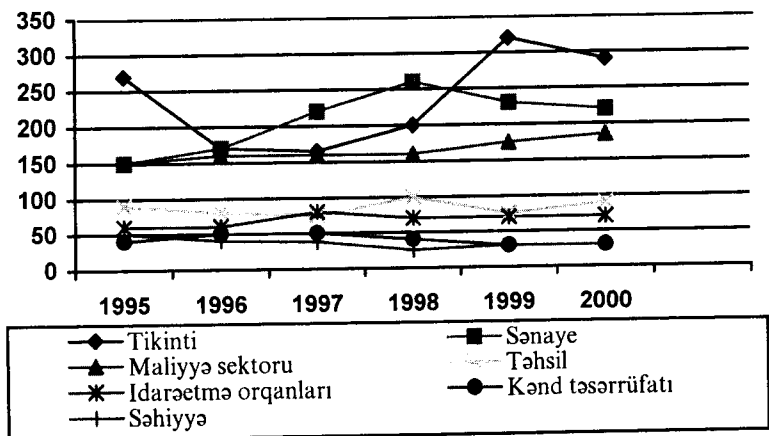
Qrafik 2.5.7.

Sektorlar üzrə əmək haqqının orta əmək haqqına nisbəti

Qrafik 2.5.8.

Sahələr üzrə əmək haqqının orta əmək haqqına nisbəti

Hazırda Respublikamız bazar münasibətlərinin keçid mərhələsini yaşayır. Tarixi təcrübə, o cümlədən Şərqi Avropa ölkələrinin təcrübəsi göstərmişdir ki, keçid dövründə əhalinin həyat səviyyəsi xeyli aşağı düşür, işsizliyin səviyyəsi yüksəlir.

Belə bir şəraitdə əhalinin sosial müdafiəsini təşkil etmək dövlətin ümdə vəzifələrindən hesab edilməlidir. Ümumiyyətlə iqtisadi həyatın bazar münasibətləri formasında təşkilinin iki forması vardır: tam rəqabətə əsaslanan xalis kapitalizm və müasir bazar münasibətləri.

Xalis kapitalizm öz mövcudluğunu XX əsrin 30-cu illərində başa vurmuşdur. Bu sistemdə əhalinin sosial müdafiəsinin təşkilində dövlətin rolu çox az olurdu. Ümumiyyətlə xalis kapitalizm sistemində əhalinin sosial müdafiəsinin təşkili hökumətin funksiyasına daxil deyildir. Müasir bazar iqtisadiyyatında dövlətin funksiyaları və iqtisadiyyata müdaxiləsi xeyli genişləndirilib və beləliklə əhalinin sosial müdafiəsinin təşkilində dövlətin üzərinə xeyli vəzifələr düşür.

Uzun illər Azərbaycanda mövcud olmuş və hazırda hələ çox elementləri qalmış sovet müdafiə sistemi ilə müasir bazar sistemi arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Əvvəla sosializmdə ümumi sosial müdafiəyə dövlət zəmanət verirdi, bazar sistemində isə sosial müdafiə istiqamətli xarakter daşıyır, yəni bir necə təbəqəyə aid edilir. İkinci əsas fərq sosial müdafiənin həcminə görədir. Sovet sistemində əhaliyə bütün növlər üzrə təminat verirdi, bazar sistemində isə güzəşt alanlar məhdud çərçivədə sosial müdafiə təminatları alırlar. Üçüncü fərq sosial müdafiə sisteminin həyata keçirilmə mexanizminə görədir. Sovet sistemində müəssisə sosial müdafiənin mərkəzində dururdu, işçilər müəssisəyə süni sürətdə bağlı olurdular. Məsələn, mənzil növbəsini itirməmək xatirinə işçilər bəyənmədikləri iş yerlərində uzun illər qalıb işləməli olurdular. Bu isə əmək bazarında rəqabəti pozurdu. Sovet sistemində qiymət üzərində dövlətin birbaşa nəzarəti var idi və ərzaq supsidiaları ilə sosial müdafiəyə təminat verilməyə çalışılır, bu isə defisit malların yaranmasına səbəb olurdu. Hər iki halda gəlirləri az olanlar daha çox əziyyət çəkirdi.

Müasir bazar sistemində dövlətin iqtisadi funksiyalarından ən vacibi gəlirlərin yenidən bölgüsünü həyata keçirməkdir.

Dövlət bu funksiyasını vergilər və sosial tutumları ilə həyata keçirir. Vergilər və digər tutumlarla əldə olunan vəsait dövlət büdcəsinə və ya xüsusi fondlara cəmləşir. Məsələn, Azərbaycanda, «əhalinin sosial müdafiə fondu», «məcburi köçkünlərin sosial inkişaf fondu» kimi əhalinin sosial təminatını bilavasitə maliyyələşdirən xüsusi fondlar mövcuddur. Əmək haqqının 1%-i pensiya fonduna 1%-i isə məşğulluq fonduna keçirilir.

Dövlət büdcəsindən də əhalinin sosial müdafiəsi üçün müəyyən subsidiyalar ayrılır.

Əgər bazar münasibətləri sistemində yaradılan milli gəlirin böyük bir hissəsi yenidən bölgüyə məruz qalarsa, onda həmin ölkənin sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkə adlandırmaq olar. Məsələn, Skandinaviya ölkələrində milli gəlirin təqribən 70%-i yenidən bölünür. Hazırda, sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələrə misal olaraq İsveç, Finlandiya, Norveç, Fransa, Almaniya, Yaponiya və sair ölkələri göstərmək olar.

2.6. Pensiya islahatları sahəsində beynəlxalq təcrübə.

Hələ 1944-cü ildə BƏT (Beynəlxalq Əmək Təşkilatı) Filadelfiya bəyannaməsində qeyd etmişdir ki, bütün insanların maddi rifah hüququ var, bütün ölkələr isə maddi cəhətdən zəif olan şəxslərin həyat səviyyəsinin, sosial müdafiəsinin yüksəldilməsindən, tibbi xidmətdən istifadə etməsindən ötrü müəyyən proqramlar hazırlamalıdır. Lakin həmin vaxtdan 50 ildən artıq müddət keçməsinə baxmayaraq, bütün dünya əlillərinin, ahillərin, kimsəsizlərin böyük hissəsinin sosial müdafiəsi ya təmin edilməyib, ya da çox zəif təşkil olunub.

Kecid dövründə yaşlı nəslin maddi təminatı sistemi ciddi problemdir. Lakin müxtəlif ölkələrdə bu özünü müxtəlif formada göstərir. Məsələn, Afrikada və bəzi Asiya ölkələrində yaşlılar əhalinin nisbətən az hissəsini təşkil edirlər və onların maddi-sosial təminatı adətən ailə üzvləri, qarşılıqlı yardım cəmiyyətləri və digər qeyri-formal mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilir. Lakin əhalinin urbanizasiyası, müharibələr, təbii fəlakətlər, aclıq, ailələrdə və ictimai birliklərdə əlaqələrin zəifləməsinə

səbəb olur, qeyri-formal sistemlər bu işin öhdəsindən gəlməkdə getdikcə daha çox çətinlik çəkirlər. Odur ki, bu ölkələrdə sosial təminat sisteminin kökündən dəyişdirilməsi və formal dövlət sisteminə keçilməsi zərurəti meydana çıxır.

Latin Amerikası, Şərqi Avropa və müstəqillik qazanmış keçmiş SSRİ ölkələri uzun illər ərzində formalaşmış sosial təminat sistemini saxlaya bilmirlər və onu yeni şəraitə uyğunlaşdırmaq məcburiyyətində qalmışdır. Erkən pensiyaya çıxma yaşı və böyük səxavətlə paylanın müavinətlərlə «zəngin» olan sosial təminat səxavəti çox yüksək vergi sistemi tətbiq olmasını tələb edirdi ki, bu da vergilərdən yayınma hallarını artırırdı.

Vergidən yayınmalar əmək bazarında disproporsiyaya, deməli məhsuldarlığın azalmasına səbəb olur, bu isə öz növbəsində vergilərin azalmasına və daha çox vergidənyayınma hallarına gətirib çıxarır. Nəticədə dövlət vəd etdiyi sosial müavinətləri ödəyə bilmir. Bu ölkələrin əksəriyyətində sosial ödəmələr azaldılmışdır. Yuxarıda qeyd edilənlər Azərbaycan Respublikasına da aiddir.

Çili bu problemlə üzləşdikdə, ölkədə sosial təminat sistemini kökündən dəyişdirmək üçün tamamilə yeni bir sistemi qurmağı qərara aldı və tez bir zamanda yeni bir sistem yaradıldı. Digər Latin Amerikası ölkələri də bu yolla getmə məsələsini müzakirə edirlər. Məqsəd elə sistem qurmaqdır ki, o həm cəmiyyətdən daha geniş imtiyazlar gözləyən yaşlı nəslin tələblərini ödəsin, həm də gənc nəslə əmək məhsuldarlığına ruhlandırınsın.

İqtisadi əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının üzvləri olan ölkələr də əhalinin qocalması və əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsi nəticəsində analoji problemlərlə üzləşirlər. Son 30 illik iqtisadi çiçəklənmə dövründə demək olar ki, bütün əhalini əhatə edən sosial təminatın dövlət proqramları böyük həcmdə pensiyalar ödəmiş və bünün nəticəsində gənc nəsillə arasındakı kasıblıq yaşlı nəsillə nisbətən artmışdır.

Beləliklə demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrində uzun müddət cəmiyyətin bütün təbəqələrini təmin edə bilən sosial müdafiə mexanizminin yaradılması üçün islahatların keçirilməsi zərurəti meydana çıxır.

Azərbaycan Respublikası keçid dövründə sovet sistemindən miras qalmış pensiya sistemindən islahatlar yolu ilə müdafiələşdirilmiş pensiya sisteminə qədəm qoyma ərəfəsində fundamental dəyişikliklərlə üzləşən yeganə respublika deyildir. Keçmiş SSRİ respublikalarının demək olar ki, hamısında sosial təminatla bağlı araşdırmalar aparılır. Bu ölkələr içərisində yalnız Rusiya Federasiyasında və Ukraynada fərdi uçot sistemi tətbiq edilmişdir. Şərqi Avropa ölkələrindən isə Çex Respublikası, Macarıstan və Polşa pensiyaların hesablanmasında yeni sistemdən istifadə olunmasına nail olmuş və fərdi gəlir hesablarının qeydiyyatı alınmasında səmərəli üsullardan istifadə etmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, keçid dövründə fərdi uçotun tətbiq olunmasında ən böyük nailiyyətlər Qərbi Almaniyada əldə olunmuşdur. Burada yeni pensiya sistemi çox müvəffəqiyyətlə tətbiq olunmuşdur. Bir sıra ölkələrin əldə etdikləri nailiyyət və təcrübələrdən Azərbaycan Respublikasının pensiya sistemində islahatların müvəffəqiyyətlə aparılması məqsədiylə istifadə etmək yararlı olardı. Bütün bunlar islahatların aparılmasından müvafiq layihələrin yerinə yetirilməsi xoşagəlməz hallardan qaçmağa imkan yaratmış olardı. Bu baxımdan Rusiya və Ukrayna təcrübəsi eyni fəaliyyətə başlama şərtlərinin mövcudluğu baxımından daha məqbul sayılardı. Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələri, eləcə də, Qərbi Almaniyanın təcrübəsi uzunmüddətli perspektivlər baxımından yeni inzibati dəyişikliklərin həyata keçirilməsi və təşkilatı strukturların formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş olardı.

Sosial təminat sisteminin təşkilində üç əsas amil qeyd olunmalıdır. Birinci demografik amildir ki, ümumi əhalinin yaşlıların sayının aktivlərin sayına nisbətə artmasıdır. Bir çox ölkələrdə doğumun artması işləyənləri təbii çətinliklə qarşılaşdırmışdır.

İkinci amil – bəzi iqtisadi və ailədaxili mənfi əlaqələrin təsiri nəticəsində ailələrdə qohumlara və yaşlılara münasibətin dəyişməsidir. Üçüncü amil isə sosial təminat sisteminin iqtisadi siyasətlə əmək bazarının dəyişməsi nəticəsində onların təsiri altına düşməsidir. Bütün ölkələrdə, sosial təminat məsələsi öncül

mövqedə dayanır. Məhz buna görə də bütün ölkələrin pensiya sistemi daim təkmilləşmə dövrünü yaşayır.

Bütün ölkələrdə pensiya təminatı müxtəlif formalarda fəaliyyət göstərir. Müəyyən dövr üçün «milli ənənə» səviyyəsinə yüksəlmiş pensiya sistemi ideologiya, siyasət və iqtisadiyyatda baş verən cüzi dəyişikliklər toplusu baxımından mütləq dəyişdirilmək, lazım gələrsə yenidən yaradılmaq ehtiyacı ilə üz-üzə durur.

Pensiya islahatları plan iqtisadiyyatından bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə həlli vacib olan ən aktual məsələlərdəndir. Keçmiş sovet məkanında yerləşən dövlətlərin pensiya sistemləri plan iqtisadiyyatının məntiqi və stimulları nəzərə alınmaması amili nəticəsində yaranmış kəskin maliyyə böhranıdır. Yeni, birgə həmrəyliyə əsaslanan pensiya sisteminə keçməzdən əvvəl hal-hazırkı maliyyə böhranının nə dərəcədə məzmunlu xarakter daşdığını müəyyən etmək lazımdır.

Pensiya təminatı sistemində islahatlar bütün ölkələrin iqtisadi həyatında dönüş nöqtələrindən sayılır və hər bir ölkə bu istiqamətdə müəyyən bir təcrübə ilə «şöhrətlənib». Bu islahatlarda müəyyən irəliləyiş əldə etmək istəyən hər bir ölkə, o cümlədən Azərbaycan, bu problemin həllində müəyyən irəliləyiş əldə etmiş, digər ölkələrin təcrübəsini öyrənməli və onlardan müəyyən nəticə çıxartmalıdır. Bu prosesə global yanaşsaq görürük ki, dünya ölkələri təcrübəsində pensiya sisteminin iki konsepsiyası mövcuddur. Birinci konsepsiya pensiya sisteminin yığım sistemi olması prinsipinə əsaslanır. Bu sistem fiziki və hüquqi şəxsləri əhatə edir. Onların pensiyaları öz əmək haqqı və sahibkarlıq gəlirlərinin müəyyən hissəsi hesabına maliyyələşir. Bu halda şəxsi pensiya hesabı pensiyaçının öz mülkiyyəti olur və o, vəfat etdikdə miras şəklində varisə keçir. Lakin bu sistemin mənfi cəhətləri də vardır. Əgər vətəndaş uzun müddətə işləmək qabiliyyətini itirərsə və ya əlil olarsa o, lazımı məbləği yığa bilmir. Bundan başqa bu yığım əmanət kassasına yığımın analoqudur və heç bir risqdən müdafiə olunmur, yəni inflyasiyanın artımı bu yığımı heçə çevirə bilər. Məsələn, əsrin əvvəllərində Almaniyada pensiya fonduna ölkənin ehtiyacı olan bütün vətəndaşlarına 17 il müddətində yetə biləcək qədər vəsait

yiğilmişdi, lakin 1917-1918-ci illərdə inflyasiya nəticəsində bu vəsait yalnız ayyarımliq müddətə kifayət etdi.

İkinci konsepsiya isə sosial həmrəylik prinsipinə əsaslanır. Bu sistem bir çox ölkələrdə tətbiq edilir. Sosial həmrəylik prinsipinə əsaslanan pensiya sistemi məcburi və könüllü pensiya fondlarını özündə birləşdirir.

Dünya praktikasında ən geniş tətbiq edilən pensiya sistemi sosial sığorta prinsipinə əsaslanan üç pilləli pensiya sistemidir. Bu sistem üç elementi: cari gəlirlərdən ödənilən dövlət pensiyalarını əlavə pensiya proqramları hesabına maliyyələşdirilən fond pensiyalarını və özəl fond pensiyalarını özündə birləşdirir. Bu komponentlər arasında nisbət ölçülərini, onların strukturunun xarakterini hər bir ölkə öz milli qanunvericiliyinə əsasən təyin edə bilər.

Ümumiyyətlə, dünyada bu sistemin bir çox variantları mövcuddur. Məsələn, Almaniya və Fransada tətbiq edilən pensiya sistemində könüllülük sisteminin kiçik sektoru fəaliyyət göstərir. Amerika və Kanadada isə əksinə, könüllülük prinsipi üstünlük təşkil edilir. Hollandiya, İsveçrə, İsveç və Danimarkada məcburillik komponenti bütün sistemin tərkibində yalnız cüzi bir hissəni təşkil edir. Avstraliyada ahl əhalinin yaşaması üçün lazımı vəsaitlərin qiymətləndirilməsinə əsaslanan böyük proqram mövcuddur. Bəzi ölkələr Cənubi Amerika modelinə üstünlük verirlər. Bu sistemdə təyin edilmiş haqlarla fərdi maliyyələşmə mərkəzləşdirilməmişdir və ona dövlət nəzarət edir, onun təminatçısıdır.

Dünyanın inkişaf etmiş bütün ölkələrində pensiyaçıların fərdi uçotu sistemi tətbiq edilir. Pensiya təminatı sistemində müəyyən irəliləyiş əldə etmək istəyən ölkələrdə bu sistemin yaradılması və tətbiq edilməsinə çalışırlar.

Yeni pensiya sisteminin tətbiqi istiqamətində keçmiş SSRİ ölkələri arasında Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Qırğızıstan və s. respublikalar müvafiq qanunlar qəbul etmişlər.

Azərbaycan Respublikasında pensiyaçıların fərdi uçotaalma sisteminin tətbiq edildiyi bir çox ölkələrin təcrübəsi öyrənilməli və onlardan geniş istifadə edilməlidir. Müqayisə üçün inkişaf etmiş pensiya sisteminə malik olan İsveçrənin, Fransanın, Ukraynanın, bu istiqamətdə müəyyən addımlar atan Qazaxıstan

Respublikasının Rusiya Federasiyasının müvafiq qanunların, özünün «inqilabi» keçidi ilə uğur qazanmış Çilinin pensiya sisteminə nəzər salaq.

İsveçrənin pensiya təminatı haqqında qanununa hər 12 ildən bir yenidən baxılır və vətəndaşların köhnə pensiya hüquqlarının saxlanması ilə yanaşı bu qanuna müvafiq dəyişikliklər edilir. Sonuncu dəfə bu istiqamətdə işlər 1994-cü ildə yerinə yetirilmişdir, itirilməsinə görə kompensasiya prinsipi (əvvəlki gəlirlərə əsaslanan pensiya hüququ).

Öz əmək fəaliyyətini başa çatdıran İsveçrə vətəndaşları əsasən 3 müxtəlif mənbədən pensiya alırlar – milli baza pensiyası, milli əlavə pensiyası və razılaşıdırılmış əmək pensiyası. Bunlardan birincisi baza prinsipinə, sonrakı iki mənbə isə kompensasiya prinsipinə əsaslanır. Milli baza və əlavə pensiya proqramlarında iştirak bütün vətəndaşlar üçün məcburidir. Razılaşıdırılmış pensiya təminatı proqramı isə Həmkarlar İttifaqı və işəgötürənlər arasında bağlanmış müqavilə əsasında həyata keçirilir. Arzu edənlər qocalıqda öz yaşayış səviyyələrini fərdi özəl pensiyaların köməyi ilə yaxşılaşdırma bilərlər.

Qazaxıstan Respublikasının pensiya təminatı sistemi (1997-ci ildə qəbul edilən qanuna görə) bu baxımdan İsveçrənin pensiya təminatı sisteminə oxşardır. Bu ölkədə pensiya ödənişi üzrə dövlət mərkəzi, dövlət yığım fondu və özəl yığım fondları yaradılmışdır. Pensiya ödənişi üzrə Dövlət mərkəzinə ödəmə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan hər bir fiziki və hüquqi şəxslər üçün məcburidir. Bundan əlavə respublika büdcəsindən qanunla təsdiq edilmiş həcmdə rəsmi transfert ödənişləri ayrılır. Dövlət yığım fondu isə təşkilatçısı Qazaxıstan Respublikası Hökumətinin olduğu qapalı səhmdar cəmiyyətdir. Özəl yığım fondu açıq və kooperativ formasında fəaliyyət göstərir. Açıq fondlar iş və yaşayış yerindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlardan pensiya ödəmələri qəbul edir. Kooperativ fondlar isə bir və ya bir neçə müəssisə tərəfindən yaradılır.

Ümumiyyətlə, özəl fondların yaradılmasının iki yolu mövcuddur. Birinci yol – Argentina və Çilidəki kimi şəxsi hesablar, ikinci yanaşma isə Avropa ölkələrində tətbiq olunan metoddur. Bu ölkələrdə özəl pensiya fondları işəgötürənlərin öz pensiya proqramları hesabına yaradılır. Qeyd etmək lazımdır ki,

bu halda pensiyaçılar inflyasiyanın yüksək templərindən bu və ya digər dərəcədə müdafiə olunmalıdır. Məsələnin həlli siyasi rəhbərliyin, riski nə dərəcədə öz üzərinə götürməyindən asılıdır.

Qeyd edək ki, fondların kooperativ və açıq formalı quruluş sistemi bir çox ölkələr tərəfindən tətbiq olunmuşdur.

Pensiya təminatı sistemində islahatlar yolunda ilk addımlarını atan Azərbaycanda fondların belə qurulması hələlik məqsədəuyğun deyil. Özəl fondların yaradılması üçün isə ölkəmizdə müvafiq şərait hələki yetişməmişdir. Fikrimizcə, ilkin olaraq neft sənayesi üzrə təkmilləşən müəssisələrdə kooperativ fondlar yaratmaq imkanı var və bu iqtisadi zərurətdir. Bundan başqa ölkəmizdə kənd təsərrüfatı, yüngül sənaye, rabitə, nəqliyyat sahələrinə aid müəssisələr də bu fondları yaratmaq üçün birləşə, müəyyən razılığa gələ bilərlər.

Dövlət pensiyalarının həcmi, gəlirlərin yenidən bölünməsi prinsipinin əksi necə olmalıdır sualına dünya praktikasında rast gəlinən iki cavab tapmaq olar. Bunlardan birincisi Niderlandda tətbiq edilən pensiyanın artırılması prinsipidir. Digəri isə Böyük Britaniya və ABŞ-da vüsət tapmış pensiya sistemidir. Burada hər bir pensiyada əvvəlki ödəmələrin həcmi əks olunur. Digər tərəfdən isə qazanılmış pensiya hüququna malik vətəndaşların qocaldıqda maddi vəziyyətlərinin yüksəldilməsi üçün müxtəlif kateqoriyalı pensiyalar təyin oluna bilər. Məsələn, Fransada pensiya təminatı çox mürəkkəbdir: ölkədə 100 əsas, 300-dən çox əlavə ödəniş növləri var. Onların 5 vacib tiplərinə nəzər salaıq.

1. Sənaye, ticarət və kənd təsərrüfatında işləyən əməkçilər üçün baza rejimi. Bu kateqoriyadan olan işçilər üçün qoçalığa görə pensiya 60 yaş və 37,5 il sığorta stajı olmaq şərtilə təyin olunur. Aylıq pensiya yüksək əmək haqqı alınmış 10 il müddətinin orta aylıq əmək haqqının 50%-i məbləğində təyin olunur. Qoçalığa görə pensiya sahibkarlar tərəfindən maliyyələşir və ödənilən əmək haqqının 8,2% - i şəklinde ödənilir.

2. Ayrı-ayrı sahələrin işçiləri (məsələn: hərbiçilər, dövlət məmurları, dənizçilər, saxtaçılar və s.) üçün xüsusi pensiya təminatı sistemi fəaliyyət göstərir. Bu rejimdə axırıncı 10 ilin orta aylıq əmək haqqının 80%-i məbləğində pensiya təyin edilir. Ümumilikdə götürdükdə dövlət müəssisələrində işləyən işçilərin

pensiyaları özəl sektorda işləyənlərin pensiyalarından 20% çoxdur. Bu da onunla izah olunur ki, dövlətin pensiya fonduna ödədiyi məbləğ daha çoxdur. Məsələn, dövlət məmurlarında bu, orta aylıq əmək haqqının 30,8%-ni təşkil edir.

3. Baza pensiyalarından başqa Fransada məcburi əlavə pensiya rejimləri də fəaliyyət göstərir. Onlar işəgötürənlər tərəfindən orta aylıq əmək haqqının 4%-i məbləğində məcburi olaraq ödədikləri haqlardan yararlanır. 1996-cı ildən başlayaraq 1999-cu ilədək bu məbləğ ildə 0,5% artaraq 6%-ə çatmışdır. Məcburi rejimdə əlavə pensiyalar ümumi rejimin 50%-ni təşkil edir.

4. Bəzi kateqoriyadan olan işçilər (vəkillər, azad peşə sahibləri və s.) üçün milli sahə kassasından pensiyalar ödənilir. Haqların məbləği və pensiyaların ödənilməsi qaydası hər bir sahə kassasında xüsusi razılaşmalarla təyin olunur. Baza rejimi ilə yanaşı məcburi və könüllü əlavə rejimlər də mövcuddur.

5. Son illərdə Fransada əlavə pensiyaların bəzi formaları təşəkkül tapmışdır. Məsələn, qarşılıqlı yardım kassaları, ayrı-ayrı müəssisə, sahələrin pensiya kassaları və s. Bütün bunlar kifayət qədər yeni olsa da ABŞ, İngiltərə üçün artıq formalaşmış qaydadır. Bu «sığorta prinsipi» adlanır: əməkçilər ömürləri boyu özəl pensiya fondlarına vəsait toplayır, sonra isə onlardan istifadə edirlər.

Fransa pensiya təminatı sistemini, həmçinin, paylama sistemi adlandırırlar, beləki, il ərzində yığılan haqlar həmin ildə pensiyacılar arasında paylanır. Bu sistem məcburi olaraq mərkəzləşdirilmiş dövlət xarakteri daşıyır, çünki, əhalinin ən yoxsul təbəqələrinin sosial müdafiəsini təmin etmək şərti ilə bu sistemi müəssisə şəklində qurmaq mümkün deyil.

Qeyd etməliyik ki, Fransanın sosial-iqtisadi inkişafı özünün sosial siyasət sahəsində dövlətin həlledici rolunun zəruriliyi ilə ABŞ və Böyük Britaniyanın inkişafından fərqlənir.

Bütün inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi son illərdə Fransada da pensiya sistemi bəzi çətinliklərlə üzləşir. Bu demografik inkişafın meylləri, əhalinin qocalması, həmçinin iqtisadi çətinliklərlə bağlıdır. 1960-cı ildə Fransada hər pensiyaçıya 4, 1990-cı ildə isə 2 işçi düşürdü, 2010-cu ildə bu rəqəmin 1,4-ə çatacağı qözlənilir.

1994-cü ildən başlayaraq pensiyaların hər ilin yanvarından indeksləşdirilməsi və Qocalığa görə Həmrəylik Fondunun (QHF) yaradılması qərara alınmışdır. Fondun əsas funksiyası pensiyaçıların ödəmələrindən asılı olmayan imtiyazların təqdim olunmasıdır.

Bundan əlavə qanuna görə, pensiyaya çıxmaq üçün stajı 37,5 ildən 40 ilə, pensiya təyini üçün tələb olunan müddəti 10 ildən 25 ilə qaldırmaq nəzərdə tutulur. Fransada pensiyaya çıxmaq üçün zəruri yaş həddi kişilər üçün 65, qadınlar üçün isə 63 yaş təyin olunub.

İsveçrədə yaş həddi başqa ölkələrdən fərqli olaraq hər iki cins üçün eynidir – 65 yaş. Bu ölkədə fəaliyyət göstərən qanunlara əsasən heç bir vətəndaşı 67 yaşından sonra işləməyə məcbur etmək olmaz. İsveçrədə qəbul edilmiş kollektiv müqavilələrə əsasən 65, bəzi kateqoriyalar (məsələn təyyarəçilər, rəqqasələr) daha erkən yaşda təqaüdə çıxırlar.

Qazaxıstan Respublikasının qanununa görə 1998-ci ildən yaş həddi kişilər üçün 61, qadınlar üçün isə 56 yaş təyin edilib. Hər il isə yaş həddi 6 ay artırılaraq kişilər və qadınlar üçün müvafiq olaraq 63 və 58 yaş təyin edilmişdir. Rusiya Federasiyasında pensiyaya çıxmaq üçün zəruri yaş həddi kişilər üçün 60, qadınlar üçün isə 55 yaş təyin olunub.

Ümumiyyətlə, istər pensiyaya çıxma üçün yaş həddi, istərsə də sosial sığorta tarifləri müxtəlif ölkələrdə müxtəlifdir.

Albaniyada qüvvədə olan qanuna görə sosial sığorta tarifi, 26% işəgötürənlər üçün, 10% isə işçilər üçün müəyyən edilmişdir. Bolqarıyada sosial sığorta təşkilatlar, fermerlər, kooperativ müəssisələri və s. üçün 35% işəgötürənlərdən, 2% işçilərdən və maddəli işçilərdən isə 20% tutulur. Sosial pensiya isə 70 yaşdan yuxarı şəxslərə təyin edilir.

Latviya işəgötürənləri üçün sosial sığortanı 33% (kənd təsər. 18%), maddəli işləyənlər üçün isə 5% müəyyən edib.

Pensiya islahatı konsepsiyası maraqlı kəsb edən ölkələrdən biri də Rusiya Federasiyasıdır. Buna səbəb bu ölkə ilə respublikamızın tarixi, sosial-iqtisadi, demografik inkişafı arasında oxşarlığın və bağlılığın olmasıdır. Rusiya Federasiyasının pensiya təminatı sistemində ən böyük dəyişiklik, əmək pensiyalarının formal sığortasından real sığortasına

keçiddir. Ənənəvi plan sistemində dövlət yeganə işəgötürən rolunu oynayır. Əmək münasibətləri isə hər bir iştirakçı üçün yeganə olan qanunvericiliklə tənzim olunur və hər bir işçi üçün məcburi sosial sığorta təklif olunurdu.

Pensiyanın minimum və maksimum məbləğləri isə müvafiq olaraq əməyin ödənilməsinin minimum həddindən az və minimum pensiyanın üç misindən çox olmamaq şərti ilə təyin olunur.

Rusiya Federasiyasında pensiya təminatının hal-hazırkı vəziyyəti, pensiya yığımının yoxluğu ilə xarakterizə edilir. Pensiya fondunun maliyyə vəziyyətinin qeyri sabitliyi keçmiş yığımların olmaması ilə yanaşı, ödəyicilərin gəlirlərinin azalması və dövlətin büdcə kəsrinin artması ilə bağlıdır.

Rusiyada pensiya islahatının yeni konsepsiyasında vəsaitlərin yaradılmasında sığorta müqaviləsi iştirakçının birgə həmrəylikə əsaslanan məsuliyyəti nəzərdə tutulur. Təksə onu qeyd etmək kifayətdir ki, işçilərin 60%-nin əmək haqqı özlərini təmin etməyə belə çatmır. Buna görə də işçilərin özünüsığorta prosesi müəyyən zaman tələb edir. Məsələn, Macarıstanda bu proses 10 ilə nəzərdə tutulub və o əmək haqqının həmçinin artırılmasından asılıdır. Digər tərəfdən üçpilləli pensiya sisteminə keçid ideyası özü Rusiya Federasiyasında etiraz doğurur. Hesab olunur ki, gələcək pensiyaçıların yeganə işəgötürəni olan dövlətin özü tərəfindən pensiya təminatına zəmanət azalır. Nəzərə alınmalıdır ki, dövlət hal-hazırda islahat konsepsiyasında qeyd edilənləri yerinə yetirmək, yəni yaşayış minimumuna müvafiq sosial pensiya vermək və ya əmək pensiyalarının ciddi şəkildə differensiasiyasına nail olmaq iqtidarında deyil.

Rusiyanın pensiya sisteminin ən zəif tərəfi isə qeyri-dövlət pensiya fondları haqqında qanunvericiliyin olmamasıdır.

Ümumiyyətlə, sosializm sistemində yaşamış Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində sosial-iqtisadi islahatları, xüsusilə də pensiya islahatlarını maliyyələşdirən və istiqamətləndirən Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu bu ölkələrə Cənubi Amerika, xüsusilə də Çili təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiq edilməsini tövsiyə etmişdir.

Çilidəki pensiya islahatı, erkən uğurlarına görə və müasir inkişaf etməkdə olan ölkələrdə rast gəlinən maliyyə təzyiqinə görə də müvəffəqiyyət qazandı. Bu islahatların uğuru isə onun əhali arasında geniş vüsət qazanması və fondlara böyük maliyyə vəsaitlərinin yığılması ilə izah olunur.

Çili özünün inqilabi sosial təminat sisteminin 1981-ci ilin may ayında tətbiq etməyə başladı. Bununla da ölkədə mövcud olan dövlət pensiya sistemi fərdi pensiya planlarının sistemi ilə əvəz edildi. Köhnə pensiya sisteminin böyük maliyyə çətinlikləri olduğu halda yeni sistem, ödəmələrlə maliyyələşən fərdi yığım hesablara əsaslanır. Bu hesablar, həmçinin işçi müəyyən bir müddət bir müəssisədə işlədikdə ona təminatı verilən ödəmələrlə də tamamlanır. Bütün bu ödəmələr bir fondan digərinə keçirilə bilir. Çilidə tətbiq edilən bu sistem dövlət tərəfindən təyin və tənzim edilən sistemdir. Lakin bu sistem fərdi idarə olunur və onun menecmentinə ixtisaslaşdırılmış pensiya fondları kompaniyalarının idarə edilməsi həvalə olunub.

Yeni sistemdə iştirak bütün işçilər üçün məcburidir. Müstəqil (müddətsiz) işçilərin iştirakı isə könüllüdür. Bundan başqa isə Çilidə silahlı qüvvələrin öz pensiya təminatı sistemi mövcuddur. Qeyd edək ki, köhnə sistem iştirakçılarının yeni sistemdə iştirakı könüllülük prinsipinə əsaslanır. Yeni sistemdə mövcud olan maliyyə stimulları işçilərin yeni sistemdə iştirak etməyə həvəsləndirir. Çilidə fəaliyyət göstərən sistem maliyyə çətinliyi və investisiya riskini işçinin öz çiyinlərinə qoysa da, yaxşı normativ baza və dövlət təminatına əsaslanır. Bu isə işçilər üçün məqbul sosial müdafiə deməkdir.

İşçilər öz aylıq əmək haqqının 19%-ni əlavə məbləği həyatın məcburi sığortası və əlilliyə görə sığorta üçün köçürülər əlavə könüllü ödəmələrə də icazə verilir. Çili pensiya sisteminə görə əlavə ödəmələrdən tutulan vergi, məcburi ödəmələrdən tutulan vergi kimi təxirə salına bilinər.

Pensiya ödəmələri 3 növü əhatə edir: yaşa görə, əlilliyə görə və ailə başçısını itirməyə görə. Yaşa görə pensiya hesaba yığılan məbləğdən maliyyələşir. Pensiyaya çıxmaq üçün yaş həddi kişilər üçün 65, qadınlar üçün isə 60 yaş müəyyənləşib. Təqaüdlər pensiyaya çıxılan gündən ya ilbəlil gəlir şəklində ödənilir, ya da cədvələ əsaslanaraq hesabdan götürülə bilər. Pensiyaya erkən

çıxma halında işə xidmət illərinə görə təqaüd almağa və hesabdən pulları bütünlüklə götürülməyinə icazə verilir. İkinci halda hesabdakı pul qəbul edilmiş pensiya səviyyəsini təmin etməyə çatdıqda icazə verilir. Əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə pensiya işçinin axırını 5 il müddətinə hesablanmış orta aylıq əmək haqqının 70% məbləğində hesablanır. Yuxarıda qeyd edilən səviyyəyə uyğun vəsaitin çatışmaması təqdirdə fond onu tamamlamağa borcludur.

Qeyd etməliyik ki, ölkəmizdə diqqət yetirilməli vacib aspekt yaxın zamanlarda özəl fondların yaradılmasıdır. Pensiya təminatı sistemində müvəffəqiyyət qazanmış ölkələrdə özəl fondların uğuru, onların sabit maliyyə vəziyyəti və müstəqil mexanizmə malik fond birjalarının fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir. Bundan başqa özəl və dövlət fondları öz vəsaitlərini daşınmaz əmlak, aksiya və obliqasiyalara yerləşdirirlər. (Məsələn, Böyük Britaniyada özəl pensiya fondlarının vəsaitləri aksiyalara – 64%, obliqasiyaya – 16,6, daşınmaz əmlaka – 9,2%, Niderlandda müvafiq olaraq bu rəqəmlər 16,4; 60,7; 10,6%, Almaniyada işə 21,4; 59,4% və 7% təşkil edir). Çilidə 1981-ci ildə 62% aktiv bank depozitlərində yerləşdirilmişdir. 1985-ci ildə işə bu rəqəm 21%-ə düşmüş, bunun müqavilində obliqasiyaların faizi 79,5%-ə qalxmışdır. 1994-cü ildə investisiyaların strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. dövlət qiymətli kağızları – 40%,
2. bank depozitləri – 5,5%,
3. daşınmaz əmlakla təmin edilən istiqrazları – 14%,
4. korporativ istiqrazlar – 6%,
5. və s. – 3%.

Üçpilləli sistemin bütün üstün cəhətləri ilə yanaşı digər cəhət bərabərlik prinsipinin müəyyən mənada pozulmasıdır. Belə çıxır ki, daha gəlirli müəssisələrdə işləyən əməkçilər digərlərindən az pensiya alacaqlar.

Qeyd etməliyik ki, müvəffəqiyyət qazanmış müəssisələrdə işləmək üçün müvafiq təhsil, təcrübəyə və maliyyə imkanlarına malik olmaq lazımdır.

İndi işə Polşa respublikasının pensiya sistemində aparılmış islahatlarla ətraflı tanış olaq.

Bu ölkədə digər Mərkəzi – Şərqi Avropa ölkələrində olduğu kimi əhalinin qocalması ilə əlaqədar olan sosial sığorta sahəsində maliyyə böhranı dövlət quruluşunun transformasiyası dövründə kəskinləşmişdir.

Bundan başqa, xüsusən, pensiya yaşının müəyyən edilməsində Polşanın pensiya sistemi hamı tərəfindən qəbul edilmiş normalardan kənara çıxmaqla fərqlənirdi. Bir qayda olaraq, pensiyaya çıxmaq hüququna 60 yaşı olan qadınlar və 65 yaşı olan kişilər malikdirlər. Lakin təcrübə göstərir ki, 90-cı illərdə orta pensiya yaş həddi təxminən qadınlar üçün 55 yaş, kişilər üçün isə 59 yaş təşkil edirdi. Pensiya yaşına çatmamış qadınların 80%-i, kişilərin isə 84%-i pensiyaya çıxmışdılar. Buna səbəb 55 yaşına çatmış qadınlara, xüsusi şəraitdə işləyən və ya xüsusi xarakterli işlər yerinə yetirən işçilərə (müəllimlərə, saxtaçılara, metalluqlara, rəssamlara və s.), habelə ştatların ləğvi ilə bağlı işdən azad olunan işçilərə (kütləvi surətdə işdən azad olunanlara) vaxtından əvvəl pensiyaya çıxmaq hüququ verilməsi idi. Bunları yeni pensiya sistemi yaradarkən nəzərə almaq lazım idi.

Beləliklə, başqa ölkələrin təcrübəsi, habelə sosial sığortanın maliyyələşdirilməsi prinsiplərinin dəyişdirilməsi zərurəti ilə bağlı dünya diskussiyasının nəticələri nəzərə alınaraq Polşada yeni sosial sığorta sistemi işlənib hazırlanmış və 1990-cı ildən tətbiq edilmişdir. Əsas dəyişikliklər pensiya təminatına aiddir.

1998-ci ilin sonunadək sosial sığorta haqları əmək haqqı fondunun 45%-ni təşkil edirdi və işəgötürən tərəfindən öz işçiləri üçün ödənirdi. 1999-cu ildən etibarən haqlar işçilər və işəgötürənlər, habelə fondlar arasında aşağıdakı qaydada bölünürdü.

Polşada sosial sığorta haqları

Fondlar	İşçi	İşəgötürən	Cəmi
Pensiya fonduna	- 9,76%	- 9,76%	19,52%
Əlillər fonduna	6,50%	6,50%	13,00%
Xəstəlik fondu	2,45%	-	2,45%
İş yerində bədbəxt hadisələr fondu	-	1,62%	1,62%

Sığorta haqları bölünməzdən əvvəl işçilərin əmək haqlarının məbləği 23,0% artırılmışdır. Bu o deməkdir ki, sosial sığortalara köçürmələrdən sonra işçilər əvvəlki məbləgdə əmək haqqı alırlar. Ümumilikdə faiz haqları əvvəlkindən aşağıdır, lakin onlar hesablamaların yüksək əsaslarından götürüldüyü üçün haqların pul məbləği əvvəlki səviyyədə saxlanılır. Pensiya və əlillər fonduna haqların hesablanma əmsallarının yuxarı illik həddi müəyyən edilmişdir ki, bu da cari ilin büdcə qanununun tələbləri üçün proqnozlaşdırılmış aylıq əmək haqqının 30 mislini təşkil edir. Qocalığa və əlilliyə görə pensiyalara sığorta haqlarını işçi və işəgötürən ödəyir, xəstəlikdən sığortalanma haqlarını ancaq işçi, bədbəxt hadisələrdən sığortalanma haqqını isə ancaq işəgötürən ödəyir.

II pensiya mənbəyinin Açıq pensiya fonduna daxil olmuş işçilər tərəfindən verilən qocalığa görə pensiya haqları aşağıdakı qaydada bölünür: -7,3% II pensiya mənbəyinə köçürülür, -2,46% isə sosial sığorta idarəsində saxlanılır.

1998-ci ilin 31 dekabrınadək 50 yaşına çatmış şəxslər (yəni 1 yanvar 1949-cü ilədək anadan olanlar) paylaşıdırılma prinsipinə əsaslanan, pensiyaya vaxtından əvvəl çıxmaq hüquqı verən köhnə sistemdə qalmışdılar.

30 və 50 yaş arasında olan şəxslər (yəni 1 yanvar 1949-cü il və 31 dekabr 1986-cı illər arasında anadan olanlar) birinci pensiya mənbəyi olan pensiya (yeni şərtlər əsasında) və iki pensiya mənbəyi olan pensiyalardan birini seçirlər, lakin:

- 2001-cı ilin sonunadək vaxtından əvvəl pensiyaya çıxmaq üçün qoyulan şərtləri yerinə yetirən və II pensiya mənbəyinə daxil olunmayan şəxslər köhnə qaydalarla pensiyaya çıxmaq hüququnu saxlayırlar.

- 1998-ci ilin sonunadək vaxtından əvvəl pensiyaya çıxmaq hüququnu almaq üçün tələb olunan müddətdə xüsusi şəraitdə işləmiş və ya xüsusi işlər yerinə yetirmiş və II pensiya mənbəyinə daxil olmayan şəxslər vaxtından əvvəl pensiyaya çıxmaq hüququnu saxlayırlar, lakin yeni qaydalara müvafiq olaraq onların ilkin kapitalları daha sərfəli hesablanacaq.

- 2009-2013-cü illərdə pensiyaya çıxanlar qarışıq pensiya almaq hüququna malikdirlər, belə ki, onların pensiyalarının bir hissəsi köhnə, bir hissəsi isə təzə prinsiplər əsasında hesablanacaq (pensiyaya nə qədər tez çıxılırsa, bir o qədər köhnə pensiyanın hissəsi daha yüksək olur).

30 yaşına çatmış şəxslərə (1969-cü ildən başlayaraq anadan olanlara) bütövlükdə yeni sistem şamil edildiyi üçün onların Açıq Pensiya Fonduna daxil olması mütləqdir.

Yeni sistemdə pensiyalar müxtəlif pensiya mənbələrindən iki və ya üç tərkib hissədən ibarət olacaq: ümumi bölgü mənbəyi, ümumi kapital mənbəyi və könüllü əlavə pensiyalar. Pensiya təminatına ödənilən sığorta haqlarının xeyli hissəsi Sosial sığorta idarəsindən ümumi pensiya fondlarına köçürülür. Bu II pensiya mənbəyini (ümumi kapital segmentini) təşkil edir. Haqların qalan hissəsi hal-hazırda olduğu kimi I pensiya mənbəyinin paylaşıdırılma sistemində ödənişlərin təmin edilməsinə ayrılır.

I pensiya mənbəyindən alınan ödənişlər əmək fəaliyyəti illəri ərzində toplanan sığorta haqlarından və pensiyaya çıxan anda qadınlar və kişilər üçün müəyyən edilmiş sonrakı orta ömürlülükdən asılı olacaqdır.

İslahat qüvvəyə mindiyi zaman bütün işləyənlər ilkin kapitalla malik olacaqlar. Hər bir işçi üçün əvvəlki qayda ilə müvafiq pensiya hesablanır ki, o da islahatın qüvvəyə mindiyi gün pensiyaya çıxması olduğu halda, alacağı pensiyaya bərabərdir. Yaşın və stajın bütün şərtlərinin yerinə yetirilməsi mütləq deyil. Alınmış məbləğ sonrakı orta ömürlülük həddinə 62 yaşa (bu yaş qadınlar və kişilər üçün müəyyən edilmiş orta həddir) və 12 aya vurulacaq. Son məbləğ hər bir sığortaçının hesabında əks etdiriləcək və onun ilkin kapitalı hesab olunacaq. Hər bir sığortaçının hesabında olan sığorta haqları ilkin kapitalla birlikdə əmək haqqının və qiymətlərin artımı həddində xüsusi əmsalla valorizasiya (kapitalist ölkələrində malın qiymətin və ya kağız pulun kursunu süni surətdə artırmaq üçün görülən tədbirlər) ediləcəkdir. Ödənilən xidmətlərin artma əmsalına müvafiq olaraq valorizasiya olunacaqdır.

Pensiya sisteminin ikinci seqmentini yalnız sığortaçılar tərəfindən ödənilən haqların artırılması ilə məşğul olan şəxsi pensiya fondları təmin edir. Bu fondlar sığortaçı ilə onun əmək fəaliyyəti göstərdiyi dövrdə, yəni pensiyaya çıxmaq haqqında ərizə verdiyi anadək məşğul olurlar. Pensiya fondları bütün üzvləri üçün təhlükəsiz (mühafizəli) olmalıdır. Bununla əlaqədar qanunvericilikdə təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə sisteme bir sıra elementlər daxil olunub. Bunlar aşağıdakılardır:

- bu sistemlərin təşkili və fəaliyyət göstərməsi üzrə hüquqi tənzimləmələr;

- pensiya cəmiyyətlərinin, sonralar isə Pensiya fondunun yaradılmasına xüsusi razılıq almaq üçün yerinə yetirməli olan müvafiq maliyyə və personal tələblər;

- pensiya cəmiyyətlərinə və pensiya fondlarına lisenziya verən və onların fəaliyyətinə nəzarət edən Pensiya fondlarına nəzarət İdarəsinin yaradılması;

- investisiya siyasətinin prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi, minimal qaytarma dərəcəsi prinsipinin tətbiq edilməsi (hər hansı fondun qaytarma dərəcəsi bütün fondlar üçün müəyyənləşdirilmişdən 50% və ya 4 faiz (ball) aşağı olduqda, fondun üzvlərinin hesabları növbə ilə bu fondun ehtiyat fondu, pensiya cəmiyyətinin rəhbərliyinin şəxsi vəsaitləri, bütün fondlar tərəfindən yaradılan təminat (zəmanət) fondu, bu kifayət olmadıqda isə dövlət büdcə vəsait hesabına artırılır; cəmiyyətin öz vəsaitləri çatmadığı halda-fond ləğv edilmiş elan ediləcək) ;

- fondun dəyişdirilməsi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi;
- fondun üzvünün vəfatı və yaxud fondan aralanması halda xüsusi tənzimləmələr;

- sosial-iqtisadi məsələlər üzrə Üçtərəfli komissiyanın nümayəndələri daxil olan pensiya fondlarına nəzarət İdarəsi nəzdində Məşvərət (konsultativ) şurasının yaradılması.

Polşa pensiya sisteminin III mənbəyi-qocalığa görə könüllü vəsaitlərin verilməsidir. Əmək pensiyaları proqramı haqqında qanun onların fəaliyyətinin dörd formasını nəzərdə tutur: sığorta cəmiyyətlərində qrup şəklində sığortalanma, investisiya fondunda iştirak edən vahidlərin satın alınması, qarşılıqlı sığortalanın cəmiyyətlərinə haqların ödənilməsi, habelə əmək fondlarının yaradılması. Böyük təcrübəyə malik olduğu üçün bu formalardan birincisi daha şanslıdır. Qanun normaları əməkçilərin (zəhmətkeşləri) işlədikləri müddət ərzində topladıqları vəsaitlərinin itirilməsini qoruyur, lakin bu sahədə ən böyük məsuliyyət əmək pensiya proqramlarını yaradan və onların təminatına xərcləri ödəyən, bunun əvəzində isə sosial sığorta haqlarının məbləğinin azalmasında cüzi güzəştlər əldə edən işə götürənlərin üzərinə düşür.

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrlərdə Polşada pensiyanın hesablanma qaydası dəfələrlə dəyişmişdir. Son dəyişiklik 1991-ci ildə olmuşdur. Bu qayda köhnə pensiya sistemi ilə pensiya alanlar, yəni 2008-ci ilədək pensiyaya çıxanlar üçün mütləqdir. Pensiyanın qüvvədə olan hesablanma qaydası aşağıdakı kimidir:

$P = \text{əsas məbləğin } 24\% + \{ 1,3\% \times \text{pensiyanın hesablanma əsası} \times \text{haqların ödənmə illəri} \} + \{ 0,7\% \times \text{pensiyanın hesablanma əsası} \times \text{haqların ödənilməyən illəri} \}.$

Əsas məbləğ – son valorasiyanın əsasını təşkil edən orta mükafatlandırma; haqların ödənilməyən illəri – haqların ödənilməsinin 1/3 ili; pensiyaların hesablanması əsası – əmək fəaliyyətinin son 20 ilindən seçilmiş 10 növbəti illərinə görə aldığı orta fərdi mükafat və bütün əmək fəaliyyəti illərindən seçilmiş 20 təqvim ilinə görə orta fərdi mükafat (orta mükafatlandırmanın artımı ilə valorasiya edilən mükafatlandırma).

Cədvəldən görüldüyü kimi, pensiyanın məbləğinin müəyyən edilməsində sosial sahələrin böyük əhəmiyyəti var. 25 il staj olduqda orta əmək haqqının 60%-nə bərabər olan hesablama əsasında hesablanan pensiyanın məbləği əvvəlki qazancın 72,5%-ni təşkil edib, orta əmək haqqının 250%-i təşkil edən hesablama əsasında isə – cəmi 42,1%.

Əmək haqqındakı fərq 4 dəfə olduğu halda pensiyadakı fərq cəmi 2,4 dəfə alınmışdır. Demək olar ki, yenidən bölgü qadınlar üçün daha sərfəli olmuşdur. Unutmaq lazım deyil ki, işləyənlərin 70%-i orta əmək haqqından aşağı maaş alırlar və onların çoxu qadınlardır.

1998-ci ilin dekabr tarixli sosial sığorta fondundan pensiyalar haqqında – qanunla müəyyən edilmiş pensiyaların yeni hesablanma qaydası 31 dekabr 1948-ci ildən sonra anadan olanların əksəriyyəti üçün mütləqdir. Bu qayda ilə hesablanan ilk pensiyalar praktik olaraq 2014-cü ildə veriləcək, çünki 2009-2013-cü illərdə yeni illərdə yeni sistemlə pensiyaya çıxan qadınların pensiyaları iki hissədən ibarətdir (köhnə və yeni qaydalarda hesablanan) ibarət olacaq. Prinsipcə pensiyanın yeni hesablama üsulu hər iki hissə üçün eyni olacaq:

$P = \text{toplanmış kapital} / \text{pensiya çıxmaq yaşı üçün sonrakı orta ömürlük}.$

Cədvəl 2.6.2.

Polşada pensiyanın hesablama əsası və orta əmək haqqı ilə müqayisədə 1991-ci ilin qanununa müvafiq olaraq qocalığa və əlilliyə görə pensiyaların məbləği.

Əmək stajı illəri	Staja görə pensiyanın məbləği	Pensiya məbləğinin şəxsi hesablama əsası ilə müqayisəsi %-lə					Nisbət 3:7
		Pensiya məbləğinin orta əmək haqqı ilə müqayisəsi %-lə					
		Hesablama əsası bərabərdir					
		60%	100%	150%	200%	250%	
Orta əmək haqqı							
25	32,5	2,5 43,5	56,5 56,5	48,5 72,8	44,5 89,0	42,1 105,3	
30	39,0	79,9 47,4	63,0 63,0	55,0 82,5	51,0 102,0	45,6 114,0	2,41
35	45,5	85,5 51,3	69,5 69,5	61,5 92,3	57,5 115,0	55,1 137,8	2,69
40	52,0	92,0 55,2	76,0 76,0	68,0 102	64,0 128,0	61,6 154,0	2,79
45	58,5	98,5 59,1	82,5 82,5	74,5 111,8	70,5 141,0	68,1 170,3	288
Sosial göstəricilərin əsas hesablamaları	X	40,0	24,0 24,0	16,0	12,0	9,6	X

Birinci pensiya mənbəyi – kapital = qiymətlərin artması valorizasiya edilmiş haqlar, qiymətlərin artımı ilə sosial sığortaya haqların hesablanma əsasının məbləğinin artması arasındakı fərğin 0,75-nə artırılmış + belə yolla valorizasiya edilən ilkin kapital. İlkin kapital hər bir üzvün pensiya sistemində ödədiyi haqlarını əks etdirməlidir. Yeni sistemdə iştirak edən

şəxslər üçün o aşağıdakı kimi hesablanacaq: 1991-ci ilin qanununa görə pensiyaların hesablanma qaydasına uyğun olaraq əvvəlki əmək fəaliyyəti əsasında 31 dekabr 1998-ci il üçün hipotetik pensiya hesablanacaq. Bu pensiya 12-yə (illik məbləğ almaq üçün) və 62 yaş (cinsə görə diferensiasiyaya yol verməmək) üçün müəyyən edilmiş sonrakı orta ömürlülüyə (1998-ci ildə o 16,2 təşkil etmişdir) vurulacaqdır.

Plana əsasən qadınlar və kişilər üçün orta ömürlük həddi ümumi olmalıdır ki, pensiya yaşının diferensiasiyası ilə pensiyaların məbləğindəki fərq dərinləşməsin. Lakin məlumdur ki, bu hal ancaq I pensiya mənbəyində olacaq, II mənbə üçün isə tam müəyyən edilməmişdir.

Cədvəl 2.6.3.

Pensiya yaşının diferensiasiyası

Aktual yaş	Qadınlar	Kişilər	Hər ikisi üçün orta
60	20,50	15,80	18,1
65	16,3	12,30	14,57
70	12,50	9,61	11,42
75	9,29	7,13	8,62

Köhnə sistemə əsasən eyni əmək stajına və pensiyanın eyni hesablanma əsasına malik olan 60 yaşlı qadın və 65 yaşlı kişi pensiyaya çıxarkən eyni məbləğdə pensiya aldılar. Yeni sistemə əsasən isə 65 yaşlı kişi ilə eyni əmək yolu keçən və eyni əmək haqqı alan 60 yaşlı qadın aşağı pensiya alacaq, çünki onun pensiya müddətinin potensialı daha uzundur.

Münasibətləri müəyyən edərək qadın və kişilərin orta əmək haqqları məbləğindəki fərq nəzərə alınmalıdır. Güman etmək olar ki, 2009-2013-cü illərdə pensiyaya çıxan qadınlar üçün olan

qarışıq pensiyalara görə I və II mənbələrdən bir yerdə təyin olunan pensiyalar, cədvəldə göstərilən məbləğlərdən az olacaqdır.

Hər iki mənbədən pensiyanın ödənilməsi eyni zamanda başlayacaqdır. Birinci hissəsini – əvvəllər olduğu kimi sosial sığorta idarəsi, ikincisini – xüsusi lisenziyalaşdırılmış pensiya müəssisəsi ödəyəcəkdir. Yeni pensiya müəssisələri pensiyaların müstəsna olaraq ikinci pensiya mənbəyinə ödənilməsi ilə məşğul olacaqdır. Bu müəssisələrin quruluşu həyatın sığortalanması cəmiyyətlərinin quruluşuna yaxın olmalıdır. Sığorta olunmuş şəxs öz əmək fəaliyyətini başa çatmasını bildirərək, pensiya fondunda yığılmış kapitalının hansı pensiya müəssisəsinə keçirilməsini seçə bilər. Ya ömürlük pensiya, ya da təminatlı ödəmə müddəti ilə ömürlük pensiya seçmək imkanı əldə olunardı.

Yeni sistemin əsas elementi büdcə təminatlı minimal pensiyadır. O yeni və əmək stajı üzrə tələblər yerinə yetirildikdən sonra o şəxslərə ödənilir ki, onlara I və II pensiya mənbələrindən ödənilən pensiya qanunla müəyyən olunmuş səviyyəyə çatmasın.

Yeni pensiya sistemi, xüsusən də onun əsas elementi – II pensiya mənbəyi böyük emosiyalara səbəb olur. Bəzi əleyhdarlar israr edirlər ki, onu sosial təminat elementi hesab etmək olmaz. Digərləri əlavə olaraq iddia edirlər ki, I pensiya mənbəyindən pensiya hesablanması üsulu sosial sığortanın bəzi prinsiplərinə ziddir. Lakin bu məzəmmətlər əsas tapmır. Bunu beynəlxalq Əmək Təşkilatı 1952-ci il 102 nömrəli konvensiyasının təhlili də göstərir. Baxmayaraq ki, onun Polşa ratifikasiya etməmiş, lakin konvensiya sosial təminat üzrə Avropa Şurasının bütün sənədlərinin əsasıdır.

1. Polşanın yeni sosial sığorta sistemində pensiyanın sığortlanması üzrə aşağıdakı tələblər yerinə yetirilmişdir;

- sığorta bütün işçilərə (zəhmətkeşlərə) şamil edilməlidir (Konvensiyanın 27-ci maddəsi ilə ciddi nəzərdə tutulmuşdur ki, bu sistem 50% zəhmətkeşlərə şamil edilməlidir);

- ümumi pensiya yaşı 65 yaşdan çox olmamalıdır (maddə 26-ya əsasən);

- haqların ödənilməsi üçün tələb olunan minimal müddət 25 il təşkil edir (29-cu maddə ilə 30 il nəzərdə tutulur);

- müntəzəm ödəmələr (termin Konvensiyadandır. Hissə IX), yəni pensiyanın məbləği 67-ci maddədə nəzərdə tutulana müvafiqdir. Konvensiyada müəyyən edilmiş faiz dərəcəsi (tarifli) əlilliyə görə pensiyaya çıxmağa hüquq verən yaşda arvadı olan kişilər üçün ailə müavinəti ilə birlikdə 40% təşkil etməlidir. Nəzərdə tutulan pensiyadan yuxarı mümkün qədər artıq olan ailə müavinətləri nəzərə alınmır. Minimal pensiyaya da təminat verilir. Konvensiyaya görə (maddə 65) əvvəlki əmək haqqının məbləğinin müəyyən edilməsi prinsiplərini hər bir ölkə fərdi qaydada tənzimləyir. Ölkə pensiya məbləğinin, yaxud pensiyanın hesablanması üçün əsas sayılan əməyin ödənilməsinin maksimal həddini o şərtlə təyin edə bilər ki, o kişi ixtisaslı işçinin əməyinin ödənilməsindən azad olmasın. Bu şərt yerinə yetirilmişdir, çünki sığorta haqqı hesablanan əmək haqqının yuxarı həddi orta əmək haqqının 250% səviyyəsinə müəyyən olunmuşdur;

- qanun etmək olar ki, Konvensiyada mühüm dərəcədə yenidən bölgü barədə bir mənalı fikir söylənmir, çünki 65-ci maddənin 5-ci abzasında deyilir: «digər müvəkkil üçün pensiya tipik müvəkkilin (yəni kişi cinsindən olan ixtisaslı işçinin) pensiyasına nisbət saxlamaqla imkan verən üsulla hesablanacaqdır». Qeyd etmək lazımdır ki, tipik müvəkkilin pensiyası iş saatlarının normal sayına görə əməyin ödənilməsi əsasında yaxud ölkə qanunvericiliyinə müvafiq təyin edilməlidir. Polşada pensiyanın hesablanmasının əsasında, işçinin bütün mükafatlandırma elementləri, həmçinin iş vaxtından artıq saatlar və s. (o cümlədən natura formasında, mallarla verilən haqq) nəzərə alınır.

- 65-ci maddənin 10-cu abzasında «saxlama xərclərinin xeyri dəyişməsindən irəli gələn qazancın ümumi səviyyəsinin mühüm dərəcədə dəyişməsi nəticəsində» vaxtların verilən ödənişlə yenidən baxılması nəzərdə tutulur. Beləliklə, real maya dəyərinin saxlanması müəyyən ciddi tələblər yoxdur, hətta saxlama xərclərinin artımından irəli gələn əmək haqqının artmasının idarə edilməsi tövsiyə olunur (beləliklə digər səbəblərdən irəli gələn əmək haqqının artmasını nəzərə almaq olar) yeni pensiya sistemi pensiyanın iki pensiya mənbəyindən valorizasiyasını (artmasını) nəzərdə tutur, həm də ödənilməsinin

II mənbədən valorizasiyası birinci mənbədəkindən az əlverişli ola bilməz. Hər iki qiymətlərin artmasını, həmçinin əmək haqqının mümkün əlavə artmasını nəzərə almalıdır.

2. Konvensiya sosial təxsisatların maliyyələşmə formasını tənzimləmir. Yalnız 71-ci maddədə deyilir ki, bu da haqq, ya vergi, yaxud hər iki mənbə birlikdə ola bilər, həmçinin qeyri-varlı şəxslər həddən artıq çətinliyə düşməsinlər. Mühafizə (sığorta) olunan şəxslər, həmçinin sosial təxsisatlar üzrə xəstələrin 50%-dən çoxunun yerini doldurmamalıdır. Bu qayda ayrıca təxsisatlara mütləq aid olmamalıdır, lakin hamısına birlikdə aid edilməlidir.

3. Konvensiyanın 72-ci maddəsində deyilir ki, «Əgər idarəetmə ictimai hakimiyyət tərəfindən nəzarət edilən idarəyə, yaxud ictimai hakimiyyət tərəfindən nəzarət edilən idarəyə, yaxud parlament qarşısında cavab verən hökumət orqanına verilməyibsə, onda mühafizə olunan şəxslərin nümayəndələri idarəetmədə iştirak etməli və müəyyən şərtlərlə məşvərətçi səsə malik olmalıdır; qanunla həmçinin işəgötürənlərin və ictimai hakimiyyətin nümayəndələrinin də iştirak etməsini nəzərdə tuta bilər». Yuxarıda qeyd olunanlardan birmənalı görünür ki, pensiya sisteminin idarə olunması həm də xüsusi müəssisələrdə verilə bilər, Polşada pensiya fondlarına münasibətdə buna yol verilmişdir. Onlara nəzarəti ictimai hakimiyyət keçirir, sığorta olunmuş şəxslərə məşvərətçi səs verilir.

4. Sığorta olunmuşlar şikayətlə əmək və sosial sığorta işləri üzrə məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdirlər (Konvensiyanın 70-ci maddəsi şikayət vermək üçün imkanların verilməsini tələb edir).

5. II pensiya mənbəyinin sosial təminatda daxil edilməsi barədə mübahisəli məsələ 6-cı maddə sayəsində onun xeyrinə həll oluna bilər, bu maddədə deyilir ki, «Bu Konvensiyanın II, III, İY-Y (qocalığa görə sosial təxsisatlar - müəllifin qeydi), VIII (tibbi xidmətə aid), IX, yaxud X hissələrinin qərarlarının tətbiqi məqsədilə üzv sığortadan irəli gələn mühafizəni nəzərə alar bilər, o mühafizə olunan şəxslər üçün həmin ölkənin qanunvericiliyinə görə mütləq deyil:

- ictimai hakimiyyət tərəfindən nəzarət edilir, yaxud onlar müəyyən olunmuş normalara müvafiq işəgötürənlər və işçilər tərəfindən idarə olunursa;

- o şəxslərin xeyli hissəsinə şamil edilir ki, onların əmək haqqı kişi cinsli ixtisaslı işçinin əmək haqqını ötüb keçmirsə;

- konvensiyanın müvafiq qərarlarından irəli gələn digər mühafizə formaları ilə ziddiyyət təşkil etməsin».

Əgər, hətta qeyri-mütləq sığortanı sosial təminat kimi qəbul etmək olarsa, onda II mənbədən pensiya sığortasını qəbul etməmək üçün əsas yoxdur, xüsusən ona görə ki, o tamamilə dövlət tərəfindən tənzimlənir və dövlət idarəsi tərəfindən nəzarət edilir, habelə bütün yuxarıda sadalanan şərtlərə müvafiqdir.

6. Konvensiyanın heç bir yerində deyilmir ki, dövlət sosial təminatdan pul ödənişlərinə təminat verməlidir). Dövlətin məsuliyyəti 71-ci maddənin 3-cü abzası ilə müəyyən olunur: «Üzv bu Konvensiyanın qərarlarına müvafiq olaraq qəbul edilən, sosial təxsisatların lazımi qaydada verilməsinə ümumi məsuliyyət daşımalı, həmçinin bu məqsədə nail olmaq üçün bütün lazımi tədbirlər görülməlidir; lazım gəldikdə üzv yoxlamalıdır ki, zəruri sığorta tədqiqatları və maliyyə tarazlığına aid hesablamaları müntəzəm olaraq xüsusən də sosial təxsisatların miqdarının, həmçinin mühafizənin şamil etdiyi müvafiq hallar üzrə xərclərin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan sığorta haqları və vergilərinin miqdarının istənilən dəyişiklikləri düzgün aparılsın», habelə 72 - ci maddənin 2 - ci abzası ilə «Üzv bu Konvensiyanın qərarlarının tətbiq edilməsində iştirak edən idarə və təşkilatlar tərəfindən düzgün idarə olunmasına görə ümumi məsuliyyət daşmalıdır». Belə çıxır ki, pensiya sisteminin islahatları çərçivəsində hazırlanan qanunu qərarlar bu tələbləri qane edir.

Lakin təkcə Konvensiyaya müvafiq olmaq yeni pensiya sisteminin qiymətləndirilməsinə təsir edə bilməz, bu sistem əsaslı elementin tətbiqi ilə, həmçinin digər səbəblərə görə əvvəlkindən tamamilə fərqlənir. Başlıca fərq sistemin prinsiplərinin dəyişdirilməsindən ibarətdir. İctimai sığortanın işləməyə başlamasından istifadə olunur. Qanunla həmişə pensiya miqdarı müəyyən edilir, çox vaxt bu, sığortalanmanın hər ili üçün əmək haqqının müəyyən faizidir. Təxsisatların ödənilməsinə vəsait

çatmadıqda, haqlar yaxud büdcədən dotasiyalar artırılırdı. Bu halda haqlar, ikinci dərəcəli olurdu (halbuki onları ödəyənlər üçün çox əhəmiyyətli idi, çünki onların xərclərini artırırdı). Əvvəlcə pensiyanın məbləği, sonra isə vaxtaşırı müvafiq haqların məbləği müəyyən edilirdi. Polşanın yeni pensiya sistemi haqların müəyyən edilməsinə əsaslanaraq işləyəcəkdir: haqların mənbəyi müəyyən edilir və pensiyanın məbləği yalnız onların nə qədər ödənilməsindən, həmçinin valorizasiyasından, nə qədər alınmasından (I pensiya mənbəyindən), yaxud kapital qoyuluşundan (II pensiya mənbəyindən) asılı olacaqdır.

Sığorta olunmuş şəxsin öz taleyinə məsuliyyət daşmasına keçid hamı tərəfindən bəyənilmir. Pensiyanın yeni hesablanma üsulu yenidən bölgünü ləğv etmişdir. Bununla da aşağı və yüksək əmək haqqı alanlar arasında gəlirlərin bərabərsizləşdirilməsi olmayacaq. Deməli, münasib əmək haqqı alanlar isə uduzacaqlar. Bu, əlbəttə ki, nisbətən az müddət işləyənlərə aiddir (Daha yüksək əmək stajına malik şəxslər üçün köhnə sistem daha böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir, çünki pensiyanın böyük hissəsi əvvəlki pensiya sisteminin prinsiplərini əks etdirən ilkin kapital əsasında hesablanacaqdır). İctimai siyasətçilər arasında sosial sığortanın yenidən bölgüdəki yoluna tərəfdar çıxmaq kifayət qədər məcburdur.

Hal-hazırda yeni pensiya sisteminin qiymətləndirilməsi müstəsna olaraq nəzəri cəhətdən mümkündür, çünki o hələ praktikada özünü göstərməmişdir. 10 ildən tez olmayaraq, ilk pensiyalar, onda köhnə sistemin böyük payı olmaqla, ödəniləcəkdir. 30 ildən sonra pensiyalar tamamilə yeni sistem üzrə ödənəcəkdir və yalnız o vaxt onun çatışmazlıqları və üstünlüklərini qiymətləndirmək mümkün olacaqdır. Bununla belə, daim yeni pensiya sisteminin işləməsi monitoring keçirilməli və aşkar olunan səhvlər düzəldilməlidir. Onlar yığılıb qala bilməz, çünki gələcək pensiyaçılar üçün həmçinin ölkənin maliyyəsi üçün katastrofik nəticələrə gətirib çıxara bilərdi.

Qeyd etməliyik ki, bu ölkələrin pensiya təminatı sistemindəki bəzi baxışları təqdirəlayiqdir. Əgər özünün sabit iqtisadiyyatı və yüksək inkişaf etmiş maliyyə infrastrukturunu ilə şöhrətlənmiş ölkələr tələsik pensiya islahatlarını məqbuledilməz sayırlarsa, Azərbaycan hökuməti özünün sosial sahədəki siyasəti

Sosial – iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri

ilə dərin düşünülmüş və tələsik keçirilən islahatları ilə cəmiyyətdə təəssüf və inamsızlıq doğurmamaq üçün daha diqqətli və uzaqqörən olmalıdır.

Pensiya islahatları sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi Azərbaycanda müvafiq siyasətin formalaşmasını sürətləndirəcək və beynəlxalq təcrübə üzərində əsaslanmış mükəmməl islahat bazası yaradacaqdır.

FƏSİL 3.

XARİCİ KAPİTALIN HƏRƏKƏTİ. İNVESTİSİYA İQLİMİ VƏ RİSKİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ. İNVESTİSİYA MULTIPLİKATORU

3.1.Dünya kapital bazarında rəqabət mühiti

Müasir zamanda dünya təsərrüfat sistemində əmtəə və xidmətlərin ticarətinin üstünlüyü şəraitində kapitalın müxtəlif formalarda hərəkəti də əhəmiyyətli xarakter almışdır.

Hər il sabit artım templəri ilə xarakterizə olunan dünya ticarətindən fərqli olaraq ümumi kapital ixracı və idxalının həcmnin artımı fonunda birbaşa, portfel və borc kapitalının hərəkətində dünya təsərrüfat konyukturasının vəziyyəti və inkişafından asılı olaraq hər il əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi mövcuddur. Digər tərəfdən, bütövlükdə xarici kapital qoyuluşlarının artım dinamikası bir çox ölkələrin daxili iqtisadiyyatının artım dinamikasını üstələyir. Məsələn, 80-cı illərin ortalarından başlayaraq birbaşa investisiyaların artım tempi dünya ÜDM-nun dəyərinin artımını 4 dəfə üstələyirdi. Müasir mərhələdə kapitalın hərəkətinin xüsusiyyətlərindən biri budur ki, birbaşa, portfel və borc kapitalının idxal və ixracı prosesinə daha çox ölkələr qoşulurlar. Əvvəllər onlar kapitalın hərəkətinin ancaq bir növü ilə məşğul olurdularsa, indi kapitalın həm ixracı, həm də idxalı ilə məşğul olurlar.

90-cı illərin əvvəllərində beynəlxalq siyasət sahəsində əsas meyllərdən biri də xarici investisiyaların cəlb olunması oldu. QATT çərçivəsində «Uruqvay raundu» danışıqlarının sonu, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) yaradılması, NAFTA (Şimali Amerika ölkələrinin azad ticarət zonası) razılaşmalarının imzalanması, vahid Avropa bazarının yaradılması, investisiyalar üzrə ikitərəfli müqavilələrin artımı xarici kapitalın idxalının artımına səbəb oldu.

Sahibkarlıq investisiyalarının idxalı illik kapital axınının ölçülərinin dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. 90-cı illərdə birbaşa

investisiyaların dünya idxalının illik həcmi aşağıdakı dinamika ilə dəyişirdi: 1990-cı il -201 mlrd. dollar, 1991-ci il – 149 mlrd. dollar, 1992-ci il – 155 mlrd. dollar, 1993-cü il – 196 mlrd. dollar, 1994-cü il – 216 mlrd. dollar, 1995-ci il – 299 mlrd. dollar, 1996-cı il – 319 mlrd. dollar [26].

İnvestisiyaların əksər hissəsi dünya iqtisadiyyatının maliyyə xidmətləri, energetika, telekommunikasiya və rabitə, tibbi sənaye sahələrində kapitalın təmərküzləşməsi, xarici şirkətlərin birləşməsi və satın alınması prosesi ilə əlaqədardır. Son zamanlar isə, kapitalın idxalında daha çox yeri kəcid iqtisadiyyatlı ölkələr də daxil olmaqla inkişaf etməkdə olan ölkələr tutmağa başlamışlar. Onların iştirak payı 1989-cu ildə 17% isə, bu göstərici 1996-cı ildə 50% təşkil etmişdir. Bununla belə kapitalın dünya idxalında inkişaf etməkdə olan ölkələrin xüsusi çəkisi artsa da, kasıb ölkələrin xüsusi çəkisi getdikcə azalmağa başlamışdır. Məsələn, 1996-cı ildə bu ölkələrin dünya kapital idxalında xüsusi çəkisi 0,1% təşkil edirdi.

Bununla belə, inkişaf etməkdə olan və kəcid iqtisadiyyatlı ölkələrin dünya kapital idxalında payının artmasına baxmayaraq xarici investorlar üçün yenə də cəlbəedici istiqamət sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdir və onların payına birbaşa investisiyaların yarısından çoxu düşür.

Xarici investisiyaların cəlb olunması prosesi - xarici kapitalın istifadə olunması məqsədinin, istiqamətinin, mənbələrinin, formalarının, həcmnin, müddətinin və digər istifadə şərtlərinin, xarici investorların maraqlarının, onların müdafiəsinin hüquqi təminatının müəyyən edilməsi, investisiyalaşdırmanın hüquqi bazasının, investisiyalaşdırma üçün zəruri infrastruktur qurumların yaradılması və həmçinin xarici investisiyaların milli iqtisadiyyatda səmərəli istifadəsi üçün praktiki işlərin məcmusundan ibarət bir prosesdir.

XX əsrin sonunun daha mühüm reallığı dünya təsərrüfatında müxtəlif ölkələrin iştirakının müəyyən şəkildə bölüşdürülməsi və ən'ənəvi, o cümlədən, daxili investisiya ehtiyatlarının tükənməsi kimi kəskin problemin meydana çıxmasıdır.

Dünya iqtisadiyyatında öz payına görə ölkələri adətən üç qrupa bölürlər: birinci qrup ölkələr, əsasən, kənd təsərrüfatı və mineral ehtiyatlar mənbəyi kimi hesab olunur; ikinci qrup

ölkələr ucuz işçi qüvvəsi və xalq istehlakı mallarının mənbəyi sayılır. Üçüncü qrup ölkələr, daha çox, qabaqcıl sənaye və idarəetmə texnologiyaları, proqram-riyazi təminat, təhsil, tibbi xidmət, maliyyə və digər xidmətləri, bir sözlə, yüksək intellektual fəaliyyətlə bağlı məhsulları istehsal edir və satır.

Azərbaycan milli investisiya siyasətini müəyyənləşdirərkən, ilk növbədə, beynəlxalq əmək bölgüsündə özünün yerini müəyyən etməlidir. Hazırda sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr Azərbaycana təbii ehtiyatlar mənbəyi kimi baxır. Buna 1999-cu ildə xarici investisiyaların sahələr üzrə strukturu sübutdur. Belə ki, investisiyaların 75-80%-i neft və qaz bölməsinə yönəldilmişdir. Bununla yanaşı, milli maraqlar baxımından Azərbaycan üçün «üçüncü qrup» ölkələrin vəziyyəti daha məqbul ola bilər. Bu, ölkədə mövcud olan elmi-tədqiqat təşkilatlarının strukturu, təhsil sistemi, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi, müxtəlif istiqamətlər və sənaye xarakterli qabaqcıl tədqiqatlarla şərtlənir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, son zamanlar formalaşmış beynəlxalq əmək bölgüsü «üçüncü qrup» ölkələrin kapitalının qarşılıqlı cəlgələşməsinin güclənməsi ilə xarakterizə olunur.

«Üçüncü qrup» ölkələrdə birbaşa xarici investisiyaların orta illik artım tempi məhsul ixracının və Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) artım tempini üstələyir. Bununla yanaşı, xarici investisiyaya olan tələbat bütün qrup ölkələrdə artmaqdadır. İntestisiyalara tələbatın artması dünyada xarici kapitalın cəlb olunmasında rəqabətin yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu, müasir şəraitdə dünya iqtisadiyyatının əsas xarakterik cəhətlərindən biridir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr, xüsusilə də postsosialist ölkələrin inkişafında xarici investisiyaların xüsusi rolu vardır. Təxminən 80-cı illərin ortalarında inkişaf etməkdə olan ölkələr xarici borcla bağlı böhranla üzləşdilər. Bu hadisə, həmin ölkələrə xarici kapitalın axınını müəyyən qədər ləngitdi. Doğrudur, kapital axını tamamilə kəsilmədi, lakin qüvvələrin yenidən bölgüsünə səbəb oldu. Belə ki, kredit və borcların həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azaldı. Lakin rəsmi subsidiyaların və birbaşa xarici investisiyaların miqyası yüksəlməyə başladı. Bu, inkişaf etməkdə olan ölkələri məcbur etdi ki, öz investisiya

tələbatı siyasətinə yenidən baxsın, daxili ehtiyatların səfərbər olunmasına diqqəti artırsın və xarici vəsaitlərdən daha səmərəli istifadəni təmin etsin. İnkişaf etmiş ölkələr üçün isə bu problem o qədər də kəskin vəziyyətdə deyildir. Bununla yanaşı, inkişaf etmiş ölkələr yığımların artım templərinin azalması dövrünə daxil oldular. Bu isə, demoqrafik vəziyyətin dəyişməsi və buna uyğun olaraq istehsaldakı irəliləyişlə bağlıdır. İnvestisiya ixracatı sahəsində dünya bazarının kapital potensialı getdikcə zəiflədi.

Müxtəlif qruplara daxil olan ölkələrdə xarici investisiyaların cəlb edilməsi imkanları tamamilə fərqlidir. Əgər coğrafi (ölkənin ərazisinin ölçüsü və ərazi yaxınlığı) və təbii ehtiyatlar amilindən (zəngin təbii ehtiyatlar, nadir iqlim şəraiti) təcrid olunsaq, ölkənin preferensial (imtiyazlı) siyasəti investisiya üçün əlverişli şəraitin, yaxud gəlirli investisiyalaşdırmanın olmamasını əvəz edə bilməz. Bu baxımdan inkişaf etməkdə olan və keçmiş sosialist dövlətlərinin çoxu, bir çox onilliklər ərzində investisiyalaşdırma üçün şəraitin geniş olduğu inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha pis vəziyyətdədir.

Əvvəllər xarici investisiyaların əsas axını ölkənin inkişafına yönəldilirdi. 80-90-cı illərdə birbaşa xarici investisiyaların 4/5 hissəsi bu istiqamətdə sərf olunmuşdu. ABŞ, Avropa ölkələrində, Yaponiyada kapital qoyuluşunun 70%-ə qədərini xarici investisiyalar təşkil etmişdi [27].

Birbaşa xarici investisiya axınından və ilk növbədə, Yapon investisiyalarından istifadə, ABŞ üçün daha xarakterikdir. Burada iri və nadir bazarın mövcudluğu, qabaqcıl Amerika texnologiyası ilə investorların təması əsasdır. ABŞ bazarına müdaxilənin əsas forması – mövcud müəssisələrin əldə edilməsidir.

Avropa dünyada kapital qoyuluşu sahəsində əsas rollardan birini oynayır. Avropaya bütün ölkələrdən və dünya regionlarından investisiya daxil olmaqdadır. Bu proses Avropa Birliyinin inkişafı, vahid bazarın təşkili perspektivləri ilə stimullaşdırılır.

Xarici investisiyaların cəlb olunmasında yeni mərkəzlər də meydana gəlmişdir. 80-cı illərin sonundan keçmiş sosialist ölkələrinə xarici investisiyaların axını başlamışdır ki, bu da

həmin dövlətlərin köhnə ictimai ukladdan, ideoloji doqmalardan, onların iqtisadiyyatını ləngidən köhnə sistemdən imtina etmələri ilə bağlıdır. Xarici kapitalı Çin, Macarıstan, Çexiya daha uğurla cəlb edir. Bununla yanaşı, bu ölkələrin investisiya həcmi dünya standartlarına görə çox da böyük deyil.

Kapital idxalının və ixracının ümumi xarakteristikası aşağıdakı kimidir: son beş ildə əsas kapital ixracatçısı, əvvəlki kimi, inkişaf etmiş ölkələrdir. 1986-1995-ci illərdə dünyada kapital ixracının 97%-i onlara məxsus olmuşdur [50].

Bununla belə inkişaf etmiş ölkələr çərçivəsində qüvvələr nisbəti getdikcə dəyişməkdədir. Əvvəllər ABŞ birbaşa xarici investisiyaların idxalında inhisarçı mövqə tuturdu. Yeni meyllərdən söhbət getdiyi bir zamanda kapitalın əsas həcmi 5 ölkə – ABŞ, İngiltərə, Yaponiya, Almaniya və Fransa (1995-ci ildə təxminən 67%) ixrac edirdi.

90-cı illərin əvvəlində birbaşa investisiyaların idxalı üzrə üç mərkəz yaranmışdı: ABŞ, Qərbi Avropa və Yaponiya. ABŞ investisiya yığımının həcmi üzrə hələlik digər ölkələri qabaqlayır. 90-cı illərin ortalarında 5 əsas donor-ölkələrin içərisində onun payına 24,3% düşmüş, uyğun göstərici Böyük Britaniya üçün 13,3%, Yaponiya - 12,9%, Almaniya - 9,5%, Fransa - 7% olmuşdu.

ABŞ statistikasının son məlumatları iki əhəmiyyətli faktı qeyd etməyə əsas verir. Birincisi, 1990-cı ilin ortalarında birbaşa xarici investisiyanın artımı 1991-1992-ci illərə nisbətən daha çox olmuşdur. 1995-ci ildə xaricə kapital qoyuluşu Amerikada 16 mlrd. dollara qədər artmış, bu da birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) genişlənməsinin proqnozlaşdırılmasına imkan yaratmışdır. İkinci fakt isə ABŞ-ın portfel investisiyalarının (səhm və istiqrazlara kapital qoyuluşu) artımına aiddir.

1993-cü ildə pensiya fondları xaricdə 54 mlrd. dollar investisiyalaşdırmış, bu da onların ümumi aktivinin 8 faizini təşkil etmişdir. 1992-ci ildə bu rəqəmlər uyğun olaraq 33 mlrd. dollar və 5 faiz olmuşdur. Belə institusional investorların fəallaşması faktı dünya bazarında diqqəti cəlb edir. Belə ki, bunun Azərbaycana birbaşa aidiyyəti də ola bilər. Bu haqda bir sıra qərb ölkələrinin pensiya fondlarının keçmiş sosialist

dövlətlərinin müəssisələrinin özəlləşdirilməsində iştirak etmək qərarları çox şey deyir.

Qərbi Avropa, eyni zamanda, digər ölkələr üçün güclü investisiya mənbəyinə çevrilir. Avropanın əsas investorları Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa və Hollandiyadır. İntestisiyalar, başlıca olaraq, ABŞ-a istiqamətləndirilir. Yaponiya xarici kapital yığımının həcminə görə ABŞ və İngiltərədən geri qalsa da, kapital ixracının illik həcminə görə liderə çevrilməkdədir. 1988-1991-ci illərdə Yaponiya bu göstəricilər üzrə ABŞ-ı inadla qabaqlamış, 1998-ci ildə onun payı Amerika ilə müqayisədə yenidən azalmışdır. Perspektivdə gözləmək olar ki, Yaponiyanın xarici investisiyaları bütövlükdə Amerikaya nisbətən hər il artacaqdır.

Hazırda inkişaf etməkdə olan ölkələr də kapital ixrac edir, lakin bu sahədə uğurlar hələ ki, çox deyil. 1986-1992-ci illərdə onların payına 3 faiz kapital ixracı düşmüş, 1998-ci ildə bu göstərici 7% olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrin kapital ixracı tempi 1995-1996-cı illərdə son illərdəkinə nisbətən o qədər də aşağı düşməmişdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin kapital ixracı məhdud sayda dövlətləri əhatə edir. Bu ölkələrdən daha çox inkişaf etmişləri neft ixrac edən dövlətlərdir [28].

Kecmiş sosialist ölkələrindən kapital ixracı beynəlxalq ölçülərə görə, böyük deyil. Eyni zamanda, məsələn, Rusiyadan kapital axını kimi geniş miqyaslı hadisəni xüsusi qeyd etmək lazımdır. Rusiya ixracatçılarının hesablamalarına görə, ölkədən xaricə kapital axını ildə 9-11 mlrd. dollar təşkil edir. Bu halın səbəbi öz ölkəsində kapitalın gəlirlə yerləşdirilməsinin qeyri-mümkünlüyü, yüksək siyasi və iqtisadi qeyri-sabitlik, biznes üçün hüquqi bazanın qeyri-təkmilliyi və qeyri-sabitliyidir. Azərbaycanca da bu hadisə hələlik müşahidə olunmur.

Xarici investisiyaların ixracı sahəsində əməliyyatlar əvvəlki illərdə olduğu kimi, indi də inkişaf etmiş bir ölkədən o birinə keçməklə aparılır. 1998-ci ildə bu ölkələr dünya kapital ixracının 58%-ni özünə cəlb edə bilmişdi. Xarici investisiyaların 42%-i inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə daxil olmuşdur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə kapital idxalı ilə bağlı vəziyyət 1991-1992-ci illərdə bir qədər pisləşmişdir. Nəticədə bu qrup ölkələrin payı xarici kapitalın idxalının ümumi həcmində azalmışdır. 1986-1990-cı illərdə 83% olan bu göstərici 1998-ci ildə 58% olmuşdur.

Qərbi Avropa son illər (1995-1998) Şimali Amerikanı bir qədər keçmişdir. Lakin ABŞ, xarici kapitalın fərdi resipienti kimi, digər ölkələri inadla üstələyir və bu vəziyyət, şübhəsiz, indi də davam etməkdədir.

Yapon texnologiyası və bazarının cəlbedici olması, investisiya qoyuluşu üçün əlverişli şəraitin mövcudluğuna baxmayaraq, Yaponiyaya investisiya axını, əvvəlki illərə nisbətən o qədər də əhəmiyyətli dərəcədə deyildir. Lakin bütövlükdə Yaponiya digər Qərb ölkələri ilə müqayisədə xarici şirkətlər üçün bağlı ölkə olaraq qalır. Buna səbəb dil və mədəni maneələr üzündən Yapon bazarında işləməyin çətinliyi, milli xüsusiyyətlərə görə burada yerli müəssisələrin alınması imkanlarının məhdudluğu və s. amillərdir.

Təhlil göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin birbaşa xarici investisiyaların ümumi həcmində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. 1960-cı ildəki 40%-dən 1991-ci ildə 19,8%-ə, 1996-cı ildə isə 15%-ə enmişdir. Bu azalma həmin ölkələrin bir çoxundakı ağır iqtisadi vəziyyət, xarici borcun artması və bir sıra ölkələrdə investisiya iqliminin pisləşməsi ilə bağlıdır. Kapital axınının azalması, əsasən, Latin Amerikası və Karib Hövzəsi ölkələrinin, nisbətən də Asiya və Afrika dövlətlərinin hesabına baş vermişdir.

Bununla yanaşı, 1995-1998-ci illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələr xarici kapitalın idxalı hesabına öz iqtisadi vəziyyətlərinin dirçəldilməsinə nail olmuşlar. 80-cı illərin ortalarından indiyə qədər, bu ölkələrdə, inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə xarici kapitalın axını çoxalmışdır. Xüsusilə Asiyaya, Latin Amerikasına, Karib Hövzəsi ölkələrinə xarici kapital axını fəallaşmışdır. Bu axının artımı həmin ölkələrdə xarici investisiyalara qoyulmuş məhdudiyyətin azalması nəticəsində sür'ətli iqtisadi artımla bağlıdır. Nəticədə inkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici investisiyaların illik axınında payı artmışdır. Belə ki, 1981-1985-ci illərdə göstəricilər 26%, 1986-1991-ci illərdə

17%, 1991-ci ildə 26%, 1992-ci ildə 32%, 1993-cü ildə 36%, 1996-cı ildə isə 42% olmuşdur [28].

İnkişaf etməkdə olan ölkələr birbaşa xarici investisiyaların cəlb olunması prosesində Azərbaycanın əsas potensial rəqibləri kimi xüsusi diqqət tələb edir. Bu qrup dövlətlərin daxilindəki vəziyyət o qədər də eyni deyil. Bütövlükdə kapital qoyuluşunun 10 faizini Asiya və Latin Amerikası «həzm edir». Asiyada bunların sırasına Malayziya, Tayland, Honqonk, Sinqapur, Tayvan, İndoneziya daxildir. Bu ölkələrin hesabına Şərqi və Qərbi Asiya inkişafda olan dünya təsərrüfat sistemində xarici investisiyaların obyektinə çevrilmişdir.

Latin Amerikasında xarici investisiya üçün əsas cəlbedici mərkəz Meksika, Argentina və Braziliyadır. Son on ildə inkişafda olan ölkələrin iqtisadiyyatının xidmət sahəsində (artım tempi 13%) investisiya artımı müşahidə olunmuşdur. İntestisiyaların yüksək artımı aparıcı respient - ölkələrin (kapital idxalçıların) iqtisadiyyatının sür'ətli transformasiyası ilə, kapitaltutumlu və elmtutumlu xidmət növlərinə olan tələbatın artması ilə bağlıdır. Eyni zamanda, buna bir çox ölkələrdə telekommunikasiya, bank işi, nəqliyyat kimi sahələrdə xarici firmaların fəaliyyətinə məhdudiyətlərin azaldılması da əhəmiyyətli tə'sir etmişdir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin xammal sahələrinə və e'mal sənayesinə kapital qoyuluşu (1996-98-ci illərdə, müvafiq olaraq, 10% və 8%-dir) hələlik tədricən artır [28]. Azərbaycanda bu iki sektorun payına 1999-cu ildə 75% və 25% kapital qoyuluşu düşmüşdür.

E'mal sənayesində birbaşa xarici investisiyalar həm daxili bazarda möhkəmlənmək cəhdi ilə, həm də yerli müəssisələrdən ixrac plasdarmı kimi istifadə etmək imkanları ilə stimullaşdırılır. İkinci motivin əhəmiyyəti son illər əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə ixracat yönümlü istehsalın təşkilinə olan maraq, hər şeydən əvvəl, inkişaf etmiş ölkələrdə işçi qüvvəsinə xərclərin artımı və onun bu ölkələrdə çatışmamazlığı ilə əlaqədardır.

Honqonk, Tayvan və Cənubi Koreya bu siyasəti fəal surətdə həyata keçirərək 80-90-cı illərdə sahibkarlıq kapitalının iri tədarükçüsünə çevrilmişdir (80-cı illərin sonunda 8 mlrd. dollara

qədər). İşçi qüvvəsinə xərclərin artması, həmçinin əsas xarici bazarlarda proteksionist məhdudiyyətlərin mövcudluğu, bu ölkələri, daha az inkişaf etmiş Asiya dövlətlərinin ixrac yönümlü sahələrinə investisiya qoymasını stimullaşdırır. Çində xarici investisiya qoyuluşunda əsas yeri Honqonk və Tayvan şirkətləri tuturlar.

Asiyanın sərhədlərindən kənarında əməkətutumlu istehsal, əsasən, Meksikada cəmlənmişdir. Bu ölkədə xarici iqtisadi rejimin liberallaşdırılması (80-cı illərin sonundan başlayaraq) Şimali Amerika bazarlarına yönəlmiş müəssisələrdə Amerika və Avropa şirkətləri tərəfindən kapital qoyuluşunun artmasına şərait yaratmışdır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin e'mal sənayesində xarici investorlar tərəfindən yaradılmış ixracat yönümlü müəssisələrin fəaliyyəti başlıca olaraq sadə istehsal əməliyyatları həyata keçirməklə məhdudlaşır. Xarici firmalar, adətən, istehsal olunan ləvazimatın dəyərində yerli detalların payının artırılmasına həvəslə getmir, mürəkkəb komponentlərin inkişaf etmiş ölkələrdən gətirilməsinə üstünlük verirlər. Bütün bunlar ixracat yönümlü istehsal sahələrinin ölkənin milli gəlirinin artımında təsirini azaldır. Xarakterik haldır ki, dünyada ən iri sərbəst iqtisadi zonalarından biri olan Meksika ixracat zonasında əlavə dəyərin formalaşmasında milli e'mal sənayesinin payı 23%-dən az olmuşdur.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi tələb edən məhsulların ixracı daha çox həmin ölkələrin Hökumətlərinin təkidi ilə xarici filiallar hesabına həyata keçirilir. Daha mürəkkəb məhsulları ixrac edən xarici müəssisələr, hər şeydən əvvəl, idxal məhsullarından müdafiə olunmuş daxili bazarı uyğun məhsullarla təminatı üçün yaradılmış və tədricən öz məhsullarının ixracına keçmişlər. Braziliyanın, Meksikanın, Tayvanın maşınqayırma müəssisələri, Taylanda və Malayziyada elektrotexnika malları istehsal edən Yaponiya istehsalçıları məhz bu yolu keçmişlər.

Öz qlobal istehsal sistemlərinin təhlükəsizliyini maksimal dərəcədə təmin etməyə çalışan xarici investorlar bu ölkənin təkcə coğrafi vəziyyətinə və iqtisadi şəraitinə yox, həm də siyasi vəziyyətinə, mədəni və dil yaxınlığına, qəbul edən ölkənin donör

ölkə ilə siyasi əlaqələrinə də xüsusi fikir verirlər. Əsas donor ölkədən ixracat yönümlü e'mal sənayesinə kapital qoyuluşu, başlıca olaraq, siyasi, iqtisadi və mədəni tə'siri olan ölkələrdə cəmləşir. Türkiyə üçün bu keçmiş SSRİ-nin türkdilli respublikaları, Yaponiya üçün belə ölkələr Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya dövlətləridir. Burada Yaponiyanın əsas rol oynadığı regional iqtisadi blok formalaşmışdır. Honqonk və Tayvan üçün Çin və iqtisadi cəhətcə daha güclü Çin diasporu olan Cənub-Şərqi Asiya dövlətləridir. ABŞ üçün 1995-ci ildə Şimali Amerika Azad Ticarət Zonasına qoşulmuş və Amerikanın xarici siyasətində strateji yerlərdən birini tutan Meksikadır. Avropa İqtisadi Birliyi ölkələri üçün isə Lomey konvensiyası (keçmiş müstəmləkələr) iştirakçısı olan ölkələrdir. Belə əməkdaşlıq zonalarından kənar qalan ölkələr öz ixracat yönümlü istehsal sahələrinə xarici investisiyaların cəlb olunmasında müəyyən problemlərlə rastlaşırlar.

Çin, Braziliya, Argentina, Hindistan kimi inkişaf etməkdə olan iri ölkələrdə e'mal sənayesindəki xarici müəssisələrin əhəmiyyətli hissəsi, yaxud əsas hissəsi yerli bazarın təchizinə yönəldilmişdir. Belə müəssisələr digərlərindən daha qabaqcıl texnologiyaların istifadəsi, tam istehsal tsiklinin olması ilə və əsasən yerli təchizatçılarla sıx əməkdaşlığına görə fərqlənirlər.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin xammal sahələrinə xarici kapital qoyuluşunun artım tempi 70-ci illərə və 80-ci illərin birinci yarısına nisbətən xeyli aşağıdır. Buna səbəb həmin ölkələrdə keçmiş milliləşdirmə siyasətinə mənfi reaksiya və xammal sənayesində xarici kapitalın fəaliyyətinin sərt tənzimlənməsi amilləri olmuşdu. Xammal istiqamətli Transmilli Korporasiyaların investisiyaları dünyanın daha sabit regionlarında cəmləşmişdir (ABŞ, Avstraliya, Kanada və Şimal dənizi ölkələri). Bu regionlarda ümumi kapital qoyuluşlarında birbaşa xarici investisiyaların xammal sahələrində payı 1980-ci ildə 52%, 1998-ci ildə isə artaraq 67% olmuşdur [29].

Son illərin göstəricilərinin təhlili göstərir ki, keçmiş sosialist ölkələri xarici investisiyaların hələlik az hissəsini cəlb edə bilməmişlər. Keçmiş sosialist ölkələri arasında xarici kapitalı cəlb etmək sahəsində Çin böyük uğurlar qazanmışdır. Yalnız 1991-1992-ci illərdə bu ölkəyə 27 mlrd. dollar vəsait qoyulmuşdur.

Belə ki, Çin bazarı çox perspektivli sayılır və gələcəkdə Honqonkun onunla birləşməsi ilə əlaqədar daha cəlbedici olacaqdır.

Mərkəzi və Şərqi Avropaya yönəldilən investisiyaların 2/3 hissəsi Macarıstanın payına düşür. Polşa və Çexiyaya investisiyaların idxalı qənaətbəxş səviyyədədir. Xarici kapitalın cəlb edilməsi baxımından bu ölkələrin nailiyyətləri onların iqtisadi islahatlarda çevikliyi, liberal qanunvericiliyin mövcudluğu, bu ölkələrdə sabit vəziyyətin olması ilə izah edilir. Son zamanlar xarici kapital üçün Vyetnam da əhəmiyyətli bazara çevrilmişdir.

Sovet İttifaqının bir sıra keçmiş respublikaları da xarici investorların diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. Onların içərisində Azərbaycan, Ukrayna, Qazaxıstan, Özbəkistan və Baltikyanı ölkələr üstün mövqelərə malikdirlər.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, xarici investorların və onları qəbul edən dövlətlərin maraqları bir çox cəhətdən həmişə uyğun gəlmir. Ziddiyyətlər, hər şeydən əvvəl, gəlirlərin bölünməsi, yaradılan istehsal sahələrinin milli iqtisadiyyata inteqrasiya miqyasları, verilən texnologiyaların xarakteri, müəssisələrin idarə olunmasında milli kapitalın iştirak dərəcəsi, satışda ixracatın payı ilə bağlıdır.

Yuxarıda göstərilənlər belə nəticə çıxarmağa imkan verir ki, Azərbaycan, əsas kapital mənbəyi olan ölkələr üçün investisiya ixracının ənənəvi regionu sayıla bilməsi üçün çox iş görməlidir. Belə ki, dünya bazarında resipient – investisiya qəbul edən ölkə kimi sərt rəqabətə rast gələcəkdir. Yüksək texnologiyalı istehsalın inkişafında Azərbaycan ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin maraqlarının üst-üstə düşməsi, inkişaf etmiş ölkələrin mürəkkəb texnologiyaların verilməsində maraqlı olmaması şəraitində əlavə çətinliklər də vardır. Bundan başqa, müasir şəraitdə Azərbaycan üçün xarici investisiyaların sür'ətlə cəlb olunmasında əsas maneə Qarabağ münaqişəsidir. Bununla belə bu amilin tə'siri getdikcə azalır və konfliktin müsbət həll olunması amili xarici investisiyaların ölkəyə axınını sür'ətləndirə bilər. Bununla yanaşı, Azərbaycan bir sıra üstünlüklərə də malikdir: bu ilk növbədə təbii ehtiyatların zənginliyi, yüksək ixtisaslı və ucuz işçi qüvvəsinin olması, iri dövlətlərin geosiyasi

mərkəzi kimi olmasındır. Bu da xarici kapitalın sür'ətlə cəlb olunmasına imkan verə bilər.

Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafının reallığı göstərir ki, bu gün Azərbaycan üçün ən səmərəli və kompleks investisiya ehtiyatları xarici investisiyalardır. Müasir zamanda sərt rəqabət şəraitində formalaşmış dünya kapital bazarında müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərmək üçün xarici investisiyaların cəlb olunması sahəsində səmərəli və beynəlxalq standartlara cavab verən dövlət siyasətini formalaşdırmaq və həyata keçirmək lazımdır.

3.2. Xarici kapitalın cəlb olunması problemləri. İnvestisiya riskinin qiymətləndirilməsi üsulları

Dünya kapital bazarında (DKB) olan vəziyyət əsas verir ki, xarici investisiyalar uğrunda rəqabət yaxın illərdə əhəmiyyətli dərəcədə kəskinləşəcəkdir. Maliyyə ehtiyatları məhdud olan ölkələrin mövcudluğu şəraitində kapital bazarında, xarici kapitalın cəlb edilməsi uğrunda rəqabət aparanların sayı getdikcə artmaqdadır. Kapitalın idxalcılarının əhatə dairəsi iqtisadiyyatın bazar transformasiyasını intensiv həyata keçirən (dövlət sektorunun və iqtisadiyyata birbaşa dövlət müdaxiləsinin zəiflədilməsi, sahibkarların fəaliyyəti üçün maneələrin kəskin azaldılması, kiçik və orta biznesin stimullaşdırılması, mükəmməl təsərrüfatçılıq qanunvericiliyinin hazırlanması və s.) ölkələr hesabına genişlənəcəkdir. Bu, son nəticədə investisiya iqlimini yaxşılaşdıracaq və nəhayət, Azərbaycan üçün rəqabət şəraitini çətinləşdirəcəkdir. Bundan əlavə, Azərbaycanın potensial rəqibləri öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün xüsusi tədbirlər həyata keçirə bilərlər. Burada, hər şeydən əvvəl, aşağıdakıları göstərmək olar: investisiya rejiminin ümumi liberallaşması da daxil olmaqla, xarici investisiyalar üçün iqtisadiyyatın maksimal dərəcədə acıqlığı, xarici firmaların fəaliyyətindəki məhdudluqların əksəriyyətinin aradan götürülməsi, milliləşdirmə və mülkiyyətin müsadirə edilməsinə qarşı hüquqi zəmanətin verilməsi və s.

Potensial rəqiblər, hətta innovasiya yolu ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin rəqabət gücünü artırmağa bilərlər. Bu məqsədlə onlar

iqtisadiyyatın yüksək texnologiyalar bölməsinə və bu kimi müəssisələrə xarici investisiya qoyuluşuna məhdudiyəti azaltmağa çalışacaqlar.

Prinsipial tədbirlərdən biri inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yerli firmaların kapitalında xaricilərin iştirak payına qoyulmuş məhdudiyətin aradan götürülməsidir. Burada həmçinin, nəzərdə tutulur ki, idxalı əvəz edən sahələrə xaricdən investisiya axınını stimullaşdıran əlavə tədbirlər həyata keçirilsin. Belə ki, iqtisadiyyatın açıq olması idxalı əvəz etmə problemini kəskinləşdirir. Digər tərəfdən, kapital idxalında rəqib ölkələrin parlamentlərinin və hökumətlərinin intellektual mülkiyyəti müdafiə edən qanunları tezliklə qəbul etmələri də böyük əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Azərbaycan özünün investisiya siyasətini hazırlayarkən nəzərə almalıdır ki, onun əsas rəqibləri, bir qayda olaraq, xarici investisiyanın cəlb olunmasında birinci mərhələni keçmişlər. Buna görə də onlar xarici kapitala münasibət siyasətində yeni addımlar ata bilərlər: birincisi, xarici investorlar üçün qüvvədə olan stimullar və güzəştlərdə dəyişikliklər apara bilər və bu dəyişikliklər yalnız xarici yox, həm də daxili investisiya qoyuluşunu stimullaşdırma mexanizminə keçməkdə özünü əks etdirməlidir. İkincisi, rəqabət aparan ölkələr, şübhəsiz, xarici investisiyaların genişlənməsi üçün yeni imkanlar axtaracaqlar.

Burada söhbət, başlıca olaraq, üç haldan gedə bilər:

-infrastruktur və insan kapitalına investisiyaların cəlb olunması xaricdən kapital axınının sür'ətlənməsinə və investisiyaların ümumi həcmnin artımına şərait yarada bilər;

-iqtisadiyyatın səmərəliliyinin və ixracat yönümlü sektorun rəqabətə davamlılığının artırılması məqsədi ilə xarici kapital üçün daxili xidmət bazarının (maliyyə, telekommunikasiya, rabitə, nəqliyyat və kommunal xidmətləri) tam açılması;

-xarici şirkətlər üçün imtiyazlı vergi şərtlərinin qəbulu. Bu o zaman səmərə verəcək ki, milli iqtisadiyyatda yeni iş yerlərinin yaradılmasına və milli müəssisələrin yenidən qurulmasına kapital qoyuluşu üçün investorlara əlavə konkret tələblər qoyulsun.

Potensial rəqiblər qarşısında Azərbaycanın üstünlüyü şəksizdir və ölkəmiz potensial investorlar baxımından xarici

investisiyalar üçün daha çox cəlbedicidir. Bu, hər şeydən əvvəl, həm infrastruktur, həm də istehlak malları baxımından tutumlu bazarın olmasıdır. Ölkənin infrastruktur və istehsal sahələrinin texniki modernləşdirilməsi zərurəti, məhsul və xidmət növlərinin rəqabət qabiliyyətli olmaması xarici investorların Azərbaycan bazarında perspektivlərini artırır. Digər tərəfdən, ölkədə satışın həcmi və gəlirlərin səviyyəsi inkişaf etmiş və müəyyən səviyyəyə çatmış inkişaf etməkdə olan ölkələrdən qat-qat üstündür. Daxili istehsalın tarif və qeyri-tarif tədbirlər kompleksinin köməyi ilə proteksionist müdafiəsi məhsulların yox, kapitalın idxalını stimullaşdırmağa imkan yaratmalıdır.

Bundan başqa, xarici şirkətlər üçün xammal və yanacaq mənbələrinin diversifikasiyasına şəraitin olması şəxsiz maraqlı oyadır: Azərbaycanda zəngin və rəngarəng təbii ehtiyatlar mövcuddur. İstismardan maksimal mənfəəti təmin edən texnologiyanın tətbiqi və ekoloji problemlər də daxil olmaqla xammalın səmərəli hasilatı və e'malı xeyli investisiya tələb edir.

İnvestisiya qoyuluşunun cəlbedici olmasında binaların, qurğuların, həmçinin torpağın qiymətinin ucuz olması da mühüm amillərdəndir. Torpağa sahib olma, yaxud xarici investorların ondan istifadə etmə məsələlərinin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi xaricdən investisiya axınını əhəmiyyətli dərəcədə artırma bilər.

Azərbaycandakı investisiya iqliminin özünəməxsus cəhəti əmək bazarının differensiasiyasıdır. Bizim müəssisələrdə işçilərin əksəriyyəti qərb standartlarına cavab vermir və yenidən hazırlığa ehtiyacı vardır. Digər tərəfdən, istehsalda çalışanların, demək olar ki, hamısının orta təhsili var ki, bu da inkişaf etməkdə olan ölkələr qarşısında böyük üstünlükdür. Azərbaycanın eyni zamanda, nisbətən ucuz elmi-texniki işçiləri, bir qayda olaraq, yüksək ixtisaslı və təcrübəli mütəxəssislərdən ibarətdir.

Azərbaycanın üstünlüklərinə aşağıdakıları da aid etmək olar:

-bir sıra sahələrdə güclü elmi-texniki potensialın və həyata keçirilməmiş əhəmiyyətli ideyaların mövcudluğu həm daxili bazara, həm də ixracca yönələn yüksək texnologiyalı istehsal prosesinin təşkilini asanlaşdırır. Avadanlığın tezliklə səmərə

verməsi və manata nisbətən dolların kursunun yüksək olması investorların sənaye sahəsinə kapital qoyuluşunu stimullaşdırır;

-dünya bazarında xarici tərəfdaşların formalaşdırdığı satış şəbəkəsindən istifadə etməklə və istehsal xərcləri aşağı olan qərb texnologiyaları vasitəsilə rəqabət qabiliyyətli ixrac məhsulları istehsalının təşkili.

Azərbaycanın yuxarıda qeyd olunan üstünlükləri dünya kapital bazarında məlumdur və bu istiqamətdə xarici kapitalın cəlb olunmasını sür'ətləndirmək üçün vergi rejimində, hüquqi sferada və sığorta sistemində geniş və hərtərəfli dəyişikliklərin aparılması məqsədəuyğundur. Xarici kapitalın cəlb olunmasını stimullaşdıran amillərin tə'siri nəticəsində 1999-cı ildə daxili bazarda xarici kapitalın iştirakı ilə 775 şirkət fəaliyyət göstərirdi. Onlarda işləyənlərin sayı 18677 nəfər, orta aylıq əmək haqqı 1216,9 min manat və istehsal etdiyi məhsul və xidmətlərin dəyəri 2880,2 mlrd. manat təşkil edirdi. Digər tərəfdən, bunların 40 faizə yaxınının fəaliyyətsiz olmasına baxmayaraq, qalan hissəsi Azərbaycan bazarında uğurla çalışır [30].

Bu mənada həmin şirkətləri iki qrupa bölmək olar: birinci qrupa kiçik «vencur» şirkətləri daxildir ki, bunlar ölkə bazarına nisbətən sonralar gəlmiş və bazara yiyələnmək üçün uzunmüddətli kapital qoyuluşu aparmayan şirkətlərdir. Bu şirkətlərin çox hissəsi vasitəçilik, ticarət və maliyyə əməliyyatları sahəsində fəaliyyət göstərir və beləliklə də ölkə iqtisadiyyatına nisbətən az xeyir verir.

İkinci qrupa isə dünya şöhrəti qazanmış, Azərbaycan bazarında uzunmüddətli iştirakını planlaşdırılmış nəhəng transmilli şirkətlərdir. Hazırda bu şirkətlərin çoxu ölkəmizin bazarında davranış strategiyasına, Azərbaycanda baş verən investisiya və iqtisadi iqlimdəki dəyişikliklərə qarşı münasibətdə kifayət qədər sabit məqsədlərə malikdir. Bununla əlaqədar olaraq, onların fəaliyyətini iki hissəyə bölmək olar: bazarın əhəmiyyətli seqmentlərini ələ keçirmək üçün özlərinin marketinq potensialından maksimum istifadə etmək, yüksək gəlir əldə etmək və istehsal infrastrukturuna, işçilərin təhsilinə, rabitə vasitələrinə uzun müddətli investisiya qoyuluşu həyata keçirmək. Bu qrup şirkətlər Azərbaycandakı uğurlarını fəal təbliğ edir və onları gizlətmir.

İri şirkətlər üçün təkcə satış həcminin yüksək olması xarakterik deyildir. Onların çoxu Azərbaycan iqtisadiyyatına iri investisiya qoyuluşu planları haqqında çoxdan bəyan etmişlər. Bu şirkətlərə misal qeyri-neft bölməsinə ən çox investisiya qoymuş «European-Tobacco-Baku» və «Qaradağ sement» şirkətlərini göstərmək olar. 2001-ci ilə qədər «European-Tobacco-Baku» şirkəti 50 mln. ABŞ dolları həcmində investisiya həyata keçirmiş və perspektivdə bunun həcmi artıracağı planlaşdırırlar.

Azərbaycan bazarında o investorlar uğurla iş görür ki, fəaliyyət göstərdikləri iqtisadi mühitdəki standart olmayan vəziyyətləri «görməmək» («göz yummaq») üçün üsul tapmışlar. Buna baxmayaraq, Azərbaycan bazarının üstünlüyü o zaman reallaşacaq və rəqabətə davamlı olacaq ki, istənilən miqyash investora qarşısına çıxan çoxsaylı maneələr aradan qaldırılacaq və ölkənin kredit reytingi yüksələcəkdir.

1998-ci ilin əvvəllərində beynəlxalq reyting agentliyi «Nomura İnternatinal» Azərbaycana BB+ kredit reytingi vermişdir ki, bu orta səviyyədən yüksəkdir. Buna səbəb isə Azərbaycanda son zamanlar müşahidə olunan makroiqtisadi sabillik, özəlləşdirmə prosesinin sür'ətlə aparılması, özəl bölmənin stabil inkişafı, maliyyə bölməsində aparılan geniş islahatlar və s. proseslər olmuşdur. Əlverişli makroiqtisadi iqlim Azərbaycan subyektləri üçün beynəlxalq maliyyə bazarlarına çıxış üçün yaxşı imkanlar açır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının perspektivdə Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) razılaşmalarının 8 maddəsinə qoşulması nəticəsində kapitalın azad hərəkəti üçün bütün məhdudiyyətlər aradan qaldırılacaqdır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) daxil olmaqla, maliyyə bazarlarında liberallaşma prinsiplərinə riayət etməklə Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici portfel investisiyaların da sür'ətli axını baş verməlidir.

Bununla belə, Azərbaycanın investisiya reytingi kapitalın potensial resipientləri olan (qəbul edən ölkə) digər ölkələrlə müqayisədə hələ də aşağıdır. Digər bir mühüm cəhəti də qeyd edək: ümumiyyətlə, Azərbaycan beynəlxalq investisiyalar uğrunda mübarizəyə hələ hazır deyil, çünki burada xarici

investisiyaların qəbulu üçün standart şərait hələ də yaradılmamışdır.

Ölkəmizdə xarici investorlar üçün daha əhəmiyyətli maneələr kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

-qanunvericilik və tənzimləyici tədbirlər sahəsində qeyri-stabillik və qeyri-müəyyənlik, xüsusilə də vergi, tarif, inzibati idarəetmə sahəsində;

-mülkiyyət sferasında, onun hüquqi statusu ətrafında ziddiyyətli qanunvericilik və ilk növbədə təbii ehtiyatlar sahəsində mübahisəli məsələlərin mövcudluğu;

-qarşılıqlı ödəmələr sahəsində böhranla, büdcə kəsiri və xarici borcla əlaqədar olaraq maliyyə və iqtisadi qeyri-stabillik;

-Azərbaycanda əməliyyatları genişləndirmək üçün xarici investorlar üçün zəruri olan müxtəlif növ informasiya xidmətləri sahəsinin zəif inkişaf etməsi;

-inkişaf etmiş infrastrukturun (rabitə, nəqliyyat, yollar) olmamasından Azərbaycan bazarına daxilolmanın yüksək xərcləri, ofislərin açılışında çətinliklər, dil maneələri və s..

İnvestorları cəlb edən və yaxud onları uzaqlaşdıran siyasi, sosial-iqtisadi, maliyyə, sosial-mədəni, təşkilati-hüquqi və coğrafi amillərin məcmusu kimi bu və ya digər ölkəyə xas olan keyfiyyətlər bazar iqtisadiyyatında investisiya iqlimi adlandırılır. İntestisiya iqlimi indeksi, yaxud ona əks olan risk indeksi üzrə dünya birliyi ölkələrinin təsnifatı hər hansı bir ölkənin investisiya sahəsində cəlbediciliyinin ümumi göstəricisinə və xarici investorlar üçün «barometr» olmasına xidmət edir.

İntestisiya iqlimi indeksindən xarici investisiya axımının asılılığı xətti xarakter daşıyır. Bunları bir necə misal ilə göstərək. 90-cı illərin əvvəllərində dünyada investisiya yığımının ümumi həcmi 1,9 trln. dollar, o cümlədən, ABŞ-da 489 mlrd. dollar, Yaponiyada 248 mlrd.dollar, Böyük Britaniyada 243 mlrd.dollar olmuşdur. Beləliklə, bu üç ölkənin payına 980 mlrd.dollar düşmüş, bu da xarici investisiyaların ümumi həcmnin 50%-ni təşkil etmişdi [49, 50]. Bu zaman daha çox inkişaf etmiş ölkələrin qarşılıqlı investisiyalaşdırılma meylləri müşahidə olunur ki, bu da onlardakı investisiya iqliminin yüksək reytingi ilə izah edilir. Belə ki, Yapon investisiyalarının 248 mlrd. dollarından 100 mlrd.dolları ABŞ-da cəmlənmiş və

xarici investisiyaların ümumi həcmində Yaponiyanın payı 23% olmuşdu. Bu rəqəmləri həmin ölkələrdəki investisiya iqliminə aid tədqiqatların nəticələri ilə müqayisə edək. «Evromany» jurnalındakı ekspert qrupunun qiymətlərinə görə, 1992-ci ilin ortasında Yaponiya reyting cədvəlində 1-ci yeri, 1993-cü ildə 3-cü yeri tutmuş, ABŞ isə 1992-ci ilin sentyabrında 6-cı, 1993-cü ilin martında 2-ci, sentyabrında 1-ci yerlərdə olmuşdur [31]. Məhz investisiya iqlimi əlverişsiz olduğuna görə keçmiş sosialist ölkələrində investisiya qoyuluşu müqayisədilməz dərəcədə az olmuşdur. Hər halda, Azərbaycan digər keçmiş sovet respublikalarına nisbətən daha çox xarici investisiya cəlb edə bilmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşunun ölkə riski – investisiya iqlimi göstəricisinin əksidir. Ölkə riskini qiymətləndirmək üçün bir çox üsullar mövcuddur. Qlobal və ya ölkə riskinin əsas amili kapitalı qəbul edən ölkədə (kapitalın resipienti) – siyasi-iqtisadi və maliyyə sabitliyidir. Bir qayda olaraq bu riskin qiymətləndirilməsi dünyada məşhur olan ixtisaslaşdırılmış agentliklər tərəfindən aparılır. Məsələn, ölkə riskinin səviyyəsini təhlil etməyə imkan verən üsullardan biri alman firması BERİ tərəfindən verilən BERİ indeksidir. Onun vasitəsi ilə ölkə riskinin səviyyəsi əvvəlcədən müəyyən olunur. 100-dən çox ekspertlər tərəfindən müxtəlif ekspert qiymətləndirmələri üsulları ilə il müddətində 4 dəfə təhlil aparılır. Beləliklə, tərəfdaş ölkənin siyasi və iqtisadi vəziyyətinin bütün tərəfləri tədqiq olunur. Müxtəlif ölkələrin mütəxəssisləri tərəfindən 15 qiymətləndirmə me'yarı olan anket suallarına cavab verilir. Ümumi çəkisi 100 bal olan bu me'yarların hər birinin öz xüsusi çəkisi olur. Hər bir sual bal-faiz şkalasına əsasən qiymətləndirilir və hər sualın 5 variantda cavabı olur: 0 – sıfırdan (qeyri-məqbul) 4 bala qədər. Ölkə üçün yığılmış balların çəkisi nə qədər böyük isə, bu ölkə üçün riskin səviyyəsi o qədər də aşağı olur. Ölkə riski isə dönərlilik, transfert riski və ya ödəniş maratoriyasına görə struktur hissələrə bölünə bilər.

Ölkə riskinin səviyyəsinin orijinal təhlil üsulu İsveçrə bank korporasiyası tərəfindən təklif olunmuşdur. 1980-cı ildə İsveçrə bank korporasiyasının iqtisadi bank şöbəsində ölkə riskinin səviyyəsinin müəyyən olunması üçün sistemləşdirilmiş və

normalaşdırılmış yanaşma prinsiplərini işləyib hazırlamışdır. Bu prinsiplər aşağıdakı postulatlarla əsaslanırlar: ölkə riskinin müəyyən edilməsi zəruri və asan təhlil olunan materiallara əsaslanmalıdır; təhlilin nəticələri hər ölkə üçün bank kreditlərinin səviyyəsinə və quruluşuna görə qərar qəbul edən bankların rəhbərlərinə təqdim edilir.

Yuxarıdakılar nəzərə alınmaqla aşağıdakı kimi əsas prinsiplər işlənmişdir:

- ölkə riskinin proqnozlaşdırılması dövlət quruluşunun struktur və keyfiyyət xarakteristikalarına, statistik rəqəmlərin öyrənilməsinə əsaslanan kəmiyyət göstəricilərinə əsaslanmalıdır;
- kapital qoyuluşu riskinin yüksək olması səbəbi haqqında nəticə, hesabatı oxuyana aydın olmalıdır;
- iki tip təhlilin (kəmiyyət və keyfiyyət) uyğunluğu məsələsi dəqiq və konkret olmalıdır: təhlili asanlaşdırmaq və onun səmərəliliyini artırmaq üçün bütün cədvəl və müqayisələrdəki ixtisarlar izah olunmalıdır.

Yuxarıdakı kimi əsas prinsiplər təhlil olunan materialların statistik-analitik istiqamətdə iki pilləli quruluşunun formalaşmasına gətirdi. Birinci pilləni ölkənin vəziyyəti haqqında (iqtisadi vəziyyətin qısa xarakteristikası) hesabat təşkil edir. Burada əvvəlcə təhlilin əsas hissəsi – ölkə riskinin dərəcəsi haqqında nəticə və seçilmiş əhəmiyyətli göstəriciləri verməklə ölkə üzrə son rəqəmlər əks olunur. Bu yekun göstəricilər ölkədə siyasi vəziyyət, milli iqtisadiyyatın durumu, xarici iqtisadi balansın və xarici borcun səviyyəsi haqqında materiallar standart formalara əsasən aparılır. Təhlil əsasında statistik-analitik idarə konkret ölkə üçün riskin dərəcəsinin təsnifatı haqqında öz mülahizələrini irəli sürür.

Təhlilin ikinci hissəsində risk amilləri sxeminə (RAS) əsasən konkret iqtisadi-siyasi vəziyyət və ölkə riskinin yekun səviyyəsi verilir. RAS-ın marketing tədqiqatlarının materialları ilə müqayisəli təhlili prosesində, konkret kommertiya bankının təhlilin birinci pilləsinin materiallarına düzəliş etmək imkanı olur. Beləliklə, təhlil prosesində tərəflərin birbaşa (İsveçrə bank korporasiyası – istehlakçı) və qarşılıqlı əks (İstehsalçı bank və s. – İsveçrə bank korporasiyası) əlaqələri təmin olunur.

Beləliklə, təhlili sür'ətləndirən və doğru nəticələrə gəlməyə imkan verən qısa və dolğun formada informasiya hesabatı yaradılır. İnformasiya hesabatı öz növbəsində RAS-ı digər marketing tədqiqatları və ya şəxsi müşahidələrlə müqayisə etməyə imkan yaradır. Belə şəkildə çoxtərəfli dialoq əsaslandırılmış qərarların qəbuluna gətirib çıxarır və onun milli iqtisadiyyatın təhlilində tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Risk amilləri sxeminə daxil olan göstəriciləri milli iqtisadiyyatın inkişaf göstəriciləri ilə müqayisə etdikdə ola bilər ki, onlardan bəzilərinin milli statistikada hesabatı aparılmasın və ya əsas makroiqtisadi inkişaf göstəricisi kimi Ümumi Milli Məhsul deyil, Ümumi Daxili Məhsul göstəricisi istifadə olunsun. Bu zaman onu analoji göstərici ilə əvəz edib əsaslandırmaq lazımdır. Bununla belə həmin amillərin siyahısı milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla dəyişdirilə bilər.

Risk amilləri sxeminə 25 göstərici daxildir və onlar 3 qrupa bölünürlər. Birinci qrup amillər daxili iqtisadiyyatın vəziyyətini əks etdirir. Bu qrupa aşağıdakılar daxildir: 1) Ümumi Daxili Məhsulun-ÜDM (bə'zi ölkələr üçün Ümumi Milli Məhsulun) 12 ay ərzində inflyasiya nəzərə alınmaqla real artım tempi (%); 2) investisiyaların ÜDM-da xüsusi çəkisi (optimal səviyyə 25%); 3) investisiyaların səmərəliliyi - ÜDM-un həmin dövr üçün investisiyaların artımına nisbəti (bu nisbət nə qədər yüksək isə, o qədər də investisiyalar səmərəlidir və onun böhran səviyyəsi 0,2 götürülür); 4) təhlil olunan dövr üçün inflyasiyanın orta səviyyəsi (təhlil orta illik dövr üçün istehlak qiymətlərinin dəyişməsi nəzərə alınmaqla aparılır və bu ölkənin iqtisadi siyasətinin keyfiyyət göstəricisi rolunu oynayır-%); 5) təhlil olunan dövrün sonu üçün pul gəlirlərinin artımı (pul aqreqatlarının (Mo-Mz) dinamikaşının təhlilinə əsaslanaraq inflyasiyanın proqnoz qiymətləndirilməsi aparılır); 6) real daxili kreditin (daxili pul-kredit disbalansı göstəricisi) səviyyəsi (istehlak qiymətlərinin inflyasiya faizi nəzərə alınmaqla M2 pul aqreqatı kəmiyyəti ilə ölçülür-%); 7) ÜDM-un vergi balansı (ÜDM-da vergi daxilolmalarının və ya büdcə xərclərinin xüsusi çəkisi).

İkinci qrup amillərə tərəfdaş ölkənin aşağıdakı göstəriciləri daxildir: 1) Rəqabət qabiliyyətlilik (real valyuta kursunun

göstəricisi – $\max=100\%$ (təhlil mübadilə kursunda dəyişikliklər nəzərə alınmaqla daxili və xarici inflyasiya səviyyələrinin müqayisəsi yolu ilə aparılır); 2) məcmu məhsulların ticarət balans (məhsulların ixracı minus idxal); 10) əmtəə və xidmətlərin ixracı (turizm, nəqliyyat, bank faizləri və s. xidmətlər nəzərə alınmaqla); 11) əmtəə və xidmətlərin idxalı; 12) xarici iqtisadi əməliyyatlara görə cari hesabların saldosu (tədiyyə balansının uyğun göstəricisi kimi qiymətləndirilir); 13) ÜDM-da ixracın xüsusi çəkisi (%); 14) qızılın təmərüküü (%) – bu göstərici əsas əmtəələrin ixracının ümumi ixracatda xüsusi çəkisini əks etdirir. Məsələn, əsas əmtəə kimi yeyinti və ya digər kənd təsərrüfatı məhsulları, xammal və metalları göstərmək olar və bu parametrin yüksək olması xarici əmtəə bazarlarından ölkənin güclü asılılığını göstərir; 15) tərəfdaş ölkəyə idxalın həcmi.

Üçüncü qrup amillər – ölkənin xarici borcunu əks etdirən parametrlər çoxluğunu əks etdirir. Buraya aşağıdakı göstəricilər daxildir: 1) ümumi xarici (dövlət və özəl) borc (göstərici qısamüddətli və uzunmüddətli borcları, BVF və AYİB-in borclarını, vaxtı keçmiş faizləri əks etdirir); 2) beynəlxalq ehtiyatlar (qızıl ehtiyatlarının dəyişməsi) – göstərici likvidlik ölçüsü olub xarici valyuta mübadiləsini, kreditlərə görə faizləri və BVF-nun ehtiyatlarını əks etdirir); 2) xarici borca xidmətlərin dəyəri (ümumi borclara görə faizlər + qısa və uzunmüddətli borclara görə amortizasiya ödəmələri); 3) ixracın ümumi həcmində xarici borcun xüsusi çəkisi (%) – böhran səviyyəsi 150%-dən çoxdur, illik artım tempinin böhran səviyyəsi isə 25%-dən az olmamalıdır; 4) xarici borca xidmətlərin dəyərinin ümumi ixracatda xüsusi çəkisi (%) – əmtəə və xidmətlərin ixracına nisbətən ümumi borca görə illik faizlərin və amortizasiya ayırmalarının faizlə ödənişi. Bu qısamüddətli likvidlik göstəricisidir və onun böhran səviyyəsi 25%-dən çox, böhran artım isə illik 50% artmasıdır.

Yuxarıda göstərdiyimiz amillərin qiymətləndirilməsi prosedurasını aydınlaşdırmaq üçün bəzi məsələləri nəzərdən keçirək. Qeyd edək ki, etibarlılığın inteqral göstəricisi (bal qiymətləndirilməsi şkalası 0-dan 100-ə qədər) 9 xüsusi göstəricinin cəmini əks etdirir. Bunlardan 8-i 0-dan 10-a qədər bal şkalası ilə, biri isə siyasi risk göstəricisini əks etdirərək 0-dan

20-ə qədər bal şkalası ilə qiymətləndirilir. Ən yüksək qiymətləndirmə uyğun amilin daha yaxşı vəziyyətinə münasibdir (yə'ni, maksimum etibarlılıq və buna uyğun olaraq minimum investisiya riski). Xüsusi göstəricilərin tərkibinə isə aşağıdakılar daxildir: 1) 1997-1998-ci illər üçün ölkənin ÜDM-nun orta illik dəyişmə səviyyəsinin proqnozuna görə qiymətləndirilən iqtisadi səmərəlilik göstəricisi; 2) siyasi riskin səviyyəsi; 3) xarici borcun ölçüsü, ona xidmətin keyfiyyəti, ixracatın həcmi, xarici ticarət dövriyyəsinin balansı nəzərə alınmaqla Dünya Bankının məlumatlarına görə borcun səviyyəsinin hesablanması; 4) bank kreditlərinin hamı üçün açıqlığı; 5) qısamüddətli maliyyələşdirmənin hamı üçün açıqlığı; 6) uzunmüddətli borc kapitalının hamı üçün açıqlığı; 7) fors-major vəziyyətlərin baş vermə ehtimalı; 8) ölkənin kredit qabiliyyətliliyinin səviyyəsi; 9) xarici borc üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi səviyyəsi.

1998-ci ildə «Evromani» jurnalının [31] ekspertləri özlərinin reyting cədvəlində (ölkə riskinin səviyyəsi) 169 ölkə içərisindən Azərbaycanı 161-ci yerdə, Ermənistanı 162-ci, Gürcüstanı 155-ci, Rusiyanı 149-cu, Latviyanı 133-cü, Litvanı 134-cü, Qazaxıstanı 148-ci, Estoniyanı 126-cı yerdə göstərmişlər. Aydınadır ki, belə qiymət xarici investorların fəaliyyətinin hüquqi şərtlərini əks etdirir. Digər tərəfdən, Azərbaycan üçün belə qiymətləndirmə bizim fikrimizcə düzgün deyildir.

Belə ki, bu qiymətləndirmədə daha çox siyasi amillər nəzərə alınmışdır: Azərbaycan və Ermənistan üçün ölkə riski parametri bir-birindən az fərqlənməlidir. Həqiqət göstərir ki, Azərbaycan ölkə riski səviyyəsinə MDB ölkələri arasında daha münasib yerdə olmalıdır. Məsələn, Gürcüstanda həm siyasi, həm də iqtisadi vəziyyətin gərginləşməsinə baxmayaraq bu parametərə görə Gürcüstan (155), Türkmənistanı (156), Moldovanı (159) və Tacikistanı (160) üstələyir. Halbuki, Gürcüstanda (Abxaziya və cənubi Osetiya), Moldovada (qondarma «Dnepryanı Respublika» problemi), Tacikistanda (Əfqanıstanla «qorxulu» qonşuluq) və Rusiyada («çəçen sindromu») mövcud olan siyasi amillər bu parametrin qiymətləndirilməsində az rol oynamış, Azərbaycana qarşı isə müəyyən ayrı – seçkilik göstərilmişdir. Belə ki, siyasi stabilliyə görə Azərbaycan bu ölkələrin hamısından irəlidir.

Bunu nəzərə alaraq biz bu metodika ilə Azərbaycan üçün ölkə riskini qiymətləndirmiş və ölkənin ranjirə olunmuş siyahıda yerini 151, etibarlılığın inteqral göstəricisinin 16,40 (maksimal 100), iqtisadiyyatın səmərəlilik göstəricisinin 1,89 (maksimal 10), siyasi risk göstəricisinin 3,26 (maksimal 20), fors-major vəziyyətlərin baş verməsi ehtimalı göstəricisinin 0,00 (maksimal 10) qiymətini almışdır. Belə ki, bizim qiymətləndirmələr ölkədaxili siyasi və iqtisadi vəziyyətin daha geniş və dərin təhlili nəticəsində aparılmışdır. Digər tərəfdən, Azərbaycanda iqtisadi islahatlar əsasən 1997-ci ildən başladığına baxmayaraq bu il üçün ölkə riskinə görə Azərbaycanın siyahıda yeri 1998-ci ilə nisbətən aşağı olmuşdur (153). Halbuki, ölkə üçün 1998-ci il iqtisadi islahatların ən yüksək mərhələsi olmuş və iqtisadi inkişafda böyük irəliləyişlər olmuşdur.

Buna baxmayaraq xarici ekspertlər bu il üçün ölkənin investisiya riskinin daha yüksək olmasını proqnozlaşdırmışlar.

Beləliklə, yuxarıda göstərilən hesablamaya sxeminə görə Azərbaycan üçün ölkə riskinin 3 qrup üzrə qiymətləndirilməsi həyata keçirilmiş və aşağıdakı kimi nəticələrə gəlməyə imkan vermişdir:

-Azərbaycan da daxil olmaqla bütün MDB ölkələri əhəmiyyətinə görə siyahıda axırıncı yerləri tuturlar. 1998-ci il üçün ən yüksək yeri Qırğızıstan (142), ən aşağı yeri isə Ermənistan tutur (162);

-siyahının aşağı və yuxarı hissəsində duran MDB ölkələri üçün inteqral və xüsusi göstəricilər arasında fərqlər o qədər çoxdur ki, potensial investor bu göstəriciyə görə qərar qəbul edərsə lider-ölkələr tərəfindən MDB ölkələrinin investisiya qoyulması ehtimalı sıfıra bərabərdir;

-1997-1998-ci il üçün Qırğızıstan və Ukraynadan başqa bütün MDB ölkələrinin reytingləri 20-24 mövqə azalmışdır;

-MDB ölkələrinin maliyyə-kredit sisteminin vəziyyətini əks etdirən xüsusi göstəricilər çox aşağı səviyyədədir.

Qeyd edək ki, iqtisadi səmərəlilik və siyasi risk amillərinin yüksək səviyyədə qiymətləndirmələri nəticəsində Çinin siyahıda 42-ci yerdə olması göstərir ki, istifadə olunmuş metodika, bir tərəfdən, siyasi rejimdən asılı olmayaraq ancaq stabillik

amillərini qiymətləndirir, digər tərəfdən Azərbaycan üçün (Kuba da daxil olmaqla) bu metodika işləmir.

Ümumiyyətlə, belə qiymətləndirmələr aparılarkən investisiya yönəldilən ölkənin ekspertlərini də bu kimi proseduralara cəlb etmək lazımdır.

Burada həm iqtidar, həm də müxalif partiyaların nümayəndələri də iştirak etməlidir. Bununla belə, Azərbaycan üçün aparılmış fərdi qiymətləndirmələr yenə də aşağı səviyyədədir və onun reytingini yüksəltmək üçün beynəlxalq standartlara cavab verən investisiya iqlimi formalaşdırmaq və ölkə iqtisadiyyatına birbaşa və portfel xarici investisiyaları cəlb etmək lazımdır.

Əlverişli investisiya iqliminin formalaşması ilk növbədə investisiya fəaliyyətinin hüquqi bazasının beynəlxalq standartlara uyğun istiqamətləndirilməsidir.

Belə ki, keçmiş MDB ölkələrinin qanunvericilik aktlarının təhlili göstərir ki, bir sıra respublikalarda milli investora nisbətən xarici investora daha əlverişli şəraitin yaradılması xarakterikdir. Bu, müəssisənin ilkin fəaliyyət dövrlərində vergilərdən tamamilə və ya hissə-hissə azad olmaqda (Ukrayna, Qazaxıstan, Belorusiya, Qırğızıstan, Litva, Türkmənistan), sonrakı dövrlərdə verginin azaldılmasında (Qazaxıstan, Qırğızıstan, Litva, Ukrayna, Estoniya), bu müəssisələr üçün tarif (Ukrayna, Moldova, Rusiya, Türkmənistan, Estoniya), qeyri-tarif (Moldova) gömrük güzəştlərində özünü göstərir. Bütün göstərilən tədbirlər bu ölkələrdəki əlverişsiz investisiya iqlimini kompensasiya etməyə və xarici investora yüksək riskdən dolayısı sığorta etməyə yönəldilmişdir.

Azərbaycanda xarici investisiyalara vergi qoyma sistemində də müəyyən qədər çatışmazlıqlar vardır. Birincisi, bu məsələ üzrə formalaşmış hüquqi baza dünya təcrübəsində qəbul olunmuş bütün məsələləri əhatə etmir. Burada əsas diqqət ən ümumi norma və metodikalara yönəldilir. Belə ki, norma və metodikalarda mənfəətin, mədaxil və məxaricin hesablanması üsulları, deklarasiya təqdim olunması qaydaları və başqa məsələlər müəyyən edilir.

İkincisi, Azərbaycanda elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, xarici investisiyalara vergi qoyulmasının hüquqi rejimi xarici

investisiyalar haqqında qüvvədə olan qanunvericiliklə müəyyən qədər ziddiyyət təşkil edir.

Üçüncüsü, xarici korporasiyaların və digər təsərrüfat subyektlərinin mənfəət vergisinin hüquqi formalarının təhlili bu sahədə vergi ilə investisiya qanunvericiliyi arasında uyğunsuzluğun mövcudluğunu sübut edir. Stimullar və güzəştlər haqqında məsələni iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarına xarici kapitalın cəlb edilməsinin digər ümumstrateji cəhətlərindən təcrid olunmuş şəkildə araşdırmaq olmaz.

Buna görə də son zamanlar bu istiqamətdə müəyyən tədbirlər görülmüş, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi qəbul edilmişdir [32]. Nəticədə ölkəmizdəki xarici investisiyalı müəssisələr bir sıra vergi tətilləri hüququnu qazanmışdır.

Xarici müəssisələr, hər şeydən əvvəl, ikiqat vergi haqqında razılaşmanın düzgün tətbiqinə böyük əhəmiyyət verir (məsələn, ikiqat ƏDV-nin ləğvi haqqında ölkələr arasında razılaşmalar). Bir çox əcnəbi investorlar üçün bu, prinsiplial məsələdir. Ölkəmizin vergi qanunvericiliyindəki bəzi müddəalar investisiyaya tələbatı yüksək olan istehsal sahələrinə investisiya qoyuluşunda bəzi çətinliklər yaradır. Məsələn, onlar üçün əmlak vergisinin ödənilməsi məqsədəuyğun sayılır, lakin bəzi xərclərin maya dəyərinə daxil edilməsi üçün məhdudiyətlər qoyulur. Xarici firmaların çoxu subut etməyə çalışır ki, investisiyalara yardım üçün, investisiyalaşdırma zamanı ƏDV-nin ləğvi imkanlarına baxmaq vacibdir. Digər tərəfdən, əsas fondların balans dəyərinin sür'ətlə azaldığı şəraitdə amortizasiya xərcləri də öz səmərəliliyini itirir.

Məhsul və avadanlığın idxalına ƏDV qoyulması idxal mallarına əlavə vergi deməkdir. Çünki, bu vergi malların ilkin gömrük sənədləşməsində, gömrük rüsumunda və aksizlərdə tutulur. Buna görə də formal olaraq, hüquqi baxımdan, bu vergi növü ümumilikdə idxala qoyulan vergidir. 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycana xarici investisiyaların fəal axını zamanı, ümumiyyətlə ƏDV mövcud olmamışdı. ƏDV, yaxud idxal mallarına qoyulan vergiyə məhkəmə prosesində baxıla, yaxud müəssisə yaranan anında qanuna zidd olduğuna görə ləğv edilə bilərdi. Əgər xarici investisiyalı müəssisə kredit ehtiyatlarını cəlb etməklə yaranmışsa (əksər hallarda, xüsusilə iri

investisiyalar üçün bu, belə də olmuşdur), ƏDV kimi əlavə verginin qoyulması təkcə qoyulan vəsaitin qaytarılma müddətinə deyil, həm də layihənin rentabelliliyinin aşağı düşmə istiqamətində əhəmiyyətli dərəcədə tə'sir edə bilər.

ƏDV-in tutulması və qaytarılması qaydaları da mübahisəlidir. Belə ki, ƏDV şəklində qabaqcadan ödənilən məbləğ firmanın dövriyyəsindən tutulur. Manatın kursunun aşağı düşməsi şəraitində qaytarılan məbləğ dönərli valyutada müəyyən qədər dəyərsizləşir. Dönərli valyutada xarici borc vəsaitlərindən istifadə olunduğu zaman faizlərin və əsas borcların ödənişini nəzərdə tutulur. Beləliklə, uzun müddətə pul vəsaitinin alınması zamanı (əsas vəsaitin əldə edilməsi hallarında təsadüf edilir) onların indeksasiyası, yaxud inflyasiyadan asılı olaraq vergi ödəyənə faiz ayrılması nəzərdə tutulmalıdır.

Xarici investisiyalaşdırma prosesinin təşkili və idarə olunması prosesi onun fəallığı üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Xarici investisiyalı şirkət üçün təsis və fəaliyyət prosedurası müəyyən dərəcədə sadələşdirilmişdir. 1992-ci ildə onlar İqtisadiyyat Nazirliyi nəzdindəki Xarici investisiyalar idarəsində qeydiyyatdan keçirdilər. Yalnız ən mühüm və iri sazişlər daha yüksək səviyyədə razılıq tələb edirdi. Bununla yanaşı, xarici investisiyaların cəlb olunmasının müasir təşkili mexanizmi hələ təkmillikdən uzaqdır. Bu, ölkə daxilində hakimiyyət strukturlarındakı paralelliklər, funksiyaca bir çox idarələrin bir-birini təkrarlaması ilə bağlıdır. Bunları aradan qaldırmaq üçün 2000-ci ildə Prezident Aparatı yanında Xarici investisiyalar agentliyinin yaradılması nəzərə tutulurdu. Sonradan hökumət daha radikal islahatlar istiqamətini üstün tutaraq keçmiş SSRİ respublikaları içərisində ən iri struktur islahat layihəsini həyata keçirməyi qarşıya qoydu. Belə ki, beş iri iqtisadi yönümlü nazirlik və komitə birləşdirilərək İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yaradıldı. Belə strukturun yaradılması xarici investorlara inam verir ki, xarici kapitalın milli iqtisadiyyata axını üçün böyük məhdudiyətlərlə qarşılaşmayacaq, ölkə iqtisadiyyatında xarici investisiyalardan daha səmərəli istifadə olunması üçün geniş imkanlar yaranacaqdır.

3.3. Azərbaycan Respublikasının xarici investisiya siyasətinin formalaşma istiqamətləri

Milli iqtisadiyyatda xarici investisiyaların dövlət tərəfindən tənzimlənməsi müasir mərhələdə müəyyən dərəcədə sistemsiz, ziddiyyətli və səmərəsiz xarakter daşıyır. Bunun səbəblərindən biri iqtisadi inkişafın dəqiq müəyyənləşdirilmiş prioritetlərinin, milli maraqlar konsepsiyası əsasında işlənmiş proqramın olmamasıdır. Bunsuz isə səmərəli investisiya fəaliyyəti mexanizmini formalaşdırmaq mümkün deyildir.

Bundan başqa, ölkəmizdə xarici kapitalın real həcmi, onun tətbiqi sahələri, əcnəbi investorlarla Azərbaycanın maraqlarının uyğunluğu haqqında səhih və vaxtında verilən məlumatın yoxluğu da öz təsirini göstərir.

Məlumdur ki, Azərbaycana xarici investisiyaların cəlb olunması məsələsi ətrafında daim diskussiya və mübahisələr gedir. Başqa ölkələrə nisbətən və investisiya potensialına görə ölkəmizdə xarici kapitalın həcmi o qədər də böyük deyil. Lakin bir sıra müəssisələrin qiymətlərinin süni surətdə aşağı salınması və onların xarici sahibkarlara satılması faktları kifayət qədərdir. Bununla belə, özəlləşdirmə prosesində bəzi müəssisələrin həddən artıq şişirdilmiş qiymətlərlə satılmasına baxmayaraq hal-hazırda onlar daxili və dünya bazarlarında səmərəli fəaliyyəti ilə seçilir. Buna misal, pambıq təmizləmə zavodlarının baha qiymətə Türkiyə sahibkarlarına satılmasına baxmayaraq həmin sahənin rentabelli işləməsini göstərmək olar (bu barədə tədqiqat işinin son bölməsində daha geniş məlumat veriləcəkdir). Bunu nəzərə alaraq dövlət tərəfindən həmin müəssisələrə qarşı proteksionist siyasəti yürüdülməli və ilk növbədə ədalətli rəqabət mühitinin formalaşması üçün tədbirlər həyata keçirilməlidir. Pambıqtəmizləmə zavodlarının (PTZ) istehsal gücünün 1 mln. ton xam pambıq e'malı olduğunu nəzərə alsaq, ölkədə yeni PTZ-nın qurulması üzərində ciddi antiinhisar nəzarəti sistemi formalaşdırılmalıdır. Əks halda PTZ-ləri yanacaq doldurma məntəqələrinin (YDM) taleyi gözləyəcəkdir. Belə ki, özəlləşdirmənin ilkin dövrlərində köhnə yanacaq doldurma məntəqələri baha qiymətlərlə özəlləşdirildikdən sonra ölkədə yeni texnologiyaları özündə əks etdirən və köhnə

yanacaq doldurma məntəqələrindən daha ucuz başa gələn YDM-lər yaradılmağa başladı. Bu isə özəlləşdirmə prosesinə böyük zərbə vuraraq sahibkarları həmin prosesə kapital qoyuluşu etməkdən çəkirdi.

Özəlləşdirilən əmlakın düzgün və əsaslandırılmış şəkildə qiymətləndirilməsi bilavasitə investisiya fəaliyyətinin aktivləşməsinə təkan verə bilər. Beləliklə, özəlləşdirmə prosesinin müvəffəqiyyətlə aparılmasının əsas şərtlərindən biri özəlləşdirilən dövlət müəssisələrinin əmlakının dəyərinin qiymətləndirilməsi üsulunun düzgün seçilməsidir. Elmi əsaslandırılmış qiymətləndirmə üsulu dövlət əmlakının dəyər-dəyməzinə satılmasının qarşısını almağa imkan verəcək, əmlakın səmərəli istifadə edilməsinə, dövlət büdcəsinə özəlləşdirmədən gəlirlərin axınının artımına təsir edəcəkdir.

Xarici investisiya siyasətini formalaşdıranda xarici kapitalla maliyyə əməkdaşlığının müxtəlif formalarının ölkə üçün səmərəliliyi də nəzərə alınmalıdır.

Məsələn, birbaşa xarici investisiyaların digər maliyyə əməkdaşlığı formalarından üstün olmasını aşağıdakılar daha aydın əks etdirir:

-birbaşa xarici investisiyalar məhsul və xidmətlərin istehsalında, qabaqcıl texnologiyaların və idarəetmə üsullarının tətbiqində kapital qoyuluşu üçün əlavə maliyyə mənbəyi rolunu oynayır;

-dövlətin xarici borclarının artımına gətirmir, əksinə, onun ödənilməsi üçün əlavə maliyyə vəsaitinin yaranmasına şərait yaradır;

-istehsal və elmi-texniki kooperasiya sayəsində milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində müəyyən dərəcədə inteqrasiyasını təmin edir.

Xarici investisiyalardan istifadənin dolayısı səmərəsinə aşağıdakılar da daxildir:

-yeni texnologiyanın, nou-hau, avadanlığın və s. cəlb edilməsi, müasir istehsal «zонаşı» və «işgüzarlıq adacıqlarının» yaradılması;

-idarəetmənin və istehsalın təşkilinin müasir metodlarına yiyələnmiş milli mütəxəssislərin və sahibkarların yetişdirilməsi və yenidən hazırlanması;

-ölkənin ixracat potensialının fəallaşması;
-ölkənin regionlarının təbii resurslarının və əmək ehtiyatlarının inkişafı.

Azərbaycanın xarici investisiya siyasətini müəyyənləşdirərkən ölkənin milli maraqları birinci yerdə durmalıdır. Bununla belə, ölkə iqtisadiyyatının böhrandan çıxması üçün əsas amil kimi xarici investisiyaların rolunu da inkar etmək olmaz. Bunu nəzərə alaraq xarici investisiyaların cəlb olunması prosesini elə tənzimləmə mexanizmi ilə təchiz etmək lazımdır ki, yuxarıdakı hər iki aspekti nəzərə alsın. Belə ki, «ölkəni xaricilərə satırlar» kimi populist «milli maraqlar» xarici investisiya siyasətinin formalaşdırmasına mane olacaqdır.

Azərbaycanın milli maraqlarının müəyyən olunması çox planlıdır. İqtisadi baxımdan o, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması ilə müəyyən olunur. İqtisadi yüksəlişin me'yarı həm daxili, həm də xarici siyasətin hazırlanmasında müəyyənedici olur. Buna görə də, xarici investisiyaların dövlət tənzimlənməsi haqqında, yə'ni ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin bir forması haqqında danışarkən, dövlətin milli maraqlarını unutmamaq lazımdır.

Xarici borcları olan, səmərəli fəaliyyət göstərən özəl sektoru, lakin ona xidmət göstərən səmərəli maliyyə infrastrukturu olmayan Azərbaycan üçün struktur dəyişikliklərin ilkin mərhələsində xarici investisiyalar milli iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə yönəldilməlidir. Prioritet sahələri müəyyənləşdirərkən ilk növbədə qeyri-neft sahələrinin elə bölmələrini təyin etmək lazımdır ki, onlara yönəldilən investisiyalar ikili tə'sirə malik olsun –kənd təsərrüfatı xammalı (birinci tə'sir obyektı) və onun e'malı (ikinci tə'sir obyektı) məhz belə prioritet sahələrə aiddir. Prioritetlərin digər xüsusiyyəti ondan ibarət olmalıdır ki, ora yönəldilən investisiyaların həcmi o qədər də yüksək olmasın və qaytarılması tez müddətə başa gəlsin. Bütün bu xüsusiyyətləri isə qeyd etdiyimiz kimi kənd təsərrüfatı xammalı istehsalı sahələri (çay, pambıq, tütün, günəbaxan, şəkər çuğunduru, meyvə və tərəvəz və s.) və onların e'mal sahələri – yüngül və yeyinti sənayesidir. Azərbaycan artıq bu istiqamətdə müvəffəqiyyətlə addımlar atır və ilkin müsbət nəticələr görünməkdədir. Buna

misal MDB məkanında kapital qoyuluşuna görə ən böyük tütün e'malı fabrikinin yenidən qurulmasıdır. Digər sahələrdə də bu meyllər inkişaf etməkdədir.

İkinci prioritet istiqamət kimi qeyri-neft sektorunun təbii ehtiyatlarının hasilatı və e'malı sahəsidir. Buna misal Qaradağ sement kombinatını, Bakı yod zavodunu, gələcəkdə istismarı nəzərdə tutulan mis və qızıl yataqlarını və s. göstərmək olar. Üçüncü prioritet istiqamət kimi milli maraqları nəzərə alıb ikinci mərhələdə özəlləşdirilən müəssisələrə xarici investisiyaların cəlb olunması üçün hüquqi, vergi və inzibati tənzimləmə sahəsində radikal islahatlar aparmaq zərurəti ortaya çıxır. Burada isə milli maraqların iqtisadi maraqlarla optimal çulğalaşması problemini həll etmək lazımdır.

Məsələn, xarici kapitalın cəlb olunmasına gəldikdə, fikrimizcə, 100%-li xarici kapitallı müəssisələrə daha çox meyl göstərilir. Bununla belə, birgə müəssisələrin yaradılması ölkəmizin maraqlarına daha çox uyğundur. Belə ki, gəlirlərin xaricə repartasiyasına nisbətən birgə fəaliyyət və gəlirin bölüşdürülməsi ölkə üçün daha əlverişlidir. Buna baxmayaraq, bir çox əcnəbi sahibkarlar ölkəmizlə əməkdaşlıqdan ehtiyat edir və Azərbaycan bazarında müstəqil hərəkət etməyə üstünlük verirlər. Dövlət tənzimlənməsi mexanizmində birgə müəssisələrə müəyyən güzəştlər verməklə birgə sahibkarlıq formalarını stimullaşdırmaq daha məqsədəuyğun olardı.

Bundan başqa, daha bir mühüm məqamı qeyd etmək vacibdir. Səlahiyyətli orqanlar tərəfindən akkreditasiya əsasında Azərbaycan bazarında iş görən iqtisadi cəhətdən qeyri-müstəqil xarici hüquqi şəxslərin - xarici nümayəndəliklərinin, agentliklərinin, bürolarının işinin fəallaşması meyli müşahidə olunur.

Hal-hazırda xarici firmaları akkreditasiya edən, yə'ni nümayəndəlik açmağa icazə verən yeganə orqan Ədliyyə Nazirliyidir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində akkreditasiya olunmuş şirkətlərin sərbəst dövlət reestrinin həyata keçirilməsi Ədliyyə Nazirliyi nəzdində dövlət qeydiyyatı idarəsinə həvalə olunmuşdur.

Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən, belə nümayəndəliklər Azərbaycanın hüquqi şəxsləri hesab olunmur və ölkəmizin

ərazisində sərbəst şəkildə təsərrüfatçılıq fəaliyyəti göstərə bilməzlər. Bu qanunverçilik sənədi hazırlanarkən güman edilirdi ki, belə strukturlar reklam işi, ölkə bazarının öyrənilməsi, potensial tərəfdaşların axtarışı və s. ilə, yəni qeyri-kommersiya əməliyyatları ilə məşğul olacaq, öz firmalarının maraqlarını təmsil edəcəklər. Təcrübədə isə məlum oldu ki, heç kəs nümayəndəliklərə təsərrüfatçılıq fəaliyyəti üçün kontrakt və müqavilələrin bağlanmasını qadağan etmir. Beləliklə də, onlar öz hesablarını xarici firmalar vasitəsilə Azərbaycana yox, qeydiyyatda olduqları ölkənin xarici banklarına keçirirlər. Beləliklə, onlar təsərrüfatçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olur, vergi isə xaricə axır. Qeyd edək ki, hətta bə'zən Azərbaycan tərəfinin valyuta gəliri də aşkar şəkildə xaricdə qalırdı. Azərbaycanın real iqtisadi vəziyyətinin təhlili göstərir ki, xarici firmalar üçün belə iş sxeminin mənfəəti göz qabağındadır. Bu gün hətta Azərbaycan sahibkarları öz firmalarını minimal vergi qoyma sistemi olan offşor zonada qeydə alınmasına can atır və ölkəyə isə xarici hüquqi şəxs kimi qayıtmağa cəhd edirlər. Bu vəziyyət həm milli, həm də xarici firmaları qane edir. Bütün bunlar qüvvədə olan qanunverçilik çərçivəsi əsasında həyata keçirilərək Azərbaycanın dövlət maraqlarına böyük zərər vurur.

Xarici investisiyaların cəlb olunması siyasətinin formalaşması prosesində əsas məsələlərdən biri, qeyd etdiyimiz kimi, prioritet sahələrin müəyyənləşdirilməsi və bu sahələrin investisiyalara tələbatının qiymətləndirilməsidir. Prioritet sahələrə kapital qoyuluşunu stimullaşdırmaq üçün əsaslandırılmış güzəştlər sistemini tətbiq etmək, investisiyalara dövlət zəmanəti vermək və investisiyaları siyasi və qeyri-kommersiya risklərindən qorumaq üçün sığorta sisteminin formalaşdırılması zərurəti ortaya çıxır. Reallıq göstərir ki, dövlət zəmanəti sistemini əvəz edən və Azərbaycanda xarici investorları qane edəcək inkişaf etmiş sığorta sistemi hələlik formalaşmamışdır və bu istiqamətdə geniş miqyaslı islahatların aparılması məqsəduyğundur.

3.4. İnvestisiya iqliminin formalaşması məsələləri

Azərbaycanda yeni iqtisadi münasibətlərin mürəkkəb şəkildə formalaşması, dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə həddinin təyin olunması, milli iqtisadiyyatda struktur islahatların optimal trayektoriyalarının axtarışı, özəl və dövlət bölmələri arasında optimal nisbətənin müəyyən olunması, xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunmasını sür'ətləndirmək üçün yeni iqtisadi siyasətin işlənməsi məsələləri günün ən aktual iqtisadi problemləri olaraq qarşıda durur.

Bunalar içərisində hələlik ən əhəmiyyətli problemlərdən biri xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatında iştirakı məsələsidir. Bu sahədə əvvəllər ölkədə aparılan iqtisadi siyasətin müsbət və mənfi cəhətləri təhlil olunmalı, xarici investisiyaların cəlb olunması üçün səmərəli və dünya standartlarına cavab verən yeni dövlət siyasəti işlənməli, əlverişli investisiya iqlimi formalaşdırılmalı və onların iqtisadiyyatın real sektorlarına yönəldilməsi üçün kompleks tədbirlər hazırlanmalıdır.

Ölkə mülkiyyətinə əcnəbilərin sahib olması məsələlərində həmişə fikir müxtəlifliyi olmuşdur. Sərbəst kapitalın, yeni texnologiya və avadanlığın axınına baxmayaraq, xarici investisiyalara ehtiyatlı münasibət istənilən dövlətin investisiya siyasətinin və ölkədə ümumi investisiya iqliminin formalaşmasında əsas amillərdən biridir.

Əlverişli investisiya iqliminin formalaşmasında əsas rol oynayan amillərdən biri də Azərbaycanda investisiya fəaliyyəti haqqında hüquqi bazanın hansı istiqamətdə yönəlməsindən asılıdır. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasında investisiya fəaliyyəti haqqında qəbul olunmuş qanunlar toplusunun mənfi və müsbət cəhətlərini təhlil edək.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələrin təşkilati-hüquqi formaları, onların formalaşma prinsipləri, idarə olunması və fəaliyyəti, müəssisələrin müstəqilliyinə zəmanəti və bərabərliyi 1994-cü ildə (Bakı, 01.07.1994, N 847) qəbul olunmuş «Müəssisələr haqqında» qanunvericilik aktı tənzimləyir [33]. Digər tərəfdən, ölkə ərazisində yaradılmış və fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərin fəaliyyətinin hüquqi təminatı Azərbaycan Respublikasının «Səhmdar cəmiyyətlər haqqında»

qanunla tənzimlənir (12.07.1994, N 850). Azərbaycanda yaradılan milli və xarici müəssisə və fəaliyyətlərinin, onların təşkilati-hüquqi formasından və mülkiyyət növündən asılı olmayaraq, dövlət qeydiyyatının hüquqi və təşkilati əsasını Azərbaycan Respublikasının «Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı haqqında» qanunu təşkil edir. Qanuna uyğun olaraq Azərbaycanda hüquqi şəxslərin, fəaliyyətlərin və xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəliklərinin vahid dövlət qeydiyyatını Ədliyyə Nazirliyi həyata keçirir. Qeydiyyat mexanizminin işlənməsində əsas istiqamət onun sadəliyi və tezliyi olmalıdır ki, bu da qanunda öz əksini tapmışdır. Dövlət qeydiyyat prosedurasında yeganə məhdudiyyət dövlət təşkilatlarının bürokratik əngəllikləri və rüşvətخورluğu ola bilər. Lakin qanunvericiliyin qeydiyyatdan keçmək istəyən hüquqi şəxs tərəfindən dərk olunması bu prosesi aradan qaldıra bilər. Xarici sahibkarlar üçün digər bir bürokratik prosedura dövlət qeydiyyatını keçdikdən sonra xüsusi sahibkarlıq növü ilə məşğul olmaq üçün dövlət lisenziyasının alınmasıdır. Belə ki, «Sahibkarlıq haqqında» qanuna uyğun olaraq elə sahələr mövcuddur ki, ona xüsusi icazə (lisenziya) lazımdır. Məsələn, dərman preparatlarının istehsalı ilə məşğul olmaq üçün Səhiyyə Nazirliyindən lisenziya almaq lazımdır. Beləliklə, Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq üçün dövlət təşkilatları ilə təmasın ikinci mərhələsi olacaqdır. Bürokratik sistemlə xarici iş adamlarının bu mərhələsini tarazlamaq üçün «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» qanunda 1996-cı ildə bəzi dəyişikliklər edilmişdir (Bakı, 24.12.1996, N 214-IQ). Belə ki, xarici hüquqi və fiziki şəxslər, fəaliyyətlər və onların nümayəndəlikləri əgər öz ölkələrində uyğun sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinə xüsusi icazə (lisenziya) almışlarsa beynəlxalq razılaşmalara əsasən bu lisenziya Azərbaycanda da qüvvədə qalır.

Milli sahibkarlardan fərqli olaraq, xarici iş adamlarının və investisiyaların Azərbaycanda fəaliyyəti əlavə olaraq Azərbaycan Respublikasının «Xarici investisiyaların müdafiəsi» haqqında qanunla və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəlikləri ilə tənzimlənir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının ərazisində investisiya fəaliyyətinin ümumi sosial, iqtisadi və hüquqi şərtləri

«İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» qanunla müəyyən olunur (Bakı, 13.01.1995, N 952). Qanun milli iqtisadiyyata investisiyaların intensiv cəlb olunmasına, ölkənin sosial-iqtisadi bazasının inkişafı üçün onlardan səmərəli istifadəsinə, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığa və inteqrasiyaya istiqamətləndirilmişdir. Qanun mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün investorların hüquqlarının müdafiəsini təmin etməlidir.

İnvestisiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi aşağıdakı mexanizmlə həyata keçirilir:

- vergi sisteminin tətbiqi;
- kredit və amortizasiya siyasətinin aparılması ilə, o cümlədən, əsas fondların amortizasiyasının sür'ətləndirilməsi;
- subsidiyaların verilməsi;
- antiinhisar tədbirlərin tətbiqi və s. ilə aparılır.

1992-ci ildə qəbul olunmuş “Xarici investisiyaların müdafiəsi haqqında” qanun Azərbaycan dövlətinin prioritet istiqamətlərindən biri olaraq qalır. Bu qanun ölkədə xarici investisiyaların həyata keçirilməsinin hüquqi və iqtisadi prinsiplərini müəyyən edir. Qanun milli iqtisadiyyatda xarici material və maliyyə resurslarının, qabaqcıl qərb texnikası və texnologiyalarının, idarəetmə təcrübəsinin cəlb olunması və səmərəli istifadə edilməsinə yönəlmiş və xarici investorların hüququnun qorunmasına zəmanət verir.

Xarici investisiyalar haqqında qanun 1992-1999-cu illər ərzində bir çox dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Real iqtisadi və siyasi şəraitə uyğun olaraq xarici investisiyalar haqqında qanunda dəyişikliklər aparılmışdır. Bu təkmilləşdirmələr ilk növbədə xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatında aktivliyi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi naminə edilmişdir.

Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatında fəaliyyətini tənzimləyən qanunlardan biri də 21 oktyabr 1994-cü ildə qəbul olunmuş “Valyuta tənzimlənməsi haqqında” qanundur. Bu qanuna görə xarici iş adamlarının və hüquqi şəxslərin ölkədə milli valyuta alması və istifadə etməsinə Milli Bank nəzarət edir. Digər tərəfdən, milli valyuta ilə ölkəyə maliyyə vəsaitlərinin və qiymətli kağızların (milli valyuta ilə qiymətləndirilmiş) qeyri-rezidentlər tərəfindən gətirilməsi və çıxarılması üzərində nəzarəti

Milli Bank və Nazirlər Kabineti həyata keçirir. Azərbaycanda xarici valyutanın alışı və satışı Milli Bank tərəfindən təyin olunmuş qaydaya əsasən müvəkkil banklar vasitəsi ilə həyata keçirilir. Azərbaycandan xarici valyutanın çıxarılması üzərində sərt nəzarət sistemi qoyulmuşdur. Digər tərəfdən, hüquqi şəxs-rezidentlər üçün belə məhdudiyətlər daha azdır.

Xarici valyuta hesablaşmalarının aparılması «Azərbaycan Respublikasının rezident və qeyri-rezidentlərinin xarici valyuta hesablarının rejimi haqqında» (25.07.1997 il) qanunla tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının rezident və qeyri-rezidentlərinin müvəkkil banklarındakı xarici valyuta hesablarına vəsaitlər aşağıdakı hallardan başqa məhdudiyətsiz daxil ola bilər:

-Azərbaycan Respublikası ərazisində əmtəə və xidmətlərin satışından alınan vəsaitlər xarici valyuta hesablarına daxil edilə bilməz. Belə ki, bu zaman Milli Bankdan ölkə ərazisində həmin əmtəə və xidmətlərin xarici valyutada satışı üçün lisenziya alınmalıdır. Digər tərəfdən, əgər ölkə ərazisində satılan əmtəə və xidmətlərə görə ödənişlər ölkə xaricindəki hesablardan keçirilsə, onun həmin hesablara daxil olmasına icazə verilir;

-Azərbaycan Respublikasının rezidentləri tərəfindən ixrac olunan əmtəə və xidmətlər üçün qeyri-rezidentlər tərəfindən nəqd şəkildə rezidentlərin xəzinəsinə (kassa) vəsaitlərin keçirilməsinə icazə verilmir. Belə hallarda, rezidentlər gömrük deklarasiyası keçmiş və qeyri-rezidentlər tərəfindən əvvəlcədən ölkəyə gətirilmiş xarici valyutanı öz xəzinələrinə keçirə bilərlər.

Qeyd edək ki, bu məhdudiyətlər valyuta əməliyyatlarının aparılmasına qismən də olsa əngəlliklər törədir. Digər tərəfdən, ölkənin valyuta potensialının qorunmasında böyük rol oynayır.

Xarici investora Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarında aktiv fəaliyyəti üçün digər sahələrə nisbətən geniş güzəştlər vermək lazımdır. Milli iqtisadiyyatımızda bu sahə hələ inkişaf etməmişdir və onun aktivləşməsi üçün xarici investorların burada iştirakı həm qabaqcıl təcrübənin burada tətbiqinə səbəb olacaq, həm də onların hesabına milli fond bazarının dünya fond bazarında reytingi yüksələcəkdir. Qanunun təhlili göstərir ki, burada xarici investorların portfel investisiyalarının inkişafı məsələsinə az diqqət yetirilmişdir.

Azərbaycan üçün yeni olan portfel investisiyalar bazarının inkişafı milli iqtisadiyyatın inkişafına birbaşa xarici investisiyalardan çox səmərə verə bilər. Milli fond bazarına xarici portfel investisiyaların gəlməsi əhalidə inam yaradıb onlarda olan sərbəst vəsaitlərin qiymətli kağızlar bazarına cəlb olunmasına və investisiya aktivliyinə böyük təkan verə bilər.

Xarici investisiyaların cəlb olunmasında digər bir maneə özəlləşdirmə prosesində onlar üçün milli rejimin təmin olunmamasıdır. Məsələn, xarici investor özəlləşdirmə payı və ya çeki və özəlləşdirilən müəssisələrin səhmlərini alanda mütləq ödənilmək üçün dövlət özəlləşdirmə opsiyonları təqdim etməlidir. Beləliklə, opsiyonlar üzərinə qoyulmuş son dərəcə yüksək qiymətlər bir çox investorları 1997-1998-ci illərdə milli iqtisadiyyat üçün əhəmiyyətli olan müəssisələrə investisiya qoymaqdan çəkirdi. Əlbəttə, özəlləşdirmə opsiyonlarının daxil edilməsi özlüyündə əsaslandırılmışdı, lakin ona qoyulan qiymət Dövlət Əmlak Komitəsinin keçmiş rəhbərliyi tərəfindən “göydən” götürülmüş, əsaslandırılmamışdı. O zaman Dövlət Əmlak Komitəsinə verilmiş həddən artıq səlahiyyətlər isə son nəticədə özəlləşdirmənin nəticələrinə müəyyən dərəcədə mənfi təsir göstərdi. Belə ki, özəlləşdirilən müəssisələrin ancaq çox cüzi miqdarı öz fəaliyyət istiqamətini dəyişməmiş və rentabelli işləyir. Digər müəssisələr isə maliyyə problemləri ilə əlaqədar (kredit resurslarının qıtlığı və ya bahalığı, müəssisələrin daxili borcları) hələ də fəaliyyət göstərmirlər. Beləliklə, xarici investorlarla sovdələşmə aparanda dövlət əmlakının yeganə satıcısı kimi DƏK çıxış edirdi və burada üçüncü bir qurumun iştirakı sovdələşmə zamanı əyintiləri aradan qaldıra bilərdi. Üçüncü qurum kimi isə, Azərbaycan ictimaiyyətini təmsil edən məşhur iqtisadçı alimlər, hüquqşünaslar, xarici investoru təmsil edən ölkənin səfirliyi və ya konsulluğundakı iqtisadi bölmələrinin nümayəndələri və Qiymətləndiricilər cəmiyyətindən bir nümayəndə çıxış edə bilərdi. Yəni, özəlləşdirmə prosesinin şəffaflığını təmin etmək, ictimaiyyət qarşısında mütəmadi hesabat vermək lazımdır.

Xarici investorlar üçün özəlləşdirmə prosesində məhdudiyətlərdən biri nəzarət paketlərinin müəyyən olunması ilə (51%) və ya dövlət mülkiyyətində adi səhmlərin (səs

hüququna malik) bloklayıcı payının (25,5%) qoyulması ilə, və ya “qızıl səhmlərin” buraxılışı ilə həyata keçirilir. “Qızıl səhmlərə” sahib olması dövlətə səhmdar cəmiyyətin qərarına “veto” qoymağa imkan verir (qərarın qəbulu üçün isə qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən səslərin 75%-i kifayətdir). Özəlləşdirmədə xarici investorların iştirakı üçün digər məhdudiyət isə müəyyən sahələrin onlar üçün qapalı olmasıdır (ölkə üçün strateji sahələrin) və bu sahələrin özəlləşdirməsində iştirak etmək üçün ancaq Prezidentin icazəsi lazımdır. Bizim fikrimizcə bu sahələrin siyahısını mümkün qədər daraltmaq lazımdır. Belə “stratejilik” xəstəliyi xarici investisiyaların axınına mane olur. Dövlət özü isə maliyyə böhranı səbəbindən bu sahələrə investisiya yönəldə bilmir və son nəticədə bu sahələr daha da deqradasiyaya uğrayıb strateji əhəmiyyətini itirir.

Milli maraqlar prinsipindən xarici investisiya iqliminin formalaşmasına mənfi təsir edən digər amil “Tender haqqında” (11.02.1997 il) qanunda nəzərdə tutulmuş milli investor haqqında güzəstdir. Məsələn, tenderdə iştirak edən xarici investor ilə milli investorların təklifləri üst-üstə düşərsə, onda bu zaman üstünlük milli investora verilir. Bizim fikrimizcə, Azərbaycan reallığı üçün bunu tətbiq etmək məqsədəuyğun deyildir. Belə ki, tenderdə iştirak edən milli investorlar yox dərəcəsidədir. Bundan istifadə edərək iki xarici investordan biri anonim şirkət adı altında milli investor kimi çıxış edib (Azərbaycan vətəndaşı adından) digər investora tenderdə qalib gələ bilər. Bunun üçün qanunvericilikdə müxtəlif yolların mövcud olması məlumdur. Ona görə də ilk illərdə xarici investoru cəlb etmək üçün bu məhdudiyətin ləğvi məqsədəuyğun olardı.

Xarici investisiyaların milli iqtisadiyyata cəlb olunmasında əhəmiyyətli məhdudiyətlərdən biri də «Torpaq Məcəlləsində» əks olunan bəzi qadağalardır. Belə ki, qanuna görə xarici hüquqi və fiziki şəxslər Azərbaycanda torpaq sahələrinə ancaq icarə hüququnu ala bilərlər. Bundan fərqli olaraq, Azərbaycan vətəndaşlarına isə şəxsi mülkiyyət, istifadə və icarə hüququna əsasən torpaq sahələri verilir. Xarici hüquqi və fiziki şəxslərə, beynəlxalq birlik və təşkilatlara tikililərin, binaların və ya müəssisələrin satışında isə onların yerləşdiyi torpaq sahəsi ancaq

icarəyə verilə bilər. Əgər şəxsi mülkiyyət hüququ xarici hüquqi və fiziki şəxsə varislik, bağışlanma və torpaq sahələrinin ipoteka sövdələşmələrinə əsasən keçibsə, onda torpaq sahəsi bir il ərzində müsadirə olunur. Müsadirə olunmasa isə qanuna görə xarici hüquqi və fiziki şəxslərin torpaq sahəsinə şəxsi mülkiyyət hüququ uyğun icra qurumu və ya bələdiyyə idarəsi tərəfindən Məcəlləyə uyğun olaraq satın alınır. Əgər girov verən xarici hüquqi və ya fiziki şəxsdirsə, ipoteka müqaviləsində torpaq sahəsinin bir ildən artıq olmayan müddətə (əgər girovla təmin olunan öhdəlik yerinə yetirilmirsə) məcburi satış maddəsi də olmalıdır.

İnvestisiya iqlimini formalaşdıran yuxarıdakı qanunvericilik sisteminin təhlili göstərir ki, Azərbaycanda xarici investisiyaların cəlb olunması mühiti hələlik əlverişli istiqamətdə qurulmamışdır.

Buradan görünür ki, hələ Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində «milli maraqlar prinsipi» iqtisadiyyatın inkişafında strateji rol oynayacaq «xarici investisiyaların cəlb olunması prinsipindən» üstündür. «Xarici investisiyaların cəlb olunma prinsipi» isə ölkə iqtisadiyyatının real bölmələrinin dirçəlməsi və işsizliyin aradan qaldırılmasına gətirməlidir. Müvəqqəti siyasi (azad iqtisadi zona təşkil olunan regionların bürokratik sistemdən azad olması kimi və s. əhəmiyyətsiz səbəblər) və iqtisadi (büdcənin gəlirlərinin artımı, ölkənin bəzi regionlarının ümumi iqtisadi həlqədən təcrid olunması kimi və s.) maraqlardan əl çəkib azad iqtisadi zonaların yaradılması vasitəsi ilə dövlətin edə bilmədiyini özəl qurumlar vasitəsi ilə həyata keçirmək lazımdır (uzunmüddətli siyasi və iqtisadi maraqlar prinsipi). Bunlar isə, azad iqtisadi zona təşkil olunan rayonun iqtisadi geriliyinin aradan qaldırılması, işsizliyin ləğvi, ölkə büdcəsinin bu rayona yönəldilən vəsaitlərdən azad olması və bununla kəsinin azaldılması, ölkənin digər regionları üçün ilkin kapitalın yığılı, qabaqcıl idarəetmə təcrübəsinin yayılması və s. kimi strateji istiqamətlərdir. Azad iqtisadi zonaların Azərbaycan reallıqları şəraitində formalaşmasının digər problemi bundan ibarətdir ki, bəzi iş adamları bu zonadan istifadə edib vergidən yayınacaqdır. Digər problem ölkəmizin belə AİZ mexanizmləri

ilə işləməyə hazır olmamasıdır. Belə ki, azad iqtisadi zonalarda fəaliyyət göstərmək üçün yüksək bazar işgüzarlığı mədəniyyətinə, qabaqcıl idarəetmə təcrübəsinə və qərb ölkələrinin iş adamlarının digər üstün xüsusiyyətlərinə malik olmaq lazımdır. Bu amil isə o qədər də problem yaratmır və onun formalaşması üçün Azərbaycanın kifayət qədər elmi-tədris potensialı vardır.

Qeyd edək ki, xarici investisiyaları milli iqtisadiyyatın real sektorlarına cəlb etməklə bərabər onların axınının tənzimlənməsi zərurəti də meydana çıxır. Lakin, bu tənzimlənmə elə formalaşmalıdır ki, o cəlb olunma prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil etməsin. Xarici investisiyaların yüksək dinamizmi, onların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunma prosesinin güclü beynəlxalq rəqabət obyektinə çevrilməsi, bu sahədə beynəlxalq standart və qaydaların hazırlanmasını zəruri etmişdir. Belə ki, tənzimlənmə mexanizmi olmayan külli miqdarda maliyyə ehtiyatlarının sonu ağır nəticələne bilər. Xarici investisiyalaşdırma elə iqtisadi prosesdir ki, burada dövlət daxili və dövlətlərarası tənzimləmə mexanizminin tətbiqi nəinki məqsədəuyğun, hətta zəruridir. Xarici investisiyaların axınının tənzimlənməsində dövlətin daxili və xarici iqtisadi siyasətinin obyektiv əlaqəsi müəyyən olunur.

Milli iqtisadiyata xarici kapitalın cəlb olunması və həmçinin kapitalın repartasiyası prosesinə dövlətin müdaxiləsi ölkədə bazar münasibətlərinin inkişafı və onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası üçün güclü tənzimləyici rolunu oynayır. Sistemli işlənilib hazırlanmış qanunvericilik bazası bazarın «oyun qaydalarını» müəyyənləşdirir ki, bu da ekvivalent mübadiləyə əsaslanan kor-təbii bazar münasibətlərini daha zəif tərəfin maraqlarını nəzərə alan sivil bazara çevirir.

Qeyd edək ki, xarici investisiyaların cəlb olunması problemləri sahəsində aktual məsələlərdən biri də xarici investisiyaların səmərəliliyi problemi. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş bəzi ölkələr iqtisadi resurslar üzərində nəzarəti itirməkdən ehtiyat edərək xarici investisiyaların axınını məhdudlaşdırmağa çalışır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin mövqeyi ikili xarakter daşıyır. Bir tərəfdən, onlar ehtiyat edirlər ki, əcnəbilər onların iqtisadiyyatına vəsait qoyacaq və bununla

müəyyən maliyyə və siyasi tə'sir əldə edəcəklər. Bundan başqa, istehsalın milli amillərinin xarici kapitalın istismarı haqqında da bə'zi fikirlər səslənir. Digər tərəfdən, özünün ehtiyatlarının çatışmamasından narahat olan inkişafda olan ölkələr xarici investisiyaların müxtəlif səbəblər üzündən azalmasına görə də ehtiyat edirlər.

Adətən, kapital idxalı edən ölkə xarici investisiyalaşdırmanın şərtləri kimi aşağıdakı tələbləri irəli sürür: milli və xarici kapitalın birgə iştirakı, elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinin hazırlanması, əlavə iş yerlərinin yaradılması və s. Digər hallarda idxalçı ölkələr müxtəlif güzəştlərə, o cümlədən, vergi güzəştləri aparmaqla xarici kapitalın cəlb olunmasına çalışır.

Bundan başqa, nəzərə almaq vacibdir ki, əcnəbi investor milli istehsalçı ilə rəqabətə girir. Bir sıra bərabər şərtlərdə (vergilər, xammal və satış bazarına buraxılma, işçi qüvvəsi və s.) yerli şirkət əcnəbi investorlar qarşısında üstünlüyə malikdir. «Məsafəli» əməliyyatların idarə olunması əlavə məsrəflər tələb edir, nəqliyyat, rabitə xərcləri artır, qərarın qəbulu müddəti artır. Bununla belə, əsas amil xarici investor tərəfindən keçid dövrünü yaşayan ölkədə real iqtisadi vəziyyəti başa düşməməkdir.

Obyektiv üstünlükləri olan yerli firma ilə uğurlu rəqabət aparmaq üçün xarici investor, yerli rəqibinin nail olmadığı müəyyən üstünlüklərə malik olmalıdır. Adətən, bunlar yeni texnologiya, avadanlıq və patentlə bağlıdır.

Xarici investorun yerli firmaların məhrum olduğu beynəlxalq kapital bazarına sərbəst çıxmasının mühüm əhəmiyyəti var. Xarici investor, daha qabaqcıl idarəetmə sistemini tətbiq etdiyinə, fəal reklam fəaliyyətinə, xammal bazarına daha sərbəst çıxma bilməsinə görə rəqabət mübarizəsində qalib gələ bilər. Bütün hallarda xarici investor müəyyən üstünlüyə malik olmalı və bunların əsasında nəinki öz ölkəsindəkindən, hətta yerli bazardakı rəqibindən də çox gəlir əldə etməlidir.

Beləliklə, müəyyən firmanın xaricdə kapital qoyması haqqında qərar qəbul etməsi xarici investisiyanın səmərəliliyi ilə əlaqədardır. Eləcə də milli iqtisadiyyata xarici kapitalın

buraxılması məsələsi də ondan səmərəli istifadənin səviyyəsi ilə bağlıdır. Bundan başqa, xaricə investisiyanın çıxarılmasının firma-investorun ölkəsinin iqtisadiyyatına necə təsir etməsi məsələsi də vacibdir.

Xarici investisiyaların səmərəliliyinin artırılması məsələsi ilk növbədə onların hansı sahələrə yönəldilməsidir. Beləliklə, prioritet sahələrin müəyyən olunması və bu bölmədə investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi aktual problem kimi qarşıda durur.

3.5. Xarici investisiyaların cəlb olunmasının strateji istiqamətləri

Xarici investisiya proqramı dövlətin ümumi investisiya proqramının əsas hissəsi olub milli iqtisadiyyatın dirsəldilməsi və stabil trayektoriya ilə inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Proqramın işlənməsi zamanı milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri, keçid dövrünün real şərtləri, beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmalıdır. Qeyd edək ki, xarici kapitalın yanacaq-energetika sahəsinə cəlb olunması ayrıca bir proqram kimi işlənməli və reallaşdırılmalıdır. Bu sahədə Azərbaycanda xeyli iş görülmüş və bu sahənin yüksək inkişafına nail olunmuşdur. Digər tərəfdən, qeyri-neft sektoruna xarici kapitalın cəlb olunması məsələləri və beləliklə, həmin sahəyə xarici kapitalın cəlb olunması proqramı üzərində işlərin aparılması çox əhəmiyyətli problem kimi qarşıda durur.

Azərbaycan Hökuməti qeyri-neft sektoruna xarici kapitalın cəlb olunması üçün dövlət proqramını ayrı-ayrı qeyri-neft sektorları üzrə işlənməsini üstün tutur ki, bu da komplekslik siyasətinə ziddir. Qeyri-neft sektoruna xarici kapitalın cəlb olunması proqramı sistemli işlənməli, bu sahənin müxtəlif bölmələri arasında düz və əks əlaqələri nəzərə almalıdır. Neft sektorundan alınan gəlirlər Neft Fondunu formalaşdırmalı və bu vəsaitlərin qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi üçün kompleks proqram hazırlanmalıdır. Bu proqramın əsasını isə qeyri-neft sektorunda vəsaitlərin səmərəli istifadəsi üçün investisiya

layihələrinin işlənməsi istiqamətində elmi-praktik tədqiqatlar aparılmalıdır.

Bunu nəzərə alaraq qeyri-neft sektoruna xarici kapitalın cəlb olunması proqramının bəzi istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Xarici kapitalın sür'ətlə cəlb olunması üçün əlverişli investisiya iqliminin formalaşma istiqamətləri bu proqramın nüvəsini təşkil etməlidir. Bu istiqamətdə bəzi məsələlər əvvəlki bölmədə araşdırılmış və onun əsas müddəaları proqramda öz yerini tutacaqdır.

Milli iqtisadiyyatın inkişafının sahələrarası prioritetlərini seçəndə struktur-investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi prosesində balanslayıcı yanaşmaya üstünlük vermək lazımdır. Azərbaycan şəraitində xarici kapitalı cəlb edəndə həm ağır sənaye sahələrini həm də yüngül sənaye sahələrini nəzərdə tutmaq lazımdır. Belə ki, xarici kapitalın birtərəfli cəlbi mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Xarici kapitalın sahələrarası prioritetlərin işlənməsi prosesində uyğun sənaye sahələrinin real ixrac potensialının qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, hal-hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatı beynəlxalq ticarət sahəsində hələlik idxalatçı rolunda iştirak edir. Belə ki, 1999-cu ilin yekunlarına görə xarici ticarət kəsiri 106,5 mln. ABŞ dollar təşkil etmişdir. Bununla əlaqədar dövlətin hazırladığı ixtiyari inkişaf proqramı (o cümlədən, investisiya proqramı) ölkənin rəqabət qabiliyyətli ixracat potensialının formalaşmasına istiqamətlənməlidir. Bu mənada, yüngül və yeyinti sənayesində rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı üçün uyğun amillərin mövcudluğu bu sahəyə xarici kapitalın cəlb olunmasını zəruri edir. Bununla belə, bu o demək deyildir ki, ölkənin ağır sənaye sahələri investisiya siyasətində prioritet istiqamət kimi götürülmür. Burada ancaq yüngül və yeyinti sənayesinə xarici kapitalın stimullaşdırılması digər sahələrə nisbətən ilkin məqsədlər kimi qarşıya qoyulur. Doğrudan da, Azərbaycanda ağır sənayenin elə sahələri (məsələn, neft maşınqayırması) var ki, burada mövcud istehsal və elmi-texniki potensial tam istifadə olunmur. Bu sahələr makroiqtisadi inkişafın əsasını təşkil edərək digər sahələrin də qarşılıqlı inkişafını təmin edirlər. Ağır sənaye sahələrinə xarici kapitalın cəlb olunması ilk növbədə rəqabət qabiliyyətli ixrac məhsulunun

istehsalını nəzərdə tutur. Digər tərəfdən, iqtisadiyyatın baza sahələrinin inkişafı yüksək texnologiyaların tətbiqini tələb edir. Beynəlxalq ticarətdə bu sahələrin məhsulunun dünya bazarına çıxarılması inkişaf etmiş ölkələrin inhisarındadır və onlarla dünya bazarında rəqabətə tab gətirmək mümkün olmayacaqdır. Ağır sənaye sahələrinə xarici kapitalın cəlb olunması və bu sahədə iqtisadi səmərəyə nail olunması özlüyündə uzunmüddətli prosesdir. Bu mənada xarici kapitalın yüngül və yeyinti sənayesinə cəlb olunması və səmərə verməsi isə qısamüddətli proses olub qoyulmuş investisiyaların qısa müddətə qaytarılmasına gətirir və buna görə də xarici kapital daha çox bu sahələrə meyl edir.

Bununla belə, son zamanlar Azərbaycanda ağır sənaye sahəsinə xarici kapitalın maraqları artmaqdadır və Bakı poladərilmə zavudunun yenidənqurulması və istismara verilməsi (40 mln ABŞ dollara yaxın investisiya qoyuluşu edilmişdir) buna misal ola bilər. Müəssisənin əsas məqsədlərindən biri daxili bazarı uyğun məhsullarla təmin etmək, perspektivdə isə yaxın və uzaq ölkələrə poladərilmə məhsullarının ixracıdır. Hələlik Azərbaycanda belə hallar nadir şəkildə təzahür edir və gələcəkdə bu sahələrə xarici kapitalın axını stimullaşdırılacaqdır. Belə ki, yanacaq-energetika kompleksində fəaliyyət göstərən xarici investorlar artıq bu sahəyə xaricdən gətirilən uyğun məhsullardan imtina edib onu daxildə istehsal etməyi üstün tuturlar.

Bununla belə, sahələrarası prioritetlərdə birinci yeri yüngül və yeyinti sənayesi sahələri tutmalıdır. Bu sahələrdə kapitalın digərlərinə nisbətən daha sür'ətlə dövriyyəsi həm xarici, həm də milli kapitalın axınını stimullaşdırır. Sənayeləşdirmə siyasəti nəzər nöqtəyindən yüngül və yeyinti sənayesinin digər sahələrə nisbətən üstün inkişafı müasir şəraitdə iqtisadi siyasətin optimal variantı sayıla bilər. Beləliklə, investisiya axınlarının (həm xarici, həm daxili) dünya bazarında «müqayisəli üstünlük» xassəli məhsulları olan sənaye sahələrinə yönəldilməsi ixracat yönümlü inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edə bilər.

Belə strategiya xarici kapitalı aktiv cəlb etməklə və daxili maliyyə mənbələrindən maksimal istifadə etməklə bərabər beynəlxalq sənaye ixtisaslaşması və kooperasiyasını istifadə

edərək, daxili bazarın tam təminatına və strukturunun dəyişdirilməsinə nail olmaq olar.

İxracat yönümlü sənayenin inkişafının sür'ətləndirilməsinin yuxarıda göstərdiyimiz istiqaməti heç də mütləq mənada qəbul oluna bilməz. Belə ki, Azərbaycanda elə sahələr var ki, yerli xammal resursları hesabına və xaricdən heç bir komponent idxal etmədən son məhsulun istehsalı imkanına malikdir. Buna misal olaraq çaxır və konyakın istehsalını və son zamanlar yerli spirt mə'mulatlalarının istehsalının bərpası ilə əlaqədar araç məhsullarının istehsalını göstərmək olar.

Son zamanlar Azərbaycanda çaxır məhsullarının istehsalında xarici texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqədar olaraq bu sahənin səmərəliliyi xeyli artmışdır. Xarici investorlar ölkənin bu sahələrinə yüksək maraq göstərir və artıq xarici kapital pivə və çaxır istehsalında aktiv fəaliyyət göstərməkdədir.

Üzümçülük və üzümün e'malı sənayesini dirçəltmək üçün xüsusi dövlət investisiya proqramının işlənməsi əhəmiyyətli məsələ kimi qarşıda durur. Qeyd edək ki, bu sahədə ilk dəfə 1992-ci ildə layihələr işlənmişdi. Layihələr Qobustan üzüm e'malı zavodunda xarici texnologiyaların tətbiqini, Bakı şərab zavodunda 3 xəttlik üzüm e'malı avadanlığının tətbiqini nəzərdə tuturdu. Sonralar bu layihələr həmin illər ölkədə baş verən siyasi hadisələr səbəbindən həyata keçirilmədi. Layihələrin ümumi dəyəri 7-10 mln. ABŞ dolları, maliyyələşdirmə mənbəyi isə Türkiyənin Eksimbankının ixracat kreditləri idi. Bu kreditlər baha olsa da (illik 12-13%) o zamanlar böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, 1992-ci ildə keçmiş SSRİ respublikalarının heç biri bu məbləğdə maliyyələşdirmə mənbəyi qazanmamışdı.

Üzümçülük və üzüm e'malı sənayesinin inkişafı birinci dərəcəli məsələ olub dövlətin məqsədli maliyyələşdirmə obyektinə olmalı, fermer təsərrüfatlarına təşkilati-texniki kömək göstərilməlidir. Bu öz növbəsində şərabçılığın xammal bazasının bərpasına və ixracat yönümlü istehsaldan külli miqdarda dövrəli maliyyə vəsaitlərinin dövlət büdcəsinə axınını gətirməlidir.

Xarici investisiyaların şərab və konyak istehsalı sahəsinə cəlb olunması perspektivləri bu sahənin xammal bazasının vəziyyətindən asılıdır. Belə ki, xarici investorlar müəssisələri

satın alarkən yerli xammal resurslarının mövcudluğuna böyük əhəmiyyət verirlər.

Buradan görünür ki, yüngül sənaye sahəsinin inkişafı üçün xarici kapitalın cəlb olunması ilk növbədə pambıq xammalının istehsalının genişləndirilməsindən asılıdır. Digər tərəfdən, giləmeyvə şirələri və konserv istehsalı sahəsində böyük ixracat potensialı mövcuddur və onu inkişaf etdirmək lazımdır.

Beləliklə, yüngül və yeyinti sənayesi sahəsi xarici investisiyaların cəlb olunması üçün dövlətin investisiya siyasətinin strateji istiqamətlərindən biri olmalıdır. Coğrafi cəhətcə yaxın və iri satış bazarının (kecmiş SSRİ respublikaları) və yerli xammal bazasının mövcudluğu bu sahələrin cəlbediciliyini artırır. Bu sahələrin inkişafı üçün aqrar sektorun sür'ətlə inkişafı, milli və xarici investorların müvəffəqiyyətlə fəaliyyəti üçün əlverişli investisiya iqliminin formalaşması və digər şərtlərin yaradılması tələb olunur.

Bunu nəzərə alaraq Azərbaycanın orta müddətli (2001-2003-cü illər) investisiya siyasətinin əsas prinsipləri aşağıdakılar olmalıdır:

-çoxuqladlı mülkiyyət formalarına, müəssisələrin şəxsi yığım mənbələrinə əsaslanan investisiya prosesinin ardıcıl olaraq mərkəzsizləşdirilməsi;

-qaytarılmaz büdcə maliyyələşdirilməsindən ödəniş prinsiplərinə keçidə əsaslanan, müəssisələrin mərkəzi büdcə hesabına dövlət köməyi. Qaytarılmaz büdcə maliyyələşdirilməsi isə ancaq kommersiya xarakterli və şəxsi yığım mənbələri olmayan sosial obyektlər üçün saxlanılır;

-mərkəzi büdcədən qaytarılmaz və ödənişli formada investisiyalaşdırılan məqsədli maliyyələşdirmə üzərində dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi;

-məqsədli proqramlar əsasında məhdud büdcə vəsaitlərinin ancaq müsabiqə əsasında istehsal xarakterli investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi, maliyyələşdiriləcək hər bir investisiya layihələrinin dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin prioritetləri və məqsədlərinə uyğunluğunun ekspertizasına əsasən qərarların qəbul olunması;

-investisiya layihələrinin birgə, dövlət – kommersiya maliyyələşdirilməsi təcrübəsinin genişləndirilməsi, o cümlədən

MDB ölkələrinin və müstəqil iş adamlarının kapitalının cəlb olunması;

-istehsalın struktur-texnoloji yenidənqurulmasını sür'ətləndirmək üçün sahə tabeliyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq mərkəzləşdirilmiş investisiya vəsaitlərinin (kreditlərinin) yüksək səmərəli və tez qaytarılan investisiya layihələrində və kiçik biznes sahələrində istifadə olunması;

-dövlət tərəfindən himayə olunan investisiya layihələrinin sığorta və zəmanət təcrübəsi yolu ilə (kapital qoyuluşunun səmərəliliyini və bununla bağlı risklərin azaldılmasını təmin edən) büdcədən investisiyalaşdırmanın maliyyə imkanlarının azalmasının kompensasiya olunması;

-xırda əmanətçilərin və əhalinin yığımlarının investisiya fondlarında və banklarda, sığorta şirkətlərində yerləşdirilməsini stimullaşdırmaq üçün normativ-hüquqi iqtisadi şəraitin yaradılması və sonradan bu yığımların iqtisadiyyatın real bölmələrində investisiyalara transformasiyası;

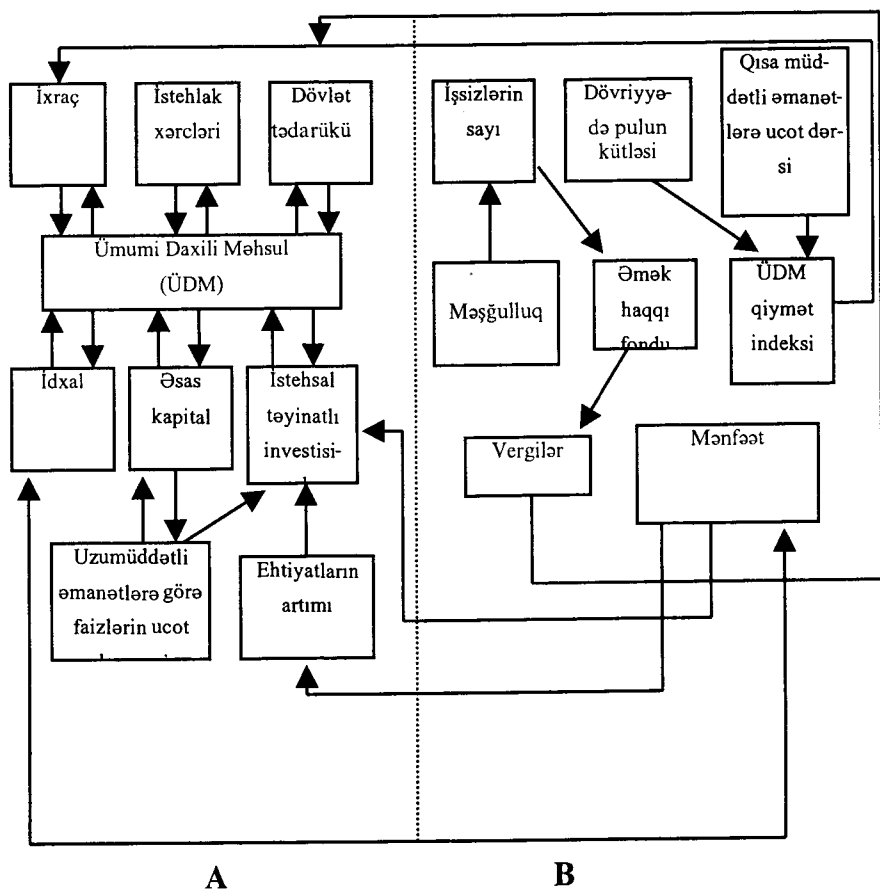
-mülkiyyət formasının islahatının ikinci mərhələsində pullu özəlləşdirmə hesabına investisiyalaşdırmanın maliyyə bazasının genişləndirilməsi (özəlləşdirilmiş müəssisələrin səhmlərinin ikinci emissiyası, qiymətli kağızların buraxılışı, əvvəllər özəlləşdirilmiş müəssisələrin dövlətə məxsus səhmlər paketinin satışı hesabına), iri müstəqil investora mülkiyyət hüququ qazanmasına qoyulan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması yolu ilə bu maliyyə resurslarının investisiya sferasına cəlb olunması.

Beləliklə, investisiya siyasətini müəyyən edərkən ilk növbədə bu resursların iqtisadiyyatın real sektoruna yönəldilməsi və həmin sahələri digər sahələr üçün təkan nöqtəsi qəbul edib milli iqtisadiyyatı böhran vəziyyətdən çıxartmaqdır. Azərbaycan üçün «lokomotiv» sahələr neft maşınqayırması, neft-kimya və kənd təsərrüfatıdır. Bununla belə, ən səmərəli sektorlar kimi yüngül və yeyinti sənayesi sahələri digərlərinə nisbətən prioritet sahə kimi götürülməlidir.

Perspektivdə Dövlət Neft Fondunun vəsaitləri hesabına investisiya fəaliyyətinin aktivləşməsi gözlənilir. Bunun üçün isə iqtisadiyyatın real sektorlarına səmərəli investisiya qoyuluşlarını nəzərdə tutan investisiya layihələrinin işlənməsi zərurəti meydana çıxır.

3.6. Xarici investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məsələləri

Xarici investisiyaların cəlb olunması prosesi paralel olaraq onun səmərəlilik me'yarının qiymətləndirilməsi məsələlərini aktual məsələ kimi qarşıya qoyur (bax. məs. [34]). İntestisiya sahəsində dövlətin iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı kimi səbəb-nəticə əlaqələrini əks etdirən blok-sxem quraq (sxem.3.6.1.).

Sxem 3.6.1. Azərbaycanın makroiqtisadi inkişaf göstəriciləri sistemində səbəb-nəticə əlaqələri

Bu sxem vasitəsi ilə Azərbaycanın makroiqtisadi inkişaf göstəricilərinin iqtisadiyyatın tənəzzülü və canlanması dövrlərinə uyğun olaraq sistemli təhlilini aparmaq olar. Eyni zamanda bu sxem vasitəsi ilə dövlətin investisiya sahəsində iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək olar. Sxemdən görünür ki, sahibkarların inkişaf məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Beləliklə, mənfəət, mövcud olan əsas və dövriyyə kapitalı ilə birlikdə iş qüvvəsi cəlb etməklə məhsul və xidmətlərin istehsalını zəruri edir. Əmək məhsuldarlığının verilmiş səviyyəsində onun məsrəfləri əmək haqqı fondunu və məhsulun satışından sonra real mənfəəti müəyyən edir. Əmək haqqından və mənfəətdən ilk növbədə istehsal olunmuş məhsulun qiyməti, istehlak bazarında əmtəə və xidmətlərin qiymət səviyyəsi, eyni zamanda dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi olan əhalinin və sahibkarların gəlirlərinin formalaşması asılıdır.

Belə ki, bu gəlirlər əmtəələrin alınmasına, yığma və investisiya əməliyyatlarına cəlb oluna bilər. Sxemdən görünür ki, istehsal olunmuş məhsulun satışı milli iqtisadiyyatda tələb və təklifin nisbətində təzahür edir. Bununla istehsal olunmuş məhsula son tələbatla (istehlak xərcləri, investisiya xərcləri, dövlət xərcləri və xalis ixracatla ifadə olunan) təklifin mütənasiblik ölçüsü meydana çıxır. Beləliklə, son tələb və təklif arasında olan uyğunsuzluq iqtisadi konyukturanın əsas indikatoru olan ehtiyatların səviyyəsini şərtləndirir.

Əgər tələb təklifi aşırırsa əmtəə ehtiyatları aşağı düşür, dövlət və sahibkarlar məhsul buraxılışını artırmaq üçün kapital qoyuluşunu artırmağa çalışırlar.

İqtisadi yüksəliş fazasında kapitalın həddən artıq yığımının birinci əlaməti əsas kapitalın artım tempinə nisbətən mənfəətin artım tempinin səngiməsi olacaqdır. İntestisiyalar geniş təkrar istehsal prosesində ikili funksiya daşıyırlar: yə'ni, investisiyalar bir tərəfdən məhsul təklifini aşağı salır, digər tərəfdən isə məcmu tələbi artıran amil rolunu oynayırlar.

Bu öz növbəsində əmtəə tarazlığını pozaraq ÜDM-un artım tempinin azalmasına (böhranın ilkin fazası), işsizliyin və büdcə kəşirinin artımına gətirir. Tələbin aşağı düşməsi isə istehsalın və investisiyaların ixtisarına gətirir. Böhran fazadan yüksəliş fazasına keçid momenti olaraq əsas kapitalın azalma tempinin

mənfəətin azalma tempini üstələməsi olmalıdır. Qısa və uzunmüddətli depressiyadan sonra isə iqtisadiyyat dirçəliş və yüksəliş fazasına girir.

Beləliklə, dövlətin antiböhran siyasəti ilk növbədə tələbin stimullaşdırılmasına yönəlməli və ya əgər iqtisadi yüksəliş qiymətlərin artımı ilə müşahidə olunursa, onda onun məhdudlaşdırılmasından ibarət olmalıdır.

Sxem 3.6.1-də makroiqtisadi göstəricilərin qarşılıqlı əlaqələri iki A və B əsas blokunu əhatə edir: blok A son tələbi xarakterizə edən göstəricilər sistemini formalaşdırır; B bloku isə qiymətləri, əmək haqqını və məşğulluğu formalaşdıran göstəriciləri xarakterizə edir.

B blokunda aşağıdakı kimi 4 konturu əhatə edən əks əlaqələr mövcuddur:

1. ÜDM ilə istehlak göstəricisi arasındakı əlaqə K multiplikatoru vasitəsi ilə əks olunmuşdur. Multiplikator investisiyaların verilmiş artımında gəlirlərin nə qədər artdığını göstərən əmsaldır:

$$\Delta \ddot{U} = K \cdot \Delta I \quad (3.6.1)$$

burada $\Delta \ddot{U}$ – ÜDM-un artımı; ΔI – investisiyaların artımıdır.

Belə ki,

$$\Delta \ddot{U} = \Delta S \cdot \Delta I \quad (3.6.2)$$

burada ΔS – istehlak xərclərinin ümumi həcmnin artımıdır (qeyri-istehsal istehlakının artımı).

Onda,

$$K = \Delta \ddot{U} / (\Delta \ddot{U} - \Delta S) \quad (3.6.3)$$

Və ya

$$K = I / (I - \Delta S / \Delta \ddot{U}) \quad (3.6.3)'$$

burada $\Delta S / \Delta \ddot{U}$ – istehlaka meyilliliyin son həddidir.

2. ÜDM ilə dövlət xərcləri arasında əlaqə avtomatik tənzimləyicilərin tə'sirinə əsaslanır. Bu tənzimləyicilər isə vergi sisteminə qoşulmuşlar: yə'ni, gəlirlərin artımı vergilərin progressiv artımına gətirir; bu isə öz növbəsində kapital qoyuluşlarının potensial imkanlarını azaldaraq ÜDM-un artımını stimullaşdıran dövlət xərclərini artırır.

3. Akseleratorun tə'siri ilə ÜDM ilə istehsal təyinətli investisiyalar və ehtiyatlar arasındakı əks əlaqə qapanır. Akselerator (r), kapital qoyuluşları (K) və son məhsula tələbatın dəyişməsi (kapital qoyuluşunun dəyişməsi nəticəsində) göstəriciləri arasındakı nisbəti əks etdirir:

$$R = I / \Delta S \quad (3.6.4)$$

burada I – kapital qoyuluşlarıdır (və ya əsas kapitalın dəyərinin dəyişməsidir).

Qeyd edək ki, əgər vahid məhsulun istehsalı üçün kapital qoyuluşlarına tələbat müəyyəndirsə, onda akselerator aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər:

$$R = Y \cdot K \quad (3.6.5)$$

burada \ddot{U} – məhsulun kapitaltutumunun xüsusi çəkisi; K – multiplikasiya əmsəlidir.

4. ÜDM-un artımı xaricdən idxal olunan xammal, material və avadanlığa tələbi artırır. Bu isə ölkə daxilində uyğun məhsulların istehsalını ixtisara salaraq köməkçi məhsulların istehsalını artırır.

B blokunda əks əlaqələrin bir zənciri – parakəndə qiymət indeksi ilə əmək haqqı arasında əks əlaqə mövcuddur. Digər tərəfdən, iki bloka daxil olan göstəricilərin əks əlaqələrini əks etdirən iki kontur da mövcuddur. Birinci konturun əlaqələri - ölkə daxilində istehsal olunmuş məhsulun qiyməti ilə xarici ticarətin həcm göstəriciləri arasında əlaqələri; ikinci kontur isə investisiya və ehtiyatların artım göstəriciləri ilə əks olunaraq məhsula olan tələblə təklifin nisbətindən (ehtiyatların kəmiyyəti ilə ifadə olunan) asılı olaraq kapitalın təklifinin, ÜDM-un,

məşğulluğun, əmək haqqının və mənfəətin dəyişməsinə xarakterizə edir.

Hökumətin iqtisadi siyasəti isə dövlət xərcləri ilə ÜDM, gəlirlər, vergilər və dövlət xərcləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri vasitəsi ilə nəzərə alınır. Digər tərəfdən, tələbin artımı və ya azalması pul dövriyyəsinin tənzimlənməsi (bank faizinin uçot dərəcəsi və dövriyyədə olan pul kütləsi) vasitəsi ilə stimullaşdırıla bilər.

Proqnoz intervalının uzunluğundan və ölçü vahidindən (ay, kvartal, il və s.) asılı olaraq yuxarıda göstərilən parametrlərin bəziləri iqtisadiyyatın modelləşdirilməsində ön plana çəkilir, bəziləri isə nəzərə alınmır. Bizim model qısamüddətli proqnoz ili üçün nəzərə alındığı üçün (bir və ya 2 il) burada ilk növbədə tələb amilləri əks olunur. Ona görə də modeldə əsas rol qiymətlər, investisiyalar və ehtiyatlar arasında olan əks əlaqələr sistemi oynayır.

Digər tərəfdən, Azərbaycan kimi iqtisadi inkişaf dinamikası qeyri-stabil olan ölkə üçün iqtisadi təhlil məqsədi ilə makroiqtisadi göstəricilərin mütləq qiymətlərinin artımı və aşağı düşməsi təhlil üçün o qədər də vacib deyildir. Burada onların törəmə göstəricilərinin istifadə olunması daha yaxşı olardı. Məsələn, pul dövriyyəsinin struktur xarakteristikaları – qiymətlərin artım tempi, bank kreditlərinə görə investisiya və kommərsiya faizlərinin nisbətləri, dövriyyədə olan pul kütləsinin ÜDM-a (cari qiymətlərlə) nisbəti; tələb və təklifin nisbətində struktur xarakteristikaları – əhalinin gəlirləri və qiymətlərin səviyyəsi, ehtiyatların həcmində reallaşdırılmış məhsula nisbəti, istehsal güclərindən istifadə əmsalı; ümumi milli məhsulun və ya milli gəlirin istehsalı və bölgüsü prosesinin xarakteristikaları – mənfəət norması, yığım norması, istehlak və investisiyaların nisbəti, əmək haqqının və mənfəətin səviyyəsi, ÜDM-da dövlət sifarişlərinin xüsusi çəkisi və s.

Beləliklə, yuxarıda göstərilmiş sxemlə və ona uyğun parametrlərlə iqtisadi inkişafın dinamikası təhlil olunaraq investisiya siyasətinin səmərəliliyi qiymətləndirilə bilər.

İnvestisiya siyasətinin inkişaf etmiş ölkələrdə necə aparılması haqqında bir misal gətirək. ABŞ-da istehsal təyinatlı investisiyaların illik artımı əsas kapitalda faizlə xüsusi çəkisi 6,5-

7,5%, əsas istehsal fondlarının yeniləşdirilməsində amortizasiya isə ildə 8% təşkil edir [58]. Əhalinin ümumi gəlirlərində əmanətlərin norması 22,1%, əhalinin ümumi sayında məşğulluq 47,8%, ümumi milli gəlirin cari qiymətlərdə orta illik artımı 10%, ÜMM-da ehtiyatların xüsusi çəkisi 17-18%, ehtiyatlara yönəldilən investisiyaların illik artımı 3%-dən az deyildir. Korporasiyaların mənfəət vergisi 28% (Azərbaycanda 27%-dir), fiziki şəxslərin gəlirlərindən verginin səviyyəsi isə 14,5%-dir. Bu istiqamətdə Azərbaycanda əhalinin gəlirlərinin səviyyəsindən asılı olaraq 12-35% intervalı müəyyən olunmuşdur. Bizim fikrimizcə, Vergi Məcəlləsində bu istiqamətdə təkmilləşdirmələr aparılmalı və əhalinin gəlirlərindən verginin səviyyəsini Rusiyada olduğu kimi vahid dərəcə ilə (13%) qəbul etmək vaxtı çatmışdır.

Buradan görünür ki, ABŞ –da investisiya təşkilçilərinin artım templəri o qədər də yüksək deyildir. Buna səbəb isə bu ölkədə bütün sahələrdə yüksək texnologiyalı istehsal aparatının mövcud olmasıdır. Belə ki, investisiya siyasətinin əsas məqsədi yüksək texnologiyalı istehsal aparatının xüsusi çəkisinin artırılması deyil, onun maksimal səviyyəsinin saxlanılmasından gedir. Azərbaycanda fiziki və mənəvi cəhətcə köhnəlmiş istehsal fondlarının yeniləşdirilməsi üçün investisiya fəaliyyətinin daha yüksək artım templərini təmin etmək lazımdır. Investisiya fəaliyyətinin belə şəkildə təyin olunmuş istiqamətləri isə ölkənin investisiya siyasətinin əsasını təşkil edə bilər. Hesablamalar göstərir ki, milli iqtisadiyyatın struktur islahatlarının aparılması üçün daxili investisiya resursları çatışmayacaqdır və əsas problem xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunmasıdır. Bəzi hesablamalara görə xarici investisiyalara illik tələbat 1-2 mlrd. ABŞ dolları və ya bütövlükdə struktur islahatlara ümumi tələbat 15-20 mlrd. ABŞ dolları təşkil etməlidir. Beləliklə, Azərbaycanın investisiya siyasətinin əsasını xarici investisiyaların cəlb olunması proqramı təşkil etməlidir. Investisiya siyasətinin ikinci hissəsi isə Neft Fondunun struktur islahatlarda səmərəli istifadə olunması məsələləri təşkil etməlidir. Burada əsas problemlərdən biri beynəlxalq standartlara cavab verən investisiya layihələrinin işlənməsi, qiymətləndirilməsi və reallaşdırılmasıdır. Bu sahədə Azərbaycanda hələlik kifayət qədər təcrübə

yoxdur. Digər tərəfdən, Dövlət antiinhisar komitəsində biznes-planların işlənməsi və reallaşdırılması sahəsində Sahibkarlara Milli yardım fondunun müəyyən müsbət təcrübəsi vardır. Fikrimizcə, bu təcrübəni istifadə etmək və biznes-planların investisiya layihələri (fizibilitə) səviyyəsində işlənməsi metodikasını hazırlamaq lazımdır.

İnvestisiya fəaliyyətinin real göstəricilər vasitəsi ilə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məsələlərinə baxaq. İlk növbədə investisiyaların və ÜDM-un illər üzrə artım templərini müəyyən edək (cədv.3.6.1). Bu göstəricinin illər üzrə qiymətlərdən asılılığını deflyator deyil, dönərli valyuta ilə ifadə edək (hər ilin valyuta kursunu nəzərə almaqla). İnvestisiyaların 1995-1999-cu illərdə səmərəlilik göstəricisi kimi bu dövrdə ÜDM-un orta artım tempinin həmin dövr üçün orta investisiya münasibətinə (investisiyaların ÜDM-da xüsusi çəkisi) nisbəti götürülür.

Cədvəl 3.6.1

Azərbaycan Respublikasının 1995-1999-cu illər üçün investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

İllər	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Göstəricilər						
ÜDM, mln. ABŞ dolları	1629.3	2415.2	3180.8	3960.9	4446,6	4004,4
Xarici investisiyalar, mln.ABŞ dolları	150.6	375	621	1308	1471.9	1091
Xarici investisiyaların ÜDM-da xüsusi çəkisi, %	-	15,53	19,52	33,0	33,1	27,3
ÜDM-un əvvəlki ilə nisbətən artım tempi	-	1,482	1,317	1,245	1,123	0,901
Xarici investisiyaların səmərəlilik göstəricisi	0,047					
Valyuta kursu, Manat/ABŞ dolları	1149.8	4417.5	4295.5	3986.8	3868.8	4113.2

cədv.3.6.1-dən görünür ki, 1997-1999-cu illərdə investisiya münasibəti (ÜDM-da xüsusi çəkisi) optimal səviyyədən yüksək olsa da 1995-1999-cu illər üçün xarici investisiyaların səmərəliliyi böhran səviyyədən (0,2) dəfələrlə aşağı olmuşdur.

Belə ki, investisiyaların səmərəliliyinə 1999-cu ildə ÜDM-un əvvəlki ilə nisbətən 10% aşağı düşməsi olmuşdur. Digər tərəfdən, qeyd edək ki, ÜDM-un manatla ifadəsində deflyator nəzərə alınmaqla 7,4% artım müşahidə olunmuşdur.

Bu qiymətləndirmənin qeyri-korrekt olmasını isə bizim hesablamalarımız göstərir. Belə ki, 1995-1998-ci illərdə milli iqtisadiyyata qoyulmuş 3926,5 mln. ABŞ dolları xarici investisiyalar son nəticədə 1999-cu il üçün 10% azalma ilə nəticələnmişdir. Bu onu göstərir ki, iqtisadiyyata qoyulmuş xarici investisiyalar üzrə gəlirlərin bölgüsü üzrə ya səmərəsiz müqavilələr bağlanmış, ya da neft müqavilələrindən mənfəətin ölkə büdcəsinə axını hələ gözlənilməkdədir. Digər bir səbəb kimi isə, dünya bazarlarında neftin qiymətinin aşağı düşməsinə göstərmək olar.

Statistika Komitəsinin dəqiqləşdirilməmiş hesabatlarının və bir sıra dövlət komitələrinin materiallarının təhlili göstərir ki, neftin qiymətinin 2000-2001-ci illərdə artımı azalmanın qarşısını almış və 2000-ci ildə artım hiss olunmuşdur. Bununla belə, investisiyaların səmərəliliyini yüksəltmək üçün gözləmə vaxtı tükənmiş və artıq xarici investisiyaları dövlət zəmanəti şərti ilə iqtisadiyyatın real bölmələrinə cəlb etməyin vaxtı çatmışdır.

Beləliklə, ölkə iqtisadiyyatımızın dünya bazarlarından asılılığı neft amili ilə əlaqədardır və bu asılılığı zəiflətmək üçün qeyri-neft sektorlarına investisiya qoyuluşlarını stimullaşdırmaq və xarici kapitalı bura cəlb etmək üçün məqsədli dövlət proqramı işləmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Nağıyev Ə., Novruzov V., Allahverdiyev H., Əlirzayev Ə. «Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı». Bakı, 1998.
2. Nağıyev Ə.T. Azərbaycanca Dövlət quruculuğu prosesi və sosial – iqtisadi inkişaf. Azərbaycan 21-ci əsrin astanasında (1993 – 1997-ci illər). Elmi - Praktiki Konfransının materialları. Bakı, 1998
3. Нагиев А.Т. Проблемы формирования социально-ориентированной эффективной экономической системы. Монография, Баку, 1994.
4. Нагиев А.Т. Социальная политика и регулирование миграционных процессов в Азербайджанской Республике. Вестник Межпарламентской Ассамблеи, №1 (28), Санкт-Петербург, 2001.
5. Рубинов А.М. , Нагиев А.Т. Элементы экономической теории. Монография, Баку, 1992.
6. Nağıyev Ə.T., Quliyev R.M., Abbasova Ş.A. Tətbiqi iqtisadiyyatın elementləri. (Dərs vəsaiti). Bakı, 2001.
7. Musayev A.F., Osmanov Y.Q., Riyazi iqtisadiyyat. Bakı, 1997.
8. Musayev B.S., Səmədzadə Z. Planlaşdırmanın riyazi modelləri və metodları. Bakı, 1974.
9. Səfərov S.İ. Müstəqillik və iqtisadiyyat. Bakı, 2001.
10. Аббасов А.М., Мамедова М.Г. Методы организации без знаний с нечеткой реляционной структурой. Монография. Баку, 1977.

-
11. Nağıyev Ə.T., Əlirzayev Ə.Q., Quliyev A.S. Pensiya təminatının inkişaf perspektivləri. Bakı, 2001.
 12. Vəliyev T.S., Məmmədov N.M. İqtisadiyyat. (Dərs vəsaiti). Bakı, 1998.
 13. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadi və sosial idarəetmənin metodoloji prinsipləri və qanunu. Bakı, 1997.
 14. Нагиев А.Т. Иммитационное моделирование эколого-экономических систем. Баку, 1995.
 15. İmanov Q.C., Həsənlı Y.H. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri. (Makroiqtisadi təhlil). Bakı, 2001.
 16. Həsənov R.T. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafın bazar modelinin konseptual əsasları. Bakı, 1998.
 17. Экология и экономика природопользования. Москва, ЮНИТИ, 1998.
 18. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F. və başqaları. Vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları. Bakı, 2001.
 19. Статистика. (Курс лекций). Москва "ИНФРА-М", 1999.
 20. Musayev A.F., Qəhrəmanov A.Q. İqtisadiyyatda riyazi modelləşdirmə və proqnozlaşdırma. Bakı, 1999.
 21. Azərbaycanın iqtisadi icmalı. Rüblik bülleten. Yanvar-mart, 2001.
 22. Маршал А. Принципы экономической науки. Том 1, 2. Москва, 1993.
 23. Влияние процессов глобализации на формирование национальных рынков труда и проблемы занятости. Материалы Международной научно-практической конференции. Баку, 2001.

24. Экономика СНГ: 10 лет реформированию и интеграционного развития. (Авторский коллектив). Москва, 2001.

25. Nağıyev Ə.T. Mürşüdov R.T. Sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri. Bakı., 2002.

26. The Global Competitiveness Report 1997. **World Economic Forum**. Geneva: Switzerland, 1997. P.29.

27. Международные перемещения капитала – «Финансовые вести», 1998, №24.

28. Иностранный частный капитал и национальные интересы. – «Латинская Америка», 1998, №8, с.42-45.

29. Новиков Ю.И. Конкуренция на мировом рынке капиталов: прогноз до 2020.-Брошюра; СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 1997.

30. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. **Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi**. Bakı. 2000.

31. Euromoney. United Kingdom, London. 1998, № 4, P.34-40.

32. Закон «Об инвестиционной деятельности» Азербайджанской Республики. Бюллетень бизнесмена. Баку, 1996.

33. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq (qanunlar, normativ sənədlər, analitik materiallar). **Azərbaycan Respublikası Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi**. Bakı, 2000.

34. Kərimli İ.Ş. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində xarici investisiyaların cəlb olunması və iqtisadi səmərəliliyinin artırılması məsələləri. (Avtoreferat). Bakı, 2002.

Профессор А. Т. Нагиев

**Методологические аспекты
социально-экономического развития.**

В основу книги положен многолетний опыт автора по чтению курсов лекций «Элементы прикладной экономики», «Моделирование экологических факторов в экономико-математических моделях», для студентов и магистров, обучающихся по специальности «Экономическая кибернетика», а также материалы монографий и учебных пособий, написанных им самим и в соавторстве.

В книге описываются методологические аспекты наиболее важных прикладных и теоретических проблем рыночной экономики. Особенно широко раскрываются такие вопросы как статистическая оценка экономического развития, роль государства в рыночной экономике, системный подход к бюджетно-налоговой и денежно-кредитной политике, анализ основных показателей динамического развития социально-экономической сферы Азербайджанской Республики, взаимосвязь динамики движения иностранного капитала с тенденцией развития национальной экономики и методологические принципы эколого-экономического развития.

Книга дает возможность читателю взглянуть на экономику и социальную сферу глазами исследователя, пытающегося понять и формализовать мотивы поведения потребителя, производителя, финансиста, инвестора и государства, представляющего интересы всех слоев общества и стремящегося примирить, направить в созидательное русло различные интересы субъектов экономики.

Материалы книги могут быть использованы специалистами, интересующимися проблемами социально-экономического развития, а также студентами, обучающимися по специальностям «Экономическая кибернетика», «Теоретические и прикладные проблемы управления» и др.

Professor A.T.Nagiyev

Methodological aspects of social-economic development

The book is based on many years of practice of the author on lecturing on "The elements of applied mathematics", "Simulating of environment factors in economic-mathematical models" for students and masters specializing on "Economic cybernetics", as well as on monographs and training aids, written by him and co-authors.

This book includes description of methodological aspects of the most important applied and theoretical market economy problems. The particular attention is paid to the statistical estimates of economic development, a role of a state in a market economy, systematical approach to budget-tax and credit and monetary policy, analyses of the main indices of dynamic development in the social-economic sphere of the Republic of Azerbaijan, interrelations between dynamics of foreign capital flow and tendencies of the national economic development, methodological principles of the environmental- economic development.

The book enables a reader to have a look at the economy and social sphere by the eyes of the researcher who is trying to understand and formalize the behavior motives of a customer, producer, financier, investor and a state that represents interests of all the layers of society and aims to reconcile and direct into a creative channel the different interests of components of economy.

The book can be used as a reference for specialists interested in problems of social-economic development, as well as for students making research in the field of "Economic cybernetics", "Theoretical and applied management problems" etc.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	9
Giriş.....	11

FƏSİL 1. İQTİSADİ HƏYATIN TƏŞKİLİNİN TƏTBİQİ ASPEKTLƏRİ

1.1. İqtisadiyyat – məhdudiyətlər və seçim haqqında elmdir. Əsas makroiqtisadi parametrlər	12
1.2. İstehsal faktorları. İstehsal funksiyası. Makroiqtisadi dinamik istehsal funksiyaları	23
1.3. Ölkənin iqtisadi inkişafının statistik qiymətləndirilməsi. Ekonometriyada ehtimal prinsipləri	36
1.4. Bazar və onun təsnifatı. Bazar iqtisadiyyatında dövlətin rolu. İqtisadi fəaliyyətin nəticələri.....	47
1.5. Ekoloji – iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri ...	68
1.6. İqtisadi artım modelində ekoloji faktorun rolu	91

FƏSİL 2. SOSIAL – İQTİSADİ İNKİŞAFIN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

2.1. Gəlir və onun bölgüsü. İnflyasiya və işsizlik arasındakı qarşılıqlı əlaqə.....	101
2.2. Büdcə-vergi və pul-kredit siyasətinə mövcud baxışlar. Büdcə statistikasını	114
2.3. Vergi siyasətinin nəzəri əsasları. Vergilərin dövlət tənzimlənməsində rolu.....	136

-
- 2.4. Azərbaycan Respublikasının sosial sferasının əsas inkişaf göstəricilərinin dinamikası. Müstəqil Dövlətlər Birliyində sosial-iqtisadi sahədə inteqrasiya proseslərinin təhlilinə dair 159
- 2.5. Məşğulluq və yaşama standartları..... 170
- 2.6. Pensiya islahatları sahəsində beynəlxalq təcrübə..... 183

**FƏSİL 3. XARİCİ KAPİTALIN HƏRƏKƏTİ.
İNVESTİSİYA İQLİMİ VƏ RİSKİN
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.
İNVESTİSİYA MULTİPLİKATORU**

- 3.1. Dünya kapital bazarında rəqabət mühiti..... 209
- 3.2. Xarici kapitalın cəlb olunması problemləri.
İnvestisiya riskinin qiymətləndirilməsi üsulları..... 220
- 3.3. Azərbaycan Respublikasının xarici investisiya siyasətinin formalaşma istiqamətləri 235
- 3.4. İnvestisiya iqliminin formalaşması məsələləri..... 240
- 3.5. Xarici investisiyaların cəlb olunmasının strateji istiqamətləri 249
- 3.6. Xarici investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məsələləri..... 255
- Ədəbiyyat** 263

Müəllif:

Bakı Dövlət Universitetinin «Riyazi iqtisadiyyat və iqtisadi-
ekoloji sistemlərin modelləşdirilməsi» kafedrasının müdiri,
texnika elmləri doktoru,
professor, **Nağıyev Əli Teymur oğlu.**

**SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFIN
METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ**

(MONOQRAFİYA)